

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**DOĞU İLMİNİN BATI'YA AKTARIMINDA ENDÜLÜSLÜ
RÂHİLLERİN ROLÜ VE DOĞU'DAKİ İLİM MERKEZLERİ**

Mihriban GENÇ

ŞANLIURFA – 2022

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DOĞU İLMİNİN BATI'YA AKTARIMINDA ENDÜLÜSLÜ
RÂHİLLERİN ROLÜ VE DOĞU'DAKİ İLİM MERKEZLERİ

Mihriban GENÇ

Danışman
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

ŞANLIURFA – 2022

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI**

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ danışmanlığında, Mihriban GENÇ'in hazırladığı “Doğu İliminin Batı’ya Aktarımında Endüslü Râhillerin Rolü ve Doğu’daki İlim Merkezleri” konulu bu çalışma 15/08/2022 tarihinde aşğıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Oybiriğiyle / Oy çokluğu ile

İmza

Danışman	Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	
Üye	Doç. Dr. Fasih DİNÇ	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK	

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN

Enstitü Müdürü

Bu çalışma: Tarafından Desteklenmiştir.

Proje No :

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
TEZLİ YÜKSEK LİSANS

ORJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU

Doküman No : HRÜ-KYS-FRM-015

Yayın Tarihi : .../.../20...

Revizyon No :

Revizyon Tarihi :

Sayfa No : 3 / 187

ÖĞRENCİNİN

Öğrenci No	195224022
Adı / Soyadı	Mihriban GENÇ
Anabilim Dalı/Programı	Tarih Ana Bilim Dalı / Tezli Yüksek Lisans
Tez Konusu	Doğu İliminin Batı'ya Aktarımında Endüslü Râhillerin Rolü ve Doğu'daki İlim Merkezleri

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen tezli yüksek lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 187 sayfalık kısmına ilişkin, 28/07/2022 tarihinde şahsım/danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 19'dur. Ayrıca Doğu İliminin Batı'ya Aktarımında Endüslü Râhillerin Rolü ve Doğu'daki İlim Merkezleri çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü lisansüstü çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

28/07/2022

Mihriban GENÇ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 28/07/2022

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

(Danışman)

ÖZET

DOĞU İLMİNİN BATI'YA AKTARIMINDA ENDÜLÜSLÜ RÂHİLLERİN ROLÜ VE DOĞU'DAKİ İLİM MERKEZLERİ

GENÇ, Mihriban

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Ağustos, 2022, 186 sayfa

İber Yarımadası'nın Müslümanlar tarafından fethi sonucunda İslam medeniyeti üç kıtaya yayılmıştır. İslam egemenliğine girmeden önce İber Yarımadası'nda Müslümanların miras alabileceği herhangi bir idari ve eğitsel kurum mevcut değildi. Bu nedenle Endülüslü âlimler, Endülüs'ün fethedildiği ilk dönemlerden itibaren Doğu İslam dünyasına rihleler düzenleyerek Doğu'nun yüksek kültürel ve ilmi üretim ve birikimine ulaşma gayreti göstermişlerdir. İslam dünyasında her ilim merkezinin belli bir alanda uzmanlık kazanmış âlimlerin etkisi altında olmasından dolayı Endülüslü râhillerin rihleler düzenlediği merkezlerin kapsamı da bu doğrultuda genişlemiştir. Bu ilim merkezleri arasında Bağdat, Küfe, Basra, Şam, Harran, Nişabur, Merv ve Kahire en yoğun seyahat edilen merkezler arasında yer almaktadır. Doğu'ya gerçekleştirilen ilmi seyahatler sonucunda rihle geleneği, Endülüs eğitim sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve Doğu İslam dünyasında edinilen bilgi, yöntem ve eserlerin Batı'ya aktarılmasında bir metot olarak kullanılmıştır. Endülüslü râhiller, Doğu ve Batı arasında sürekli ilmi seyahatler gerçekleştirerek İslam dünyasında üretilen bilgi ve yöntemlerin Doğu dünyasından Batı dünyasına aktarılmasında önemli bir aracı rolü üstlenmişlerdir. Böylece Avrupa'da ortaya çıkan Rönesans ve Aydınlanma hareketlerinin dayandığı temel bilgi kaynaklarından birini oluşturmuşlardır.

Bu çalışmanın amacı, bilgiye ulaşmak amacıyla Doğu'daki ilim merkezlerine seyahat eden âlimlerin iletişim kurdukları veya ders aldıkları âlimleri, seyahat ettikleri ilim merkezlerini ve bu âlimlerin özel ilgi alanları çerçevesinde Batıya, yani Endülüs'e

taşıdıkları ilmi eserleri saptamakla beraber, bu âlimlerin Endülüs'te fukaha zümresi ve iktidar ile olan ilişkilerini, Endülüs'te oluşan ilmi ortamı şekillendirmede oynadıkları rolü ve çizdikleri âlim profilini belirgin kılmaktır. Böylece, antik çağların bilgi birikiminin İslam medeniyetinin benzersiz katkılarıyla nasıl dallanıp budaklandığı ve bu birikimin İslam medeniyetinin omuzlarında Batı dünyasına nasıl aktarıldığı açığa çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu'daki ilim merkezleri, Endülüs, fukahâ sultası, Mâlikî, rihle

ABSTRACT

THE ROLE OF ANDALUSIAN SCHOLARS (RÂHİLS) IN THE TRANSFER OF THE EASTERN KNOWLEDGE TO THE WEST AND THE LEARNING CENTERS IN THE EAST

GENÇ, Mihriban

Master's Thesis

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

August, 2022, 186 pages

As a result of the conquest of the Iberian Peninsula by the Muslims, the Islamic civilization spread over three continents. Before the Islamic rule, there were no administrative and educational institutions in the Iberian Peninsula that Muslims could inherit. For this reason, Andalusian scholars have made an effort to reach the high cultural and scientific production and accumulation of the East by organizing rihles to the Eastern Islamic world since the first periods when Andalusia was conquered. Due to the fact that every science center in the Islamic world is under the influence of scholars who have gained expertise in a certain field, the scope of the centers where Andalusian rihils organized rihles has expanded in this direction. Among these science centers, Baghdad, Küfe, Basra, Damascus, Harran, Nishapur, Merv and Cairo were among the most visited centers. As a result of the scientific travels to the East, the rihle tradition has become an integral part of the Andalusian education system and has been used as a method in transferring the knowledge, methods and works acquired in the Eastern Islamic world to the West. Andalusian rihils played an essential intermediary role in transferring the knowledge and methods produced in the Islamic world from the Eastern world to the Western world by making continuous scientific travels between the East and the West. Thus, they formed one of the main sources of information on which the Renaissance and Enlightenment movements that emerged in Europe were based.

The aim of this study is to determine the scholars who travel to essential learning centers in the East to reach knowledge, the scholars whom these scholars communicate with or take lessons from, the learning centers they traveled to and the scientific works these scholars have brought to the West, within the framework of their special interests. Moreover, it is to make clear the relationship of these scholars with the Maliki fukahâ, society and the government in power in Andalusia, the role they played in shaping the scientific atmosphere in Andalusia and the profile of the scholar they drew. Thus, it will be revealed how the knowledge of ancient times has branched out with the unique contributions of Islamic civilization and how this accumulation was transferred to the Western world on the shoulders of Islamic civilization.

Keywords: Al-Andalus, eastern learning centers, fukahâ, Maliki, rihle.

**DOĞU İLMİNİN BATI'YA AKTARIMINDA ENDÜLÜSLÜ RÂHİLLERİN
ROLÜ VE DOĞU'DAKİ İLİM MERKEZLERİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
TABLOLARLISTESİ	XI
EKLER LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1
A. KONU	1
a. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
b. Konunun Bazı Zorlukları	5
c. Konunun Kapsamı, Yöntemi ve Tekniği	6
d. Kaynaklar ve Araştırmalar	7
B. 8. VE 13. YÜZYILLAR ARASI ENDÜLÜS TARİHİ	12
a. Endülüs'ün Fethi ve Valiler Dönemi	12
b. Endülüs Emevi Devleti	13
c. Mülûkü't-Tavâif Dönemi	16
d. Murâbit ve Muvahhid Dönemi	17

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EĞİTİM SİSTEMİNDE RİHLE GELENEĞİNİN YÜKSELİŞİ

1.1. ENDÜLÜS EĞİTİM SİSTEMİNİN BÜTÜNLEŞİK KARAKTERİ	20
1.2. ENDÜLÜS EĞİTİM KURUMLARI	22
1.2.1. Evler	23
1.2.2. Mektep ve Küttap	24
1.2.3. Cami ve Mescidler	25

1.2.4. Medrese	27
1.2.5. Kütüphane	28
1.2.6. Hastahaneler	29
1.2.7. Saray Okulları	29
1.3. ÖĞRETMENİN ÖNEMİ VE ÖĞRETMEN SEÇİMİNDE RİHLE GELENEĞİNİN ETKİSİ	30
1.4. İLMÎ AKTARIMIN MEŞRU ARACI: İCÂZET	33
1.5. RİHLE GELENEĞİNİN EĞİTİMİN AŞAMALARINI ŞEKİLLENDİRMESİ	35
1.5.1. Taşradaki Mahalli Mekânlarda Eğitim Aşaması	36
1.5.2. Başkent Kurtuba'da Eğitim Aşaması	38
1.5.3. Endülüs'ün Diğer Şehirlerinde Eğitim Aşaması	40
1.5.4. Rihle Aşaması	41
İKİNCİ BÖLÜM	
RİHLE METODU	
2.1. BİR METOT OLARAK RİHLE	43
2.2. ENDÜLÜS'TE RİHLENİN DOĞUŞU VE GELİŞİM SÜRECİ	45
2.3. ENDÜLÜSLÜ RÂHİLLER VE TALEB EL-İLM	47
2.4. RİHLENİN ARDINDAKİ DİĞER NEDENLER	58
2.4.1. Hac	58
2.4.2. Ticaret	61
2.4.3. Siyasi, İdari ve Dini Nedenler	63
2.5. RAHİLLER ARACILIĞIYLA İLİMLERİN ENDÜLÜS'E NAKLİ	66
2.5.1. İslami İlimler	67
2.5.2. Dilbilim Çalışmaları	82
2.5.3. Tarih	84
2.5.4. Coğrafya	88
2.5.5. Astronomi, Geometri ve Matematik	89
2.5.6. Tıp ve Eczacılık	93
2.5.7. Mantık	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ENDÜLÜS'TE İLMİ HAREKETLİLİĞİN KAYNAĞI:
DOĞU'DAKİ RİHLE MERKEZLERİ

3.1. ENDÜLÜSLÜ RAHİLLERİN DOĞU'DA RİHLE YAPTIKLARI	
BAŞLICA İLİM MERKEZLERİ	101
3.1.1. Mekke ve Medine	107
3.1.2. Kahire ve İskenderiye	108
3.1.3. Kayrevan	109
3.1.4. Bağdat, Basra ve Küfe	110
3.1.5. Harran	111
3.1.6. Dımaşk (Şam)	112
3.1.7. Merv ve Nişabur	113

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İSLAM ÂLİMLERİNİN RÖNESANSA ETKİSİ VE BİR SOSYAL SINIF
OLARAK ENDÜLÜS ULEMASI

4.1. İSLAM ÂLİMLERİNİN RÖNESANSA ETKİSİ	115
4.2. ULEMA SINIFININ ORTAYA ÇIKIŞI VE BAZI ÖZELLİKLERİ	125
4.3. TOPLUM VE İKTİDAR ARASINDA: ENDÜLÜS ULEMASININ VAROLUŞ MÜCADELESİ	130
4.4. ULEMANIN TOPLUMSAL ROLÜ	140
SONUÇ	146
KAYNAKÇA	149

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları (865 yılına kadar ölenler)	103
Tablo 2: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları (865-888)	103
Tablo 3: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları (889-912)	103
Tablo 4: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları (913-936)	103
Tablo 5: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları (937-961)	104
Tablo 6: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları (962-985)	104
Tablo 7: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları (985'ten sonra)	104

EKLER LİSTESİ

EK-1: Doğu'daki İlim Merkezlerine Rihle Yapan Endülsü Âlimlerin

Listesi

Ek s.1

GİRİŞ

A. KONU

a. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

İslam dünyasında bazı seyahat türleri açıkça kabul edilmiş ve desteklenmiştir. İslam'ın desteklediği bu seyahat türlerinden biri olan *rihle*, Müslüman âlimlerin bilim ve bilgi arayışında (*taleb el-ilm*) sarf ettikleri çabanın bir ifadesi olmuş ve aynı zamanda James Clifford'un de ifade ettiği gibi, *paha biçilemez bir tercüme/çeviri faaliyeti terimi* haline gelmiştir.¹ Seyahat ve bilgi edinme çabası arasındaki bağ, sadece bir tercüme eylemi terimi değil aynı zamanda İslam dünyasının farklı coğrafyalarında, alanında en iyi bilginlerle bir araya gelmek ve François Hartog'un ifade ettiği gibi *görmek ve görünmek*'tir.²

Endülüs'ün, İslam dünyasında üretilen bilgi ve yöntemlerin Doğu dünyasından Batı dünyasına aktarılmasında önemli bir köprü görevi gördüğü fazlasıyla vurgulanmış, ancak bu bilgi aktarımının ne şekilde gerçekleştiği fazla irdelenmemiştir. Daha çok Doğudaki ilim merkezlerinde iş bulamayan âlimlerin, Endülüs halifelerinin Endülüs'e yerleşme çağrılarına bir cevap olarak buraya yerleşmeleri ve kendileriyle beraber Doğu'daki bilgiyi buraya taşımaları ve Yahudi aktarıcılığının rolüne vurguda bulunulmuştur. Bu çalışma, Doğu ilminin batıya aktarılmasında Endülüslü âlimlerin Doğu'ya düzenledikleri seyahatlerin çarpıcı rolünü açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

İslam dünyasının en Batı ucunda yer alan Endülüs, miladi 8. yüzyılda İslam ordularınca fethedilmiş ve ilk olarak askeri yönelimli gruplar tarafından iskâna tabi tutulmuştur. İlk dönemler Endülüs'te Müslümanların faydalanabileceği yüksek bir

¹ James Clifford, "Traveling Cultures", içinde *Journeys to The Other Shore, Muslim and Western Travelers in Search of Knowledge*, Roxanne L. Euben, (Princeton University Press, 2008), 43.

² François Hartog, "The Mirror of Herodotus, The Representation of the Other in the Writing of History", içinde *Journeys to The Other Shore, Muslim and Western Travelers in Search of Knowledge*, Roxanne L. Euben. (Princeton University Press, 2008), 43.

ilmi ve kültürel birikim mevcut değildi.³ Doğu İslam dünyasında ilmi çalışmalar belli bir noktaya ulaşmış olmakla birlikte muazzam bir atılım gerçekleştirilmenin eşiğindedi. Ayrıca İslam dünyasının en iyi âlimleri, Doğu'daki ilim merkezlerinde ikamet etmekteydi. Bu nedenle Endülüs'ün yetiştirdiği ilk nesil Endülüslü öğrenciler, Doğu İslam dünyasının bilgi birikimine ulaşabilmek amacıyla 8. asrın ikinci yarısından itibaren Doğu'daki ilim merkezlerine rihleler gerçekleştirmeye başladı.⁴

Rihle geleneği, çok yönlü bir entelektüel çabanın ifadesi olmuştur. Endülüslü âlimler, seyahatin birçok tehlikesini göze alarak İslami Doğu'ya seyahat etmiş ve burada alanında en meşhur âlimlerden ders almıştır. Bu durum, İslam dünyasında âlimler arasında siyasi sınırları aşan geniş bir entelektüel ağın yaratılmasını sağlamıştır. Bu entelektüel ağ, çok farklı fikirlerin ve eserlerin dolaşıma girmesi ve yeni düşünce formlarının oluşmasına vesile olurken, bu fikirlerin ve eserlerin İslam medeniyetinin en ücra köşelerine kadar ulaşmasını da katkıda bulunmuştur. Endülüs'ün Hristiyan krallıklarınca işgalinin ardından buradaki Hristiyan Krallıklar, İslam âlimlerinin ürettiği bilgiden faydalanma yoluna gitmiş ve günümüz Avrupa devletlerinin yaslandığı ilmi ve kültürel birikimin temelini oluşturan Rönesans hareketlerinin başlamasına neden olmuştur. Böylece Müslüman ve Hristiyan âlimlerin katkılarıyla bu kültürel ve ilmi miras, çok geniş bir coğrafyada dolaşıma girerek bilginin küreselleşmesi ve evrensel bir değer haline gelmesine vesile olmuştur.

Endülüslü âlimler, Doğu İslam dünyasına sürekli olarak ilmi seyahatler gerçekleştirmiş ve bu seyahatler Endülüs eğitim sisteminin yapı taşlarından biri haline gelmiştir. Zira Endülüs medeniyetinin kurulduğu ve serpiştiği coğrafyanın Doğu İslam medeniyetine olan coğrafi uzaklığı nedeniyle Endülüslü âlimler rihleler aracılığıyla Doğu İslam dünyasıyla olan temaslarını devam ettirmiş ve bu medeniyetin bir parçası haline gelme yolunda yoğun çabalar sarf etmişlerdi. Nitekim Müslümanlar sayıca azınlıkta oldukları Endülüs'te, birçok farklı etnik unsur arasında kimliğini yitirme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu noktada rihle geleneği bir yandan

³ Said el-Endelüsi, Çev. Ramazan Şeşen, *Tabakatü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 164, 166.

⁴ Michael Karl Lenker, *The Importance of The Rihla for The Islamization of Spain*, (Doktora Tezi, Pensilvanya Üniversitesi, 1982), 103.

Endülüs Müslümanlarının özünü korumalarına yardımcı olurken, diğer yandan Endülüs'ün İslamlaşmasına da katkıda bulunmuştur.⁵

Endülüs'ün entelektüel atmosferini şekillendiren Endülüs uleması, nakli ve akli ilimler alanında otorite sahibi olduğu için toplumda ve siyasi arenada büyük bir otorite haline gelmiştir. Ulema sınıfı, bazı dönemler iktidarın kaynağını oluştururken bazı dönemlerde de artan güçleri nedeniyle iktidardan uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Ulema sınıfı, iktidardan uzaklaştığı dönemlerde halk ile güçlü bağlar kurma yoluna giderek iktidar karşısında bir güç unsuru haline gelmeye çalışmıştır. Bu durum her ne kadar ulema sınıfının iktidar ve toplum ile kurduğu ilişkilerin çalkantılı bir süreçten geçmesine neden olsa da bu sınıfın, bir sınıf bilinci oluşturarak iktidar ve toplumdaki bağımsız bir varlık olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁶

Endülüs toplumu, gerçekte, Hâssa ve Âmme olarak iki büyük sınıfa ayrılmıştı. Hassa sınıfı; hanedan üyeleri, askeri ve sivil idareciler, Kureyş kabile mensupları, bazı büyük Arap ve Mevâlî ailelerini içine almaktaydı. Amme sınıfı ise esnaf, zanaatkâr, işçi, âlim gibi toplumun diğer kesimlerini kapsamaktaydı. Ancak bu iki sınıf birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış değildi ve sınıflar arası geçiş mümkündü.⁷ Bu noktada sınıf, önceden belirlenmiş nesnel bir koşul iken, statü ise yaşam tarzı ile belirlenir. Sınıf hiçbir çabaya gerek duymadan korunabilirken statü belli bir çaba ile elde edilebilir. Ekonomik bir temele dayanan sınıfın, sosyal bir sınıf şeklinde ortaya çıkması durumunda grup bilinci gelişir. Bu grup bilinci ise statü grubunu oluşturan ana faktördür.⁸ Dikey hareketliliğin mümkün olduğu böylesi bir toplumda, âlimler ilmi çalışmalarla toplum içerisinde kendilerine bir konum çizmeye, yani bir kimlik oluşturmaya çalışmıştır. Ulemanın toplum ve iktidar arasında aracı bir rol üstlenmesi ve ilmi birikimi ve ahlakı ile toplumun geri kalanından kendini ayırt etmesi, şüphesiz bir grup bilinci yaratmıştır. Bu nedenle ulema sınıfı, kendisini

⁵ Andrew Peacock, *Islamisation: Comparative Perspectives From History*, (Edinburgh University Press, 2017), 203-205; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 302.

⁶ Abdulghafour Ismail Rozi, *The Social Role of Scholars ('Ulama') in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, (Doktora Tezi, Boston University Graduate School, 1983), 13, 21, 30-31, 135.

⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları, İlim ve Kültür Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 23.

⁸ Kemal Aydın, "Max Weber, Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma", *Journal of Economy Culture and Society* 57 (2018): 255.

alt ve üst sınıf arasında oluşan sosyal boşluğu dolduran orta veya ara bir sınıf olarak konumlandırmıştır.

Bu noktada bağımsız bir varlık olarak ulema sınıfını temsil eden birtakım kavramlara da değinmek gerekmektedir. Endülüs toplumunda “âlim ve ulema” ve “fakih ve fukahâ” terimleri, ulema sınıfını tanımlayan kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Endülüs biyografi yazarları, âlimleri ulema olarak adlandırmıştır. Gerçekte ilim/âlim ve fıkıh/fâkih kelimeleri arasında herhangi bir fark yoktur. Zira her ikisi de temelde bilgiye sahip olma anlamına gelir. Ancak uygulamada fakih ve fukahâ kelimeleri daha özel bir anlam kazanarak özel bir grubun varlığını temsil eder hale gelmiştir. İlim genel bir kavram iken fıkıh daha özel bir referanstır. Şiir ve edeb gibi ilimler uygulama ve tecrübe yoluyla elde edilebilirken, fıkıh dikkatlice planlanmış öğrenmeyi gerektirir.⁹ Fakih terimi bir statü belirtirken, ulema terimi bir sosyal grup olarak belirlenmiştir. Âlimler, akli ilimlerde daha fazla ön plana çıkarken; fakihler, din dışı alanlarda da bilginlerdi, çünkü entelektüel çıkarları, fıkıh dallarını içermekle birlikte, diğer ilmî ve din dışı disiplinleri de içermekteydi. Sonuç olarak, bütün fukahâ ulema iken, bütün ulema fukahâ değildi.¹⁰

Ulema sınıfının tüm üyeleri arasında bir kaynaşma olduğu söylenemez. Endülüs bilgin sınıfının içsel yapısı içinde, temeli ilmi ayırım üzerine kurulu bir tabakalaşma ortaya çıkmıştır. Endülüs uleması üzerine çalışmalar gerçekleştiren Abdulghafour Ismail Rozi, *The Social Role of Scholars ('Ulama') in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*¹¹ adlı doktora çalışmasında, ulema sınıfı içindeki bu tabakalaşma sonucunda ilmi ve siyasi çıkarlarına göre ulema sınıfını *Şeyh el Asr* ve *Şeyh el-İlm* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Çalışmamızda ulema sınıfındaki içsel yapıyı daha iyi açıklayabilmek için Rozi'nin kullandığı bu kavramları olduğu gibi benimsiyoruz. Bu nedenle bu kavramlara açıklık getirmek gerekmektedir.

⁹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 195, 230.

¹⁰ M'Hammad Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama During 5th/11th Century", *Islamic Studies* 23. 2 (1984), 110.

¹¹ Kavramlar ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Abdulghafour Ismail Rozi, *The Social Role of Scholars ('Ulama') in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)*, (Doktora Tezi, Boston Üniversitesi, 1983).

Şeyh el-ilm, çoğunlukla güçlü siyasi bağlantılara sahip âlimlerdi; fakat iktidarla ilişkileri nedeniyle biyografilerde memurlar arasında yer almış ve ulema sınıfı üzerinde minimum bir etkiye sahip olmuştur. Biyografiler genellikle Şeyh el-Asr'ın rolüne büyük vurgu yaparken, Şeyh el-İlmin entelektüel duruşuna karşı kayıtsız kalmaktadır.¹²

Şeyh el-Asr'ın aksine Şeyh el-İlm grubunu oluşturan âlimler, entelektüel faaliyetlerini Endülüs ile sınırlamak yerine Doğu'ya özellikle Kuzey Afrika'ya seyahat etmişlerdir. Bu âlimlerin uzun bir süre Endülüs dışında kalması, onların Endülüs uleması üzerindeki etkisini azaltmasının yanı sıra onlarla olan ilişkilerinde de bir kopukluğa neden olmuştur. Bu durum Endülüs dışına çıkmayıp çalışmalarını Endülüs ile sınırlayan Şeyh el-İlm için de geçerlidir. Kısacası, Şeyh el-ilm, Endülüs âlim sınıfı ile yakından bağlantılı değildi, yani ulema sınıfı ile bütünleşmemiştir. Dahası biyografiler, şeyh el-İlm'in öğrencilerine de değinmemektedir. Son olarak şunu belirtmek gerekir ki, Şeyh el-İlm, itibarını öğretim faaliyetleri yoluyla güçlendiren ve bu yüzden öğretime öncelik veren Şeyh el-Asr'ın aksine daha fazla kişisel ilmi arayışlara yönelmiş ve daha fazla eser üretimiyle ilgilenmiştir. Kişisel ilmi uğraşlar yoluyla itibarını güçlendiren Şeyh el-İlm'in ilim adamları olarak ünlenmeleri de şüphesiz bu faktöre dayanmaktadır. Öğretim faaliyetlerinde bulduklarında bile bunu, iktidar ile ilişkilerinden dolayı dışlandıkları için ya iktidardan uzaklaştıkları zaman ya da Endülüs dışına çıktıkları zaman gerçekleştirmişlerdir. Ancak Şeyh el-İlm faaliyetlerini âlim sınıfın dışında yürütmesine rağmen bu sınıfın ürünüydü.¹³

b. Konunun Bazı Zorlukları

Endülüslü râhillerin ilim aktarıcılığındaki kilit rolünü anlamaya yardımcı olacak konuyla ilgili birkaç noktayı açıklığa kavuşturmakta fayda vardır. Öncelikle Endülüslü âlimlerin naklettikleri bilgileri ve alanları kategorize etmek pek kolay değildir. Çünkü birincisi, bu âlimler birden fazla alanda uzmanlık

¹² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 311-312.

¹³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 313-315.

kazanabilmekteydi. İkincisi, Doğu'daki eğitimleri sırasında okudukları kitaplar için aldıkları icâzet belgesi yoluyla hangi âlimin eserini naklettikleri bilgisine ulaşmak mümkün iken, bu âlimlerin okudukları her kitap için icâzet almadıklarına da dikkat edilmelidir. Üçüncüsü, bu âlimlerin rihleleri sırasında ilgi duydukları kitapları kendileriyle Endülüs'e taşıyarak satması veya buralardaki özel kitap koleksiyonlarına dâhil etmesi durumu söz konusu idi. Ancak biyografilerde buna dair herhangi bir emareye rastlanmadığı için hangi âlimin hangi ilmi eserleri Endülüs'e naklettiğini tespit etmek zordur.

Biyografiler ile ilgili olarak da şunu söyleyebiliriz ki, taleb el-ilm (ilim talebi) ile Doğu'ya seyahat eden Endülüslü râhiller Doğu İslam dünyasından sadece dini ilimleri aktarmakla kalmamış aynı zamanda tıp, eczacılık, kimya, botanik, matematik, astronomi, geometri vb. müspet ilimleri de aktarmışlardır.¹⁴ Buna rağmen Doğu'daki ve Endülüs'teki dini ilimlerin öğrenimi, Endülüs biyografi yazarlarının odak noktası olmuştur. Nitekim Endülüs'ü çevreleyen Hristiyan tehdidi, Endülüs'ün dini olmayan unsurları barındırması ve Arap-Berberi gerginliğinden dolayı İslam, Endülüs'te tek birleştirici manevi güç olarak algılanmıştır. Bu nedenle Endülüs'ün İslamlaştırılması süreci olarak değerlendirilebilecek olan bu dönemde, biyografilere âlimlerin baskın eğilimlerinin dini alanlar olarak yansımaları şaşırtıcı değildir.¹⁵

c. Konunun Kapsamı, Yöntem ve Tekniği

Tezin odak noktasını, bilime ulaşmak amacıyla Doğu'daki ilim merkezlerine seyahat eden Endülüslü âlimler ve öğrenciler, bu âlim ve öğrencilerin iletişim kurdukları veya ders aldıkları âlimler, seyahat ettikleri ilim merkezleri ve bu âlimlerin özel ilgi alanları çerçevesinde Batıya, yani Endülüs'e taşıdıkları ilmi eserler oluşturmaktadır. Bununla birlikte Endülüs ulemasının edindiği bilgi birikimi sayesinde hem toplumda hem de iktidar çevrelerinde büyük bir saygınlık ve güç kazanması ve Endülüs'ün entelektüel tarihini şekillendirmede önemli bir rol oynayan iktidar ve toplum ile olan ilişkileri de bu tezin kapsamına dâhil edilmiştir.

¹⁴ Nevzat Keleş, "Orta Çağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler", *Tarih Dergisi* 73 (2021), 7.

¹⁵ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 104, 121, 194, 196.

Rihle geleneği, gerçekte 10. yüzyıldan itibaren gerilemeye başladı, ancak bu gerilemenin seyri çok yavaştı. Endülüs topraklarının büyük bir bölümünün Hristiyanlarca ele geçirildiği 14. ve 15. yüzyıllarda rihle geleneğinde çok ani ve ciddi bir düşüş gerçekleşti.¹⁶ Bu nedenle bu çalışmada rihlenin yoğun olarak yapıldığı 9. ve 13. yüzyıllar arası dönemde Doğu'daki ilim merkezlerine seyahat eden Endülüslü âlimlerin bilgiye erişme çabaları ve bu çaba sonucunda edinilen bilgi, yöntem ve eserleri Endülüs'e aktarma uğraşları ele alınmıştır. Fakat Doğu'dan Endülüs'e seyahat eden Doğulu âlimler bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Çalışmamız boyunca ulema sınıfı, seyahat ve eğitim alanlarına dair kavramların gerekli tanım ve açıklamalarına yer verilmiştir. Bu tanımları yaparken Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden faydalanılmıştır. Dönemin rihle yapan bütün Endülüslü âlimlerini incelemek mümkün olmadığı için ilmi katkıları esas alınarak 248 âlim, temsili örnekler olarak seçilmiştir. Âlimlerin isimleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde ifade edildiği şekilde verilmiştir. Âlimlerin ölüm tarihleri isimlerinin sonunda parantez içinde verilmiştir. Buna ek olarak, İslam âlimleri birden fazla disiplinde çalışmalar yaptıkları için bu âlimler, biyografilerde değinilen uzmanlık alanları esas alınarak sınıflandırılmıştır; ancak gerekli yerlerde diğer disiplinlerde yaptıkları çalışmalar da vurgulanmıştır.

Bu çalışma için dönemin ana kaynakları olan tabakatlar ve mevcut literatür incelenmiş ve elde edilen bulgular değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Ayrıca tez yazım sürecinde sürekli olarak ikincil dereceden telif ve tercüme eserler üzerine taramalar yapılmıştır. Çalışmamızın kapsamına giren, bugüne kadar yazılmış tezler taranmış ve tez çalışması esnasında dikkate alınmıştır.

d. Kaynaklar ve Araştırmalar

Endülüslü âlim Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî (ö. 1070)'nin kaleme aldığı *Tabakâtü'l-ümem* adlı eseri, çeşitli milletlerin bilim ve düşünce tarihini ele alan ilk eserlerden biridir. Endülüs âlimlerine özel bir önem

¹⁶ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 210, 389.

atfeden bu eser, tezimizde faydalandığımız temel ana kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

İslam kültüründe seyahatin ortaya çıkış serüveni, rihlenin İslam eğitim sisteminde önemli bir bilgi edinme aracı haline gelmesi, râhiller ve rihlenin ardındaki diğer güdüler gibi seyahati temel alan konular ile ilgili önemli çalışmalar, tezimizde referans olarak kullanılmıştır. Bu çalışmalar arasında Houarı Touati'nin "Orta çağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi" adlı eseri çalışmamız için önemli bir referans oluşturmıştır. Bu eserde Touati, bilgi kaynaklarının unutulacağı endişesi ile Müslüman âlimlerin ilk rihlelere başladığını ve seyahatin bilgi kaynaklarına ulaşmada bir zorunluluk haline geldiğini vurgulamaktadır. Ayrıca seyahatin tarihsel sürecini, düşünsel arka planını ve maddi gerekçelerini vurgulamıştır.

Resul Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler" adlı makalesinde seyahat kavramını bilgi edinme ve iletişim aracı olarak ele almıştır. Lütfi Şeyban'ın "Endülüs Âlimleri" adlı eserinde Endülüs ulemasının kısa biyografilerini ele almış ve Endülüs ulemasının sosyal rolünü ortaça kıkarmaya çalışmıştır. Nevzat Keleş, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler" adlı makalesinde seyahatin nedenleri, zorlukları, seyahate teşvik ve seyahatin bilgi edinme aracı olarak kullanılması konularını ele almıştır. Yann Dejugnat, "Voyage et géographie dans la littérature de la riħla: du rejet à la convergence" ve "La riħla, une pratique lettrée au coeur de la mondialisation islamique" adlı makalelerinde rihle geleneğini ortaçağ İslam âlimlerinin okuryazarlık pratiği olarak ele almakta ve eğitim sisteminin işleyişi için gerekli bir çark olduğuna vurgu yapmaktadır. Roxanne L. Euben'in "Journeys to the other shore: Muslim and Western Travelers in Search of Knowledge"; María Luisa Ávila'nın "The Search for Knowledge Andalusí Scholars and Their Travels to the Islamic East" başlıklı makaleleri ve Sam Isaac Gellens'in "Scholars and Travellers: The Social history of Early Muslim Egypt, 218-487/833-1094" adlı doktora çalışması rihle geleneğini bir bilgi edinme metodu olarak ele alan çalışmalar arasında yer almaktadır.

Antik çağ bilgi birikiminin önce çeviriler yoluyla islam dünyasına ardından bir ölçüde rahiller aracılığıyla Avrupa'ya aktarımı noktasında faydalandığımız temel

kaynaklar arasında Hilmi Ziya Ülken'in "Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü" adlı eseri ve De Lacy O'leary'in "İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri" adlı çalışması yer almaktadır. Bu kaynaklar aynı zamanda İslam âlimlerinin eserlerinin Avrupa'daki etkilerini de ele ala çalışmalar olması bakımından faydalandığımız temel kaynaklar arasında yer almaktadır. İslam âlimlerinin batıya etkileri noktasında Fuat Sezgin'in "Tanınmayan Büyük Çağ" adlı eseri; S. Frederick Starr'ın "Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur's Orta Asya'nın Altın Çağı" adlı eseri, Adam Mez'in "Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam'ın Rönesansı" adlı eserleri faydalandığımız diğer kaynaklar arasında yer almaktadır.

Batılı kaynaklar, antik Yunan mirasının İslam dünyasına çeviriler yoluyla aktarılması noktasında Beytü'l-Hikme'nin rolü ve önemini fazlasıyla göz ardı etmektedir. Hatta çoğu araştırmacı, mevcut kaynaklarda bu kurumun varlığına dair doğrudan bir atıf bulamadığı için bu kurumun olmadığına yönelik iddialar öne sürmüştür. Dimitri Gutas, Beytü'l-Hikme'nin sadece Me'mun'un "büro" olarak kurulmuş saray kütüphanesi olduğunu ve sadece Sasani tarihi ve kültürüne dair eserlerin Arapça'ya çevrilip muhafaza edildiği ve Pehlevice' den Arapça'ya çeviri kültürünün kurumsallaştırıldığı bir yer olarak görmüştür. Ayrıca bu kurumun Yunanca'dan Arapça'ya çeviri faaliyetleri ile herhangi bir bağlantısı bulunmadığını ve antikçağ bilimlerinin çevirilerinin ve öğretiminin yapıldığı bir akademi olmadığını iddia etmiştir.¹⁷ Gutas, şüphesiz ki tarihi kaynaklarda Beytü'l-Hikme'nin kurumsal yapısına dair doğrudan bilgi veren kaynakların yoksunluğu nedeniyle bu kurumun önemini göz ardı etmiş görünmektedir. Ayrıca ilk dönem Pehlevice metinlerin Arapça'ya çevrilmesi olgusuna çok fazla eğilerek Beytü'l-Hikme'de yetişen âlimlerin Yunanca'dan Arapça'ya çeviri faaliyetleri ve bunlara yazdıkları çeşitli şerhler, düzeltmeler ve reddiyeleri gözden kaçırmaktadır. Bu noktada Beytü'l-Hikme'yi hak ettiği konuma taşıyan en önemli çalışmalardan biri Mustafa Demirci'nin "Beytü'l-Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri" adlı eseridir. Demirci, dönemin kaynaklarını titizlikle inceleyerek "kaynak metinlerin satır aralarında erimiş halde gizlenmiş" bilgi parçacıklarını bir araya getirerek Beytü'l-Hikme'nin kurumsal bir akademi olduğu gerçeğine vurguda bulunmuştur. Bu amaçla Abbasiler

¹⁷ Dimitri Gutas ve Lütfü Şimşek, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011): 62-65.

döneminde bilim, felsefe ve çeviri faaliyetlerinde yer almış âlimlerin biyografilerini ele alan bilim ve felsefe ile ilgili biyografi kitaplarını detaylı inceleyerek *Beytü'l-Hikme*'nin antikçağ bilgi birikiminin çeviriler aracılığıyla nasıl islam dünyasına kazandırılmıdığı ortaya koymuştur.¹⁸

Endülüs toplumunda aracı bir rol üstlenen ve toplumsal konumu da bu bağlamda şekillenen ulema sınıfını ele alan çalışmalar, maalesef yetersizdir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, biyografi yazarlarının taraflı tutumudur. Özellikle iktidar ile yakın ilişkiler kurmuş ilim adamları ve bunların aktarım zincirine biyografilerde pek yer verilmemesi nedeniyle bu âlimlerin iktidar, halk ve ulema sınıfının geri kalanı ile ilişkileri hala tam olarak netlik kazanabilmiş değildir. Bazı akademisyenler, bu konuyu aydınlatmak amacıyla önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

Endülüs ulemasını ele alan önemli çalışmalar içerisinde Abdulghafour Ismail Rozi'nin ulema sınıfının toplumsal rolü üzerinde durduğu "The Social Role of Scholars ('Ulama') in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajim)" adlı doktora çalışması; Michael Karl Lenker'in Endülüs'te İslam kültürünün yerleşmesinde rihlenin yeri ve önemi üzerinde durduğu "The Importance of the Rihla for The Islamization of Spain" adlı doktora tezi; Dominique Urvoy'un ulema sınıfını mezheplerine göre ayrıştırarak bunların iktidar ile ilişkilerini ele aldığı "The Ulamā of al-Andalus" adlı makalesi; M'Hammad Benaboud'un ulemanın sosyal ve siyasi rolünü ele aldığı "Socio-Political Role of Andalusian Ulama During 5th/11th Century" başlıklı makalesi; Muhammad Akmaluddin'in Endülüs'te fukahânın ortaya çıkış sürecini ele aldığı "The Origin of Fiqh Schools in Al-Andalus: From Qarawan to Medina" adlı makalesi; Manuela Marín'in Endülüslü âlimlerin seyahat ettikleri ilim merkezleri üzerinde durduğu "Los ulemas de al-Andalus y sus maestros orientales" adlı makalesi; Luis Molina'nın İbnü'l Faradi'nin tabakatını inceleyerek Doğu'ya rihle yapan Endülüslü âlimleri tespit ettiği "Lugares de destino de los viajeros andalusíes en el Ta'rij de Ibn al-Faradi" adlı makalesi; Teresa Plazas Rodríguez'in Endülüs âlimlerinin Murâbit ve Muvahhid idaresi ile kurdukları ilişkiler üzerine eğilen "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide" adlı

¹⁸ Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme, Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019): 13-14.

makalesi; Birgül Bozkurt'un felsefe ve akli ilimler üzerindeki Maliki baskılarını ele alan "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe" adlı makalesi; Ahmet Bozyiğit'in "Endülüs' te felsefi düşüncenin gelişmesini engelleyen faktörler: Fukahâ sultası örneği" ve Nizamettin Parlak'ın "Endülüs' te toplumsal kutuplaşmanın sebepleri ve kültürel sonuçları" başlıklı makaleleri çalışmamızda faydaladığımız temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

Endülüs eğitim sistemi ve eğitim kurumları konusunda faydaladığımız temel kaynaklar arasında George Makdisi'nin İslami ve Hristiyan eğitim kurumlarını bütün yönleriyle ele aldığı "Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı" adlı eseri ve Mehmet Özdemir'in "Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi" başlıklı eserleri; Richard W Bulliet'in "The Age Structure of Medieval Islamic Education"; Mehmet Mecnur Dağ and Mustafa Mücahit'in "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları" ve Mustafa Köylü'nün "The Beginnings of Islamic Education" adlı makaleleri yer almaktadır.

Doğu'ya seyahat eden Endülüslü âlimler, bunların seyahat güzergâhları, ders aldıkları âlimler ve Endülüs'e naklettikleri eserleri dönemin ana kaynaklarından faydalanarak tespit eden çalışmalardan da faydalanılmıştır. Yukarıda bahsi geçen çalışmaların yanı sıra Cumhur Ersin Adıgüzel'in "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr" ve "Endülüs' te Tarih Yazıcılığı-I." adlı makaleleri ve "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat" adlı doktora tezi; Şahabettin Ergüven'in "Endülüs' te dil ve Nahiv çalışmaları"; Abdullah Balcıoğulları'nın "Endülüs'te Astronomi, Bilimi Ve Başlıca Astronomlar"; M. Bahaüddin Varol'un "Endülüs'te Coğrafya Ve Coğrafyacılar"; Şaban Öz'ün "Endülüs'te Tarih Ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler"; Remziye Selçuk'un "Endülüs' te Mantık"; Mustafa Şentürk'ün "Endülüs Tefsir Kültürü"; Isabel Fierro ve Murat Gökalp'in "Hadis' in Endülüs'e Girişi (2./8.-3./9. Yüzyıllar)"; Mustafa Öztoprak'ın "Endülüs' te Hadis ilminin gelişim aşamaları" ve Birgül Bozkurt'un "Farabi'nin Endülüs'teki İmajı: Endülüslü Filozof ve Tarihçiler" adlı makalesi referans aldığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.

B. 8. VE 13. YÜZYILLAR ARASI ENDÜLÜS TARİHİ

a. Endülüs'ün Fethi ve Valiler Dönem

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren başlayan İslami fetihler, Dımaşk'ı hilafet merkezi haline getiren Emeviler döneminde de büyük bir hızla devam etmiş ve 8. yüzyıla gelindiğinde İber Yarımadası'na kadar ulaşmıştı. 711 yılında Emevi Devleti'ne bağlı Kuzey Afrika eyaleti valisi Musa b. Nusayr'ın ordusuna bağlı keşif yapan bir birlik, Tarık b. Ziyad komutasında İber Yarımadası'na askeri bir harekât düzenledi. İslam ordusu, kral Rodrigo komutasındaki Vizigotlar ile giriştiği savaştan galip çıkarak İspanya'da geniş çaplı fetihlere başladı ve kısa sürede Ecija (İstice), Malaga, Elvira (İlbîre) ve Vizigotlar'ın baş şehri Toledo (Tuleytula) gibi bölgelerde hâkimiyet sağladı. 715 yılına gelindiğinde İspanya'nın büyük bir bölümü Müslümanların kontrolü altına alınmıştı. İspanya'daki İslam ordularının bu hızlı ilerleyişi, 732'de Poitiers ve Tours' da Abdurrahman el-Gafikî kumandasındaki İslam ordusunun Charls Martel'in ordusu tarafından yenilgiye uğratılması ile durduruldu. Bu tarihten sonra Endülüs Müslümanları, tüm enerjisini tüketecek olan iç karışıklıklar ve adanın İslamlaşması ile ilgilenmiş ve böylece İslam ilerleyişi İspanya'da son bulmuştur.¹⁹

Fetihlerin ardından İspanya, 711-756 yılları arasında, Emevilere bağlı bir Müslüman eyalet olarak valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Nitekim "Valiler dönemi" olarak adlandırılan bu dönemde, bir yandan bölgenin İslamlaşması için çeşitli faaliyetler yürütülürken diğer yandan çeşitli nedenlerle sosyal ve ekonomik eşitsizliklere dayanan iç sorunlar baş göstermeye başladı. Öncelikle İspanya'ya yerleşen Arap kabileleri arasında, özellikle Kaysîler ve Kelbîler arasında, asabiyet duygusu tekrar canlanmıştı. Öyle ki iktidarın desteğini alan kabileler, çeşitli memuriyetlere kendi kabile üyelerini getirmiş ve böylece, bu kabileler arası rekabet

¹⁹ Lütfi Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, (İstanbul: Ketebe 2020), 12; Muhammed Ali Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti'nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya Katkıları", *Journal Of Suleyman Demirel University Institute Of Social Sciences* 23. 1, (2016): 164; Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, (London: Macmillan Education. (10. Baskı), 1970), 214, 493-494, 496, 500; Zeki Tez, *İslamın Batı Cephesi*, (İstanbul: Hayykitap, 2014), 17.

siyasi bir düzleme taşınmıştı. Dahası 740'larda Afrika'daki Berberi isyanını bastırmakla görevlendirilen Belc komutasındaki yedi bin kişilik Suriyeli askeri grubun, Endülüs'teki isyancı gruplara karşı savaşı karşılığında Endülüs'e yerleştirilmesi ve daha sonra kendilerine tımar verilmesi, Arap kabileleri arasındaki gruplaşma ve ayrılıkları daha da derinleştirmişti. Buna ek olarak, fetihlerin ardından İber Yarımadası'na yerleşen nüfusun büyük bir bölümü Müslüman Berberilerden oluşmaktaydı. Fakat Arapların kendilerini Berberilerden üstün tutması, çok iyi birer savaşçı olmalarına ve bu özelliğinden dolayı akınlar ve fetihlerde ordunun esas bölümünü oluşturmalarına rağmen savaş ganimetlerinden Araplara göre daha az pay almaları ve tarımsal faaliyetlerde bulunuyor olmalarına rağmen en verimsiz dağlık topraklara yerleştirilmeleri, Berberi grupların Arap yönetiminden memnuniyetsizlik duymaları ile sonuçlanmıştı. Dahası, İslam dinini benimseyen ve “yerli mühtediler” olarak adlandırılan İspanyol Müslümanlar, Hristiyanlık dinine bağlılığını sürdüren müsta'ribler (mozaraplar) ve Yahudiler gibi farklı gruplar da Endülüs'te varlığını sürdürmekteydi.²⁰ Sonuç olarak İber Yarımadası'nda gruplaşmalardan doğan iç çatışmalar, siyasi ve sosyal bir bütünlüğün sağlanmasını engellemiştir. Bu durum Endülüs Emevi Emirlerinin de ilk dönem aşmak zorunda oldukları temel sorunlardandı.

b. Endülüs Emevi Devleti

750 yılında Emevi hanedanını yok oluşturan Abbasi Devrimi'nin başarıya ulaşmasının ardından Endülüs, Abbasilerin idaresi altına girdi. İlk Abbasi halifesi Ebü'l-Abbas Abdullah “el-Seffah” (“Kan Dökücü”)²¹ iktidara geldiğinde eski rejimin izlerini silmek için Emevi hanedan üyelerini kılıçtan geçirdi. Fakat bu kıyımdan sağ kurtulmayı başaran ve İber yarımadasına geçerek buradaki Abbasi valisini saf dışı bırakan I. Abdurrahman b. Muaviye (yön.756-788), Endülüs'ün

²⁰ William Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, (İstanbul: Küre, 2012), 31-33, 35-37.

²¹ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 17.

yönetimini ele geçirdi. Böylece 1031 yılına dek varlığını sürecek olan Endülüs Emevi Devleti kurulmuş oldu.²²

I. Abdurrahman ve onun halefleri olan I. Hişam (yön. 788-796), I. Hakem (yön. 796-822) ve II. Abdurrahman (yön.822-852) dönemlerinde devlet idaresinin oluşumu ve birçok etnik unsurdan oluşan Endülüs toplumunda baş gösteren iç sorunların çözümü için büyük çabalar harcandı. I. Abdurrahman'ın paralı askerlerden oluşturduğu profesyonel ordu, halefleri tarafından güçlendirildi. Böylece bu ordu, ortaya çıkan birçok isyan ve ayaklanmanın bastırılmasında kullanıldı. Dahası Emevi emirleri, merkezi otoritelerini güçlendirebilmek ve muhalif grupları sindirebilmek amacıyla şiddete başvurmuştur. Bunun en güzel örneklerinden biri, I. Hakem'in şiddeti, iktidarı güçlendirmede bir araç olarak kullandığı "Hendek Günü" olayı'dır. Emevi emiri, Tuleytula'da kendisine muhalif olabilecek bütün grupların ileri gelenlerini idam ettirmiştir. Aynı şekilde 818 yılında Kurtuba'da banliyöde ortaya çıkan isyanda yine ileri gelenler idam edilmiş ve bölgedeki halk Kurtuba'dan kovulmuş ve bölgedeki yerleşim yerleri harap edilmiştir.²³

Merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları nihayet II. Abdurrahman döneminde sonuç vermeye başlamış ve idari yapı güçlendirilmiştir. Bu dönemde Emevi donanması oluşturulmaya başlanmış, böylece Akdeniz'de etkin faaliyetlerde bulunan Norman korsanlarına karşı daha etkili mücadele edilmeye başlanmıştı. Ayrıca Doğu İslam dünyası ile yoğunlaşan ticari faaliyetler ile refah düzeyi yükselmiş ve ülkede yoğun imar faaliyetleri başlamıştı.²⁴

II. Abdurrahman'ın ölümünün ardından Emevi emirleri I. Muhammed (yön. 852-886), el-Münzir (yön. 886-888) ve Abdullah (yön. 888-912)'ın saltanatını kapsayan altmış yıllık süre boyunca çalkantılı bir süreç yaşanmış ve devlet otoritesinin yeterince güçlü ve istikrarlı bir yapıya kavuşmadığının sinyalleri verilmişti. Bu dönemde Emevi emirleri, kendi yönetimlerinden hoşnutsuzluk duyan şehirli kesimin muhalefeti ile karşılaşmıştı. Ayrıca, kendilerine geniş yetkiler tanınan sınır bölgelerinde İbn Hafsûn, Musa b. Musa el-Kasî, İbnü'l-Cillîkî gibi bazı ileri

²² Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs", 164; Ira M. Lapidus, Çev. Yasin Aktay, *İslâm Toplamları Tarihi Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, (İstanbul: İletişim Yay, 2005), 513; Hitti, *History of the Arabs*, 505-506; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 12; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 17.

²³ Watt, *Endülüs Tarihi*, 37-38.

²⁴ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 108; Watt, *Endülüs Tarihi*, 41.

gelenler, Emevi emirlerine karşı gelerek buldukları bölgelerde Emevi otoritesinden bağımsız devletçikler kurma girişiminde bulunmuştu. Bu ayaklanmalar, Emevi emirleri her ne kadar bu ayaklanmaları uzun çabalar sonucunda bastırmayı başarmış olsa da, merkezi otoritenin yeterince güçlü olmadığını ortaya koymasından önemlidir.²⁵

Emevi halifesi III. Abdurrahman (yön. 912-961) döneminde gelindiğinde sınır bölgelerinde ayaklanan yerel ailelerle mücadele devam ederken Kuzey’de Leon Krallığı ve Güneyde ise Fatimi tehdidi baş göstermeye başlamıştı. III. Abdurrahman, öncelikle, Fatimilerin de desteğini alan isyancı yerel aileler, özellikle İbn Hafsûn, üzerine seferler düzenleyerek onlara otoritesini kabul ettirdi, böylece sınır bölgelerini denetimi altına aldı. Daha sonra kuzeye yönelerek Leon Krallığı’nın sınır bölgelerine düzenlediği akınların önüne bir set çekti. II. Hakem (yön. 961-976) ise babasından devraldığı istikrarlı siyasi yapıyı olduğu gibi devam ettirmişti. Böylece III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem döneminde, gücünün doruklarına varan Endülüs Emevi Devleti en parlak dönemini yaşamıştır.²⁶

II. Hakem’in ölümünün ardından oğlu II. Hişam küçük yaşta iktidarı devraldı. Bu durumundan yararlanan “X. yüzyılın Bismarck’ı”²⁷ olarak adlandırılan Emevi komutan ve baş veziri El-Mansur Billah (Muhammed b. Ebû Emir) (yön. 978-1002), birçok entrika ve plan sonucunda yönetimi üstlendi. Amir Diktatörlüğü dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, kuzeydeki Hristiyan krallıkları ve yarı bağımsız feodal lordlar üzerine birçok başarılı sefer düzenlendi ve sınırlardaki denetim ve gözetim devam ettirildi. Ancak El-Mansur’un 1002 yılında ölümünün ardından Endülüs yönetiminin iyice zayıflaması, merkezi otoritenin sarsılması, Arap-Berberi gerginliği ve kabile sürtüşmeleri neticesinde 1009 yılından itibaren Emevi siyasi birliği dağılmaya başladı. 1013 yılına gelindiğinde “dünyanın ziyneti”²⁸ olarak adlandırılan başkent Kurtuba, Berberi grupların saldırıları sonucu alt üst oldu.

²⁵ Watt, *Endülüs Tarihi*, 41-43.

²⁶ Watt, *Endülüs Tarihi*, 45-50, 54.

²⁷ Hitti, *History of the Arabs*, 509.

²⁸ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 19.

Endülüs Emevi topraklarında otuza yakın devletçik kuruldu ve bu durum 1031 yılında Endülüs Emevi idaresinin tamamen sona ermesiyle sonuçlandı.²⁹

c. Mülûkü't-Tavâif Dönemi

1031 yılında Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte otorite boşluğundan faydalanan yerel güçler buldukları bölgelerde bağımsız hanedanlıklar kurdu. Bunun sonucunda Endülüs toprakları, en önemlileri Mâleka'da Hammadîler, Gırnata'da Zirîler, Almeria'da Tucibîler, Saragosa'da Hûdiler, Badajos'ta Eftasîler, Tuleytula'da Zunnûniler ve İşbîliye'de Abbâdîler olmak üzere 30 kadar bağımsız devletçiğe bölünmüş oldu. Böylece 1031' yılından 1090 yılına kadar Endülüs'te bağımsız yerel hanedanlıklar hüküm sürdü.³⁰

Mülûkü't-Tavâif olarak adlandırılan bu dönem boyunca Hristiyan krallıkların güçlenerek yerel emirliklere karşı saldırgan bir askeri ve siyasi tutum sergilemesi, Tavâif emirliklerinin Hristiyan saldırılarını engellemek ve krallıklarının güvenliğini tesis edebilmek için halktan aldıkları ağır vergileri haraç olarak Hristiyan krallıklara ödemesi ve yolsuzlukların artması sonucu ulema ve halk Tavâif emirliklerine karşı cephe almaya başladı.³¹ Tüm bunların yanı sıra, Müslümanları Avrupa'dan atmak amacıyla İspanya kralı VI. Alfonso'nun (yön. 1065-1009) başlattığı *Reconquista*³² hareketi sonucunda, 1085 yılında sınır bölgesindeki en zayıf krallık olan Tuleytula, Haçlı ittifakı sonucu ele geçirildi. Bunun üzerine İşbîliye'de el-Mu'temid (ö. 1094) idaresindeki Abbâdî (1023-1091) hanedanı, Kuzey Afrika'daki Berberi Murâbit hanedanından yardım istedi. Bu yardım talebine cevap veren Mağrip kökenli Murâbit Devleti (1056-1147) lideri Yûsuf b. Taşfîn'in (ö. 1109) Endülüs'e başarılı bir harekât

²⁹ Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs", 165; Hitti, *History of the Arabs*, 509; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 19, 22; Watt, *Endülüs Tarihi*, 89-91.

³⁰ Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi*, 517; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 21; Watt, *Endülüs Tarihi*, 96-97.

³¹ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 118, 129.

³² Reconquista, ortaçağ'da İspanya ve Portekiz'de, Hristiyan devletler tarafından, 8. yüzyılın başlarında İber Yarımadası'nın çoğunu işgal etmiş olan Müslümanlardan toprakları geri almak için başlatılan bir dizi sefer. Reconquista'nın başlangıç tarihi geleneksel olarak aklaşık 718 tarihine kadar geri götürülebilir. Ancak, yeniden fetih dürtüsü, Müslüman hegemonyasının ilk üç yüzyılı boyunca pek sık gündeme gelmemiştir. Bkz. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Reconquista", *Encyclopedia Britannica*, (10 Mar. 2021).

gerçekleştirmesinin ardından Endülüs, 1147'ye kadar Murâbitlara bağlı bir eyalet haline geldi.³³

d. Murâbit ve Muvahhid dönemi

Hristiyan tehlikesine karşı Endülüslülerin Murâbit lideri Yûsuf b. Taşfin'i davet etmelerinin ardından Taşfin, ordusuyla Endülüs sınırına vardı ve 1086 yılında, VI. Alfonso'nun ordusuna karşı Zellâka Savaşı'nda büyük bir zafer kazandı. Zellâka zaferinin ardından Endülüs halkının, özellikle de Mâlikî fukahânın desteğini arkasına alan Murâbit lideri Taşfin, 1090 yılında Endülüs'ün yönetimini devralmak için harekete geçti ve Tavâif emirliklerini egemenliği altına alarak Endülüs'te siyasi birliği yeniden tahsis etmeye çalıştı.³⁴ Ancak Endülüs'te Murâbit hâkimiyeti uzun sürmedi. Yöneticilerin halktan uzak bir yönetim anlayışı benimsemeleri, burayı Mağrib'deki asıl devletin bir uzantısı olarak görmeleri yani sadece siyasi bir birim olarak Endülüs'ü yönetmeleri ve halkın ahlaki, dini ve idari yolsuzluklardan kaynaklanan memnuniyetsizliği, Murâbit yönetimine karşı giderek güçlenen bir muhalefet yarattı.³⁵ 1144 ve 1145 yılında isyanlar baş gösterdi ve 1147'de Muvahhid hareketi lideri İbn Tûmert'in Murâbit Devleti'nin başkenti Merrakeş'i ele geçirmesinin ardından Endülüs'te Murâbit yönetimi de sona ermiş oldu.³⁶

Endülüs'te Murâbit yönetiminin sona ermesinin ardından, Hristiyan tehdidi ve bunun yarattığı kaosun da etkisiyle Endülüs halkının Muvahhid yönetimini benimsemesi önemli ölçüde kolaylaştı. 1172 yılına gelindiğinde Endülüs'ün tamamında Muvahhid egemenliği sağlanmıştı, ancak büyük bir hızla yaklaşan Hristiyan krallıkların tehdidini önlemekte başarısız olunmuştu. Nitekim Hristiyan Leon, Kastilya, Navarra ve Aragon krallıklarının oluşturduğu birlik, 1212'de Nas Lavas de Tolosa (İkâb) savaşında Muvahhidleri yenilgiye uğrattı. Sonuçta, iyice zayıflayan Muvahhid egemenliği 1223'te Endülüs'te sona erdi. Özellikle Kastilya ve

³³ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 13; Watt, *Endülüs Tarihi*, 96-98; Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, 518-519.

³⁴ Watt, *Endülüs Tarihi*, 103-105.

³⁵ Watt, *Endülüs Tarihi*, 103-106; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 10.

³⁶ Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, 519; Watt, *Endülüs Tarihi*, 106, 111.

Leon Krallıklarının 1230'da birleşmesiyle daha da büyüyen bu tehdit Müslüman Endülüs kentlerinin birer birer kaybı ile sonuçlandı. 1236'da Kurtuba ve Valensiya, 1243'te Mürsiye, 1248'de İşbîliye Hristiyan birliklerce işgal edildi.³⁷ 13. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Gırnata haricinde diğer bütün kentler Hristiyan krallıkların denetimi altına girmişti. Endülüs'teki İslam medeniyetinin son kalesi Gırnata ise 1492 yılına kadar varlık mücadelesini devam ettirdi.³⁸

³⁷ Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, 518-519; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 22; Watt, *Endülüs Tarihi*, 511-513.

³⁸ Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, 519; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 22.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EĞİTİM SİSTEMİNDE RİHLE GELENEĞİNİN YÜKSELİŞİ

Endülüs eğitim sisteminde eğitimin dördüncü safhası olarak ele alacağımız rihle geleneği, ortaya çıkan ilk aşama olmuştur. Endülüs'ün feth edildiği ilk dönemde Müslümanların faydalanabileceği herhangi bir kültürel ve eğitsel mirasın bulunmayışı, Endülüs'te yetişen ilk nesli Doğu'ya ilmi seyahatler gerçekleştirmeye ve buradaki ilmi birikimi Endülüs'e taşımaya yöneltmiştir. Doğu İslam dünyasındaki önemli ilim merkezlerine rihleler gerçekleştiren Endülüslü âlimler, alanında şöhret sahibi âlimlerle çalışmalarını derinleştirerek uzmanlık kazanmış ve edindikleri bilgi birikimini, eserleri ve öğretim yöntem ve teknikleri Endülüs'e taşımaya gayret etmişlerdir. Nitekim Endülüs eğitim sistemi ve eğitim kurumlarının teorik olarak Doğu'dakiyle paralellikler göstermesi, İslami eğitim sisteminin dahi rahiller aracılığıyla Endülüs'e taşındığını göstermesi bakımından önemlidir.

Rihle geleneği, Endülüs eğitim sisteminde ilk ortaya çıkan aşama olmasına rağmen doğal bir gelişim evresinden geçerek Endülüs Eğitim sisteminin vazgeçilemez bir aşaması haline gelmiştir. Temel eğitimini Endülüs'te tamamlayan âlimler ve öğrenciler, alanında daha da derinleşebilmek için Doğu'daki ilim merkezlerine rihleler düzenlemiştir. Şüphesiz farklı alanlarda uzmanlık kazanmış âlimlerin farklı coğrafyaları mesken tutması, bu ilim seyahatlerini ortaya çıkaran temel faktör olmuştur. Ayrıca İslami eğitimde icazet uygulamasının varlığı, yani bir âlimle doğrudan temasa geçerek ondan dersi dinleme zorunluluğu, öğrencileri doğrudan ders alacağı âlimle bir araya gelmeye yöneltmiştir. Bu durum, bilgi kaynaklarına ulaşmada rihlenin bir metot olarak kullanılmasına yol açmış ve rihle geleneğini Endülüs eğitim sisteminin zirvesine taşımıştır. Bu bölümde, Endülüs eğitim sistemi ve rihle geleneğinin bu eğitim sistemindeki yerini ortaya koymaya çalışacağız.

1.1. ENDÜLÜS EĞİTİM SİSTEMİNİN BÜTÜNLEŞİK KARAKTERİ

İslam'ın ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren eğitim faaliyetlerine önem vermiştir. Bu doğrultuda İslam'ın temel bilgi kaynakları olan Kur'an ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünneti, ilim öğrenmenin önemi bağlamında birçok teşvik ve doğrulamaya yer vermiştir. İnsanlara doğru yolu göstermede rehberlik eden İslam peygamberinin kendisi bu noktada ilk öğretmen olarak karşımıza çıkmaktadır ki birçok hadisi, bilgiyi öğrenme ve yayma konusuna çok önemli vurgular içermektedir. İslam'da eğitim, Arap literatüründeki ilk yazılı belge olan Kur'an ile başlardı ve onu anlamak eğitimin nihai amacıydı. İslam dinin kendisi bir eğitim metodu idi ve Kur'an metinleri eğitim için temel materyali sağlamaktaydı.³⁹ Kur'an'ın Müslümanlara ideal bir yaşam biçimi telkin eden temel eğitim kitabı olmasından dolayı onu anlama yolunda harcanan bütün çabalar, doğal olarak entelektüel bir faaliyet alanı yaratmıştı.

Endülüs'te izlenen eğitim sistemi, Doğu İslam dünyasındaki eğitim sistemi ile paralel olmasına rağmen, Doğu'dakine nazaran daha akli bir sisteme sahipti. İlk safhada dini ilimlerin öğretiminin öğrencinin seviyesine uygun olmadığı anlayışıyla dil çalışmaları yapılmış, ardından dini ilimlerin öğretime geçilmişti.⁴⁰ Modern anlamda bilimsel hazırlığın olmadığı bu eğitim sisteminde, çalışmaları belli aşamalara ayırmak da pek mümkün değildi. Daha derin bilgi birikimi ve yetkinlik gerektiren fıkıh (İslam hukuku) hariç diğer dini ilimler, henüz başlangıç safhasındayken öğrenilebilmekteydi. Temel eğitimini tamamlayan öğrenciler arasında eğitimini ilerletmek ve belli bir alanda uzmanlaşmak isteyenler fıkıh, hadis, gramer vb. belirli ilim dallarını seçer ve bu alanların herhangi birinde uzmanlık kazanırdı. Ancak eğitim, "birçok dalı olan birleşik bir beden olarak

³⁹ Şakir Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 17, 119, 148; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 134, 136, 138.

⁴⁰ Watt, *Endülüs Tarihi*, 129; Uğur Demir, "IX. Ve XIII. Yüzyıllar Aralığında Endülüs Eğitim Kurumlarının Avrupa Eğitim Kurumlarına Etkisi", 6.

algılandığından”⁴¹ dolayı âlimlerin birden fazla alanda uzmanlık kazanması da söz konusuydu.⁴²

Endülüs eğitim sistemi “hem dini hem de dindışı ilimleri içine alan, ancak dini boyutun bütün sistemi belirlediği” bütünleşik yani çok boyutlu bir yapıya sahipti.⁴³ Dönemin kaynakları da İslami eğitimin bütünleşik yapısından, yani dini bilgi ve disiplinler arası genel bir eğitimin doğal bir birliğinden bahseder. Ancak yine de bu eğitim sürecinde doğal olarak ortaya çıkan birçok aşama yer almaktaydı. Örneğin, Kurtuba’daki kurumlarda verilen eğitimin yapısına dair bir müfredat önermesini, 10. yüzyılda yaşayan Endülüslü ilim adamı İbn Hazm’ın eğitim üzerine yazdığı bir eserinde şu sıralamayla görmekteyiz: 1. Kuran çalışmaları; 2. Sırasıyla toplama çıkartma, çarpma, bölme, kesirler ve düzlem geometrisi; 3. Aritmetik; 4. Öklid’in “Gökyüzündeki Nesnelere” adlı eseri; 5. Batlamyus’un *Almagest*’i (süreklilik ve sınırlılık kavramlarının ne olduğunun anlaşılması için çalışılmalıdır); 6. Mantık; 7. Sırasıyla botanik, zooloji, jeoloji ve tıp; 8. Tarih; 9. Fıkıh.⁴⁴ İbn Hazm’ın bu müfredat önerisi, İslami eğitim sisteminin her sürecinin birbiri ile bağlantılı olduğu bütünleşik bir yapı arz ettiğini ve doğal aşamalardan oluştuğunu gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

Endülüs’te İslami eğitim, her ne kadar bütünleşik olsa da sistemli ve herkesin takip etmesi gereken tek tip bir programın olduğunu iddia etmek pek mümkün değildir. İlk eğitim, ileri düzeyde eğitime temel oluşturmak için Kur’an eğitimi ile başlasa da belli bir sırayı takip eden disiplinler arası planlı bir eğitim yapısı kesin değildi. Ancak bu durum, izlenen mevcut bir programın olmadığı anlamına gelmemektedir. Gerçekte çerçeve bir program var olmasına rağmen, akademik bir takvim, her öğrencinin başvurabileceği belirli bir materyal ve sınıf ortamı ile standardize edilmemişti ve muhtemelen öğretmenlerin tercihine bırakılmıştı.⁴⁵

⁴¹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 110.

⁴² Lenker, *The Importance of The Rihla*, 138-139; Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 109; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 110.

⁴³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 110.

⁴⁴ Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs", 168.

⁴⁵ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 140; Sam Isaac Gellens, *Scholars and Travellers, The Social History of Early Muslim Egypt, 218-487/833-1094*, (Doktora Tezi, Columbia University, 1986), 4; George Makdisi, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*. çev. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 139.

Müslüman Endülüs'te gündelik hayatın ayrılmaz bir parçası olan eğitimin temel gayesi, yönetim birimleri için nitelikli bireyler yetiştirmekten ziyade aklını, ruhunu ve bedenini eğiten, ilim ile amel ve abid, toplumla uyumlu bireyler yetiştirmektir.⁴⁶ Dahası, eğitimin, resmî kurumlarda gerçekleşmemesi yani kurumsallaşmış bir eğitim sistemi bulunmayışından dolayı yönetimin eğitime müdahalesi de pek söz konusu değildi. İspanya'nın çok geç bir döneme kadar öğrenme kurumlarını örgütlediği sonucuna varan George Makdisi,⁴⁷ bu durumu Mâlikî mezhebinin öğrenme kurumlarına mali destek sağlamayına bağlamaktadır.⁴⁸ Bu da gösteriyor ki, Endülüs'te eğitim sistemi, devlet müdahalesinden uzak, bireysel inisiyatif ve çaba ile şekillenmiş ve bazı devlet adamlarının teşviki ile gelişmiş gayri resmi bir oluşumdur.⁴⁹ Rozi, bağışların ve devletin mali desteğinin olmadığı durumlarda eğitimin sadece maddi imkâna sahip bireyler tarafından ulaşılabilir olduğunu, bu nedenle eğitimin bireyselleştirilmenin de ötesinde aristokratlaşması ile sonuçlandığını dile getirmektedir.⁵⁰ Bu durumun eğitimin yaygınlaşması ve ilmi faaliyetlerin gelişimi üzerindeki olumsuz etkisi aşikârdır.

1.2. ENDÜLÜS EĞİTİM KURUMLAR

İslami dönem eğitim kurumları medresenin oynadığı belirleyici ve merkezi rolü nedeniyle genellikle “medrese öncesi ve medrese sonrası eğitim kurumları” olarak iki kısımda incelenir. Bu medrese öncesi kurumlar arasında yer alan cami, mescit, mektep, kütüphane ve hanlardaki ders halkalarında genellikle dini ilimler verilirken, “dar”, “beyt” ve “hazine” olarak adlandırılan hastane ve kütüphane gibi kurumlarda ise genellikle din dışı ilimler, yani yabancı ilimler verilmekteydi.⁵¹ Ancak Endülüs söz konusu olduğunda, dini ilimlerin mutlak suretle cami ve

⁴⁶ Demir, “IX. Ve XIII. Yüzyıllar Aralığında Endülüs Eğitim Kurumları”, 5; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 151; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 28, 242.

⁴⁷ George Makdisi, "An Islamic Element in the Early Spanish University", *Islam: Past Influence and Present Challenge*, ed. Alford T. Welch & Pierre Cachia, (New York, State University of New York Press, 1970), 126-140, içinde Rozi, *The Social Role of Scholars*, 222.

⁴⁸ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 222.

⁴⁹ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 408; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 154; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 222, 224; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 29.

⁵⁰ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 224.

⁵¹ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, 43; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 30.

mescitlerde verildiği bilinmekle beraber; astronomi, matematik, geometri ve tıp gibi müspet ilimlerin hangi mekânlarda verildiği konusunda bir netlik yoktur.⁵² Endülüs eğitim kurumları, bazı farklılıklara sahip olsa da, temelde Doğu'daki eğitim kurumları temel alınarak oluşturulmuştu.⁵³ Endülüs'te medrese kurumunun çok geç bir dönemde ortaya çıkışından dolayı, bu bölümde medrese öncesi kurumlar ağırlıklı olarak ele alınacaktır.

1.2.1. Evler

İslam medeniyetinin ortaya çıktığı ilk dönemlerde evler eğitimin verildiği başlıca mekânlardan biri olmuştur. Ancak, öğrencilerin ve ev sahiplerinin birbirlerini rahatsız etme endişeleri nedeniyle evlerin eğitim kurumları olarak kullanımı çok yaygın değildi; buna rağmen evler, önemli eğitim kurumları olarak kullanılmaya devam edilmiştir.⁵⁴

Endülüs eğitim sisteminde evler, iki farklı şekilde eğitim kurumu olarak kullanılmıştır. Birincisi, İslam'da aile üyeleri, çocukların eğitiminden öncelikli olarak sorumlu tutulduğu için aile içinde baba, dede, dayı, amca gibi ailenin erkek üyeleri, öğrencinin eğitimini üstlenmekteydi.⁵⁵ Dolayısıyla, bu ailelerde öğrenci, cami veya kütüphane gibi kurumlarda eğitimine başlamadan önce sayı sayma, Kur'an ayetlerinin ve kısa şiirlerin ezberlenmesi gibi bazı temel eğitimlerini bu aile üyeleri aracılığıyla evlerinde almaktaydı.⁵⁶ Eğitimin bu boyutu, toplumun her kesimini yani hem avam⁵⁷ hem de havas⁵⁸ tabakasından bireyleri içine almaktaydı.⁵⁹

⁵² Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 52.

⁵³ Demir, "IX. Ve XIII. Yüzyıllar Aralığında Endülüs Eğitim Kurumları", 11; Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*, 185; Mehmet Mecnur Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2. 2: 424.

⁵⁴ Mustafa Köylü, "The Beginnings of Islamic Education", *Aufbruch zu neuen Ufern: Aufgaben, Problemlagen und Profile einer Islamischen Religionspädagogik im europäischen Kontext*. Ed. Yaşar Sarıkaya ve Franz-Josef Baumer. (Almanya: Waxmann, 2017), 59.

⁵⁵ Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*, 121; Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 425; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 153.

⁵⁶ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 425-26.

⁵⁷ Sözlükte "halk, sıradan insanlar" anlamına gelen avam âlim, filozof ve mutasavvıf, hatta idareci gibi zümrelerin kendilerinden olmayan çoğunluk için kullandıkları bir terim olmuştur. Daha ayrıntılı

İkincisi, evler, eğitimin en az yükseköğretim safhasında kullanılmakla beraber en çok ilköğretim ve ortaöğretim safhasında kullanılmaktaydı. Cami ve mescitlerde, ders halkalarına katılan öğrenci sayısında belli bir sınırlama yoktu ve burada verilen dersler, her öğrenciye hitap edecek türden genel bir ders yapısına sahipti. Bu yüzden, kendi uzmanlık alanında daha derin çalışmalar yapmak isteyen ve bu nedenle öğrenci sayısında belli bir sınırlamaya giden âlimler tarafından ortaöğretim aşamasında daha çok kullanılmıştır.⁶⁰ Âlimlerin evlerinde kurulan ders halkaları veya ilim meclislerinde genellikle astronomi, hendese, tıp, matematik, mantık gibi müspet ilimlerin tedrisi yapılmaktaydı.⁶¹

1.2.2. Mektep ve Küttap

İslam eğitim tarihinde mektep ve küttaplar, ilköğretim aşamasındaki öğrencilerin eğitim gördüğü ve okuma-yazma ve dilin temel kurallarının öğretildiği mekânlar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu küttapların bazılarında okuma-yazma gibi temel eğitimler verilirken, bazılarında ise Kur'an ve temel dini ilimler verilmekteydi. Küttaplarda din, dil, ırk ve statü farkı gözetmeksizin her birey eğitim alma imkânına sahipti. Köy, kasaba ve kentlerde geniş bir alan yayılmış olan küttaplar, caminin içinde veya bitişinde ve bazen de camiden ayrı yapılar olarak kurulmuştur. Bazı durumlarda ise öğretmenler, kendi ev ve dükkânlarını küttap olarak kullanmıştır.⁶²

Mektep ve küttaplar, herhangi bir alanda daha yüksek düzeyde bir eğitim alabilmek için, örneğin fıkıh gibi ön hazırlık isteyen bir alan için, hazırlık eğitiminin verildiği kurumlardı. Öğrenciler, cami, mescit ya da medrese gibi kurumlardaki ders

bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Avam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1991), C. 4: 105-106.

⁵⁸ Sözlükte "bir nesneyi diğerlerinden farklı ve üstün kılan nitelik" anlamına gelen hâssa kelimesinin çoğulu olup genellikle avam karşılığı olarak "seçkin kişiler" mânasında kullanılır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Havas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1997), C. 16: 517.

⁵⁹ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 242.

⁶⁰ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 425-26.

⁶¹ Şevket Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008), 166.

⁶² Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 430-431; Köylü, "The Beginnings of Islamic Education", 56; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 53.

halkalarına katılmadan önce bu kurumlarda temel okuma-yazma becerileri, Kur'an, itikat ve şiir ezberleme gibi eğitimler almaktaydı.⁶³

Her ne kadar devletin eğitim organizasyonu konusunda herhangi bir sistemli düzenleme yapmadığı bilinse de eğitim faaliyetlerini destekleyip teşvik eden Endülüs Emevi halifesi II. Hakem'in emriyle Kurtuba'da yoksul çocukların eğitim faaliyetlerine devam edebilmeleri için *siraj*'ın (lamba veya ışık tüccarları) boş dükkânlarının Kur'an ve dilbilgisi çalışmaları için eğitim mekânlarına dönüştürüldüğü ve ücretleri devlet tarafından tahsis edilen öğretmenlerin atandığı 28 kütüphane açıldığı bilinmektedir.⁶⁴ Devlet desteği ile açılan yatılı mekteplerde öğretim faaliyetlerinde bulunan öğretmenlerin ücretleri devlet tarafından karşılanırken, eğitim faaliyetlerini diğer mekânlarda yürüten öğretmenlerin ücretleri ise öğrenci velileri tarafından ödenmekteydi.⁶⁵

1.2.3. Cami ve Mescitler

İslam medeniyetinde önemli bir işleve sahip olan camiler ve İslam'ın ilk eğitim kurumları olan mescitler,⁶⁶ sadece birer ibadethane olarak kullanılmamış aynı zamanda eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü önemli birer eğitim merkezi haline gelmiştir. Namaz ibadetinin yerine getirilmesi ve halkın dini eğitim ve ihtiyaçlarının sağlanmasının yanı sıra kütüphanelerin bulunmadığı yerlerde de temel eğitim, camii ve mescitlerde öğrencilere verilmekteydi.⁶⁷

Endülüs eğitim sisteminde merkezi bir kurum olan camilerde öğrenci sayısına belli bir sınırlama getirilmemesi ve camilerin her yerleşim biriminin merkezini oluşturması nedeniyle, ortaöğretim ve yükseköğretimde çok daha önemli bir konuma sahip idi. Ayrıca eğitimin her iki safhasında uygulanan müfredatlar benzer olduğu için, eğitimler de aynı camide verilebiliyordu. Camilerde verilecek dersler, ders

⁶³ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim* 55.

⁶⁴ Dağ, "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 430; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 154; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 225.

⁶⁵ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2014), C.11: 83-93.

⁶⁶ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, 45.

⁶⁷ Dağ, "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları.", 428-429.

saatleri ve dersi verecek öğretmen ile ilgili bilgiler, önceden belirlenir ve gerektiğinde kadılar, öğretmenleri başka cami ve mescitlerde görevlendirebilirdi.⁶⁸

Başkent Kurtuba'da medreselerin işlevini yerine getiren iki tür mescit mevcuttu: Hükümdarların doğrudan gözetimi ve denetimi altında eğitim veren büyük mescitler ve âlimlerin gönüllü olarak öğretim faaliyetlerinde bulunduğu küçük mahalle mescitleri.⁶⁹ Mescitler önceleri sarf, nahiv, edebiyat ve dini ilimlerin verildiği bir kurum iken, sonraki dönemlerde dört yıllık fıkıh eğitiminin verildiği bir hukuk koleji görünümüne sahip olmuştur.⁷⁰ Öte yandan camiler içerisinde, birden fazla öğretmen/âlim ders verir ve her öğretmenin birden fazla ders halkası bulunurdu. Öğrencilerin öğretmenin etrafında halka şeklinde toplanmasıyla bir "ders halkası" meydana gelirdi ve çoğu zaman halkalar eğitimi verilen ilim dalı ile anılırdı: Dalciler halkası, hadisçiler halkası vs. "Ders veren hocaya ait kürsü" anlamına gelen halkaların büyüklüğünü belirleyen şey hocanın şöhreti idi. Ayrıca bu halkalarda, çeşitli dini ilimler ve Arap dili ile ilgili ilimler de verilmekteydi. Her halkada bir konu anlatılır ve öğrenciler ilgi alanlarına göre bu halkalardan birine katılırdı. Fıkıh eğitiminin verildiği halkalar hariç, diğer halkalara katılım konusunda herhangi bir sınırlama söz konusu değildi. Öğrenci istediği halkaya katılma özgürlüğüne sahipti.⁷¹

Endülüs'te her kent merkezinde büyük bir cami bulunmakla birlikte taşrada halkın ihtiyacını karşılayacak önemli sayıda cami ve mescit bulunmaktaydı. Kaynaklar, Endülüs'te 10. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, sadece hilafet merkezi Kurtuba'da camii ve mescit sayısının 4.000'e yaklaştığını göstermektedir. Kurtuba'nın yanı sıra diğer kentlerde de dikkate değer sayıda cami ve mescit bulunmaktaydı.⁷²

⁶⁸ Dağ, "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları.", 429.

⁶⁹ Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", 165-166.

⁷⁰ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim* 59.

⁷¹ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim* 52, 54-55, 60, 67; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 29; Demir, "IX. Ve XIII. Yüzyıllar Aralığında Endülüs Eğitim Kurumları", 11.

⁷² Dağ, "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 428.

1.2.4. Medrese

İslam medeniyetinde eski iki eğitim kurumu olan “mescit-han kompleksinin”⁷³ tabii gelişimi sonucu ilk medreseler Nişabur’da ortaya çıkarken;⁷⁴ belirli bir sisteme bağlanarak kurumsallaştırılan ilk medreseler, Selçuklu veziri Nizam’ül- Mülk’ün (ö. 1092) uğraşları sonucu açılan *Nizamiye Medreseleri* olmuştur. Medreseler, diğer eğitim kurumlarının aksine, bütün giderleri devlet-vakıf iş birliği ile karşılanan, eğitim-öğretim faaliyetlerinin ücretsiz olduğu, kurumsallaşmış mekânlardır.⁷⁵

Endülüs’ün hızlı siyasi dönüşümler geçirmesi neticesinde ortaya çıkan iç karışıklıklar ve Hristiyan *reconquista* hareketinin büyük bir ivme kazanması, Endülüs’te çok geç bir döneme kadar medreselerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Kesin olmamakla birlikte dönemin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Endülüs’te ilk medrese, 12. Yüzyılda, Nizamiye medreselerinde eğitim almış olan Muvahhidi Devleti lideri İbn Tümert zamanında ortaya çıkmıştır. Ayrıca, bu dönemde Nizamiye Medreseleri’ndeki tahsilinin ardından Endülüs’e dönen Ebû Ali es-Sadefî es-Serakustî (ö. 1120), Et-Turtûsî (ö. 1126), Ebû’l-Haccâc el-Mayurkî el-Endelüsî (ö. 1128), İbnü’l-Arabî el-İsbilî el-Endelüsî (ö. 1148) gibi çok sayıda âlimin varlığı, medrese kültürünün artık Endülüs’te bilinen bir olgu olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁷⁶

Sonuç olarak, medrese kültürünün Endülüs’te sağlam bir zemine oturtulup yaygınlık kazanmaya başladığı dönem, Endülüs’ün önemli kentlerinin bir bir Hristiyanlarca işgal edildiği döneme denk gelmekte ve bu çalışma için belirlediğimiz dönemin dışında kalmaktadır. Bu nedenle 12. yüzyılın ortalarına kadar medreseler, Endülüs eğitim sisteminde yaygın olarak kullanılan önemli birer eğitim kurumu olmaktan çok uzaktır.

⁷³ Makdisi, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim*, 67.

⁷⁴ Şakir Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları, Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 93.185 (2010): 41.

⁷⁵ Dağ, "Endülüs’te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 432-433.

⁷⁶ Dağ, "Endülüs’te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 433-435.

1.2.5. Kütüphane

Endülüslü âlimlerin Doğu İslam dünyası ile kurduğu yoğun ticari ve entelektüel ağ, siyasi sınırların ötesine geçmeyi başararak Doğu İslam dünyasındaki kültürel yaratımın Endülüs'e geçmesini sağlamıştır. Nitekim doğudaki âlimlerin Endülüs'e yerleşmeleri, Endülüslü âlimlerin doğu İslam dünyasına seyahatleri ve kitap ticareti, Endülüs'te ciddi bir kitap kültürünün oluşmasını sağlamıştır.

Endülüs'te sağladığı sosyal statü ve ilmi çalışmaların gerekliliği nedeniyle hem bireysel çabalar hem de devlet desteği ile önemli sayıda kütüphane oluşturulmuştur. Örneğin Hakem Kütüphanesi ve Mânsur Kütüphanesi en ünlü iki saray kütüphanesi iken,⁷⁷ Ebu'l-Mutrif,⁷⁸ İbn Futays, İbn Abbas ve İbnü'l-Hâkim el-Lahmî gibi ünlü âlimlerin kurduğu kütüphaneler ise en ünlü özel kütüphaneler arasında yer almaktadır.⁷⁹ Doğu'dan getirilen kitaplar üzerinden alınan gümrük vergilerinin kalkmasıyla, kitap çarşıları büyümüş, halka açık kütüphaneler oluşturulmuş ve özel kitap koleksiyonlarının sayısı artmıştır. Emevi emirleri, Endülüs'ü İslam dünyasındaki en önemli kültür merkezlerinden biri haline getirebilmek için yoğun çabalar harcamıştır. Özellikle III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem dönemlerinde âlimlere verilen büyük desteğin ardından, bütün ilim alanlarında çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Kendisi de bir bilgin olan II. Hakem, Bağdat, İskenderiye, Dımaşk, Kahire gibi önemli ilim merkezlerine memur-âlimler göndermiş ve bu yolla başkent Kurtuba'da oluşturduğu kütüphanesi için önemli sayıda kitap toplatmıştır.⁸⁰

Kitapların yoğun ve yaygın bir şekilde dolaşımında oluşu, başkent Kurtuba'nın yanı sıra Gırnata, Maleka, Sarakusta, Belensiye, Mürsiye, İlbire ve Tuleytula gibi kentlerde çok sayıda özel ve resmi kütüphaneler oluşturulmasını sağlamıştır. Bu durum kitaplara erişimi kolaylaştıran kütüphaneleri, öğrenci ve öğretmenler için

⁷⁷ Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 160-161.

⁷⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000): 211.

⁷⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 159-160; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 160-161.

⁸⁰ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 446-447; Okan Koç, "Endülüs Kütüphaneleri ve Bilimsel Bilginin Üretimine Katkıları" *Bilgi Dünyası* 19. 2 (2018): 313, 315; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 250-251; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 65-66.

önemli araştırma kurumları haline getirmekteydi.⁸¹ Zira Endülüs'te bilimsel faaliyetlerin zirvede olduğu dönemde sadece başkent Kurtuba'daki kütüphanelerin sayısının toplamda yetmiş adet olduğu belirtilmektedir.⁸² Kütüphaneler, her ne kadar planlı eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlar olmasa da kitap istinsahı, müzakere, münazara amaçlı toplantılar ve bazen de din dışı ilimlerin öğretimi gibi faaliyetler amacıyla sıkça kullanılmaktaydı.⁸³

1.2.6. Hastahaneler

Endülüs'te tıp öğretimi, belli mekânlarda teorik bilginin aktarımından ziyade, uygulamalı olarak doğrudan hasta muayenesi sırasında bilgi ve tecrübenin babadan çocuğa aktarılması şeklinde gerçekleşmekteydi. Öğretmen ve öğrenci arasında hastalığın nedenleri, teşhis ve tedavisi üzerine konuşulur ve böylece tıbbi bilgiler öğrenciye aktarılırdı. Baba, hem teorik bilgisini hem pratiğini çocuğa aktarırdı. Bu durum, Endülüs'te aile içi ilim aktarımının söz olduğu bazı âlim ailelerde birkaç kuşak büyük tabipler yetişmesini sağlamıştır. Çünkü ilmi aktarım zinciri, usta-çırak ilişkisi şeklinde devam etmiştir.⁸⁴

1.2.7. Saraylar

Endülüs'te eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü bir diğer mekan ise saraylar idi. Endülüs hilafet yönetiminin merkezini teşkil eden saraylarda, genellikle alanında ün yapmış âlimlerin tarafından hükümdar çocukları ve üst düzey idarecilerin çocukları eğitim görmekteydi.⁸⁵ Bu durum, sarayda yetişen âlimlerin

⁸¹ Dağ, "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 448.

⁸² Koç, "Endülüs Kütüphaneleri", 315.

⁸³ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 30.

⁸⁴ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi, Benî Zühr", *Orta çağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, (2020), 138.

⁸⁵ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlimi Hayat*, 58.

ulema sınıfından uzak kalmasına ve Rozi'nin de ifade ettiği gibi aristokratlaşmış âlimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁶

1.3. ÖĞRETMENİN ÖNEMİ VE ÖĞRETMEN SEÇİMİNDE RİHLE GELENEĞİNİN ETKİSİ

İslami eğitimde okullardan ziyade kitapların bireysel öğretimini temel alan öğretmenler, eğitim sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur. Kitapları aktarmanın yanı sıra yorumlama gereğinden dolayı öğretmenler, kitaplardan daha önemliydi.⁸⁷ Öğretmenin ait olduğu mezhep veya düşünce okulunun pek bir önemi yoktu, önemli olan sahip olduğu şöhret idi.⁸⁸ Öğrenimini tamamlayan öğrencilere icâzet (diploma) verilirdi, fakat bu icâzet, yalnızca okuduğu kitap üzerinde uzmanlaştığı için verilirdi, ancak eğitim aldığı disiplinde uzmanlık kazandığı anlamına gelmezdi. Öğretmen veya öğretici olmadan okunan bir kitabın kabul edilebilir hiçbir yanı yoktu ve öğrenci bu kitabı aktarma hakkına da sahip olmamış olurdu. Yani öğrenci okuduğu her kitap için bir icâzet alırdı ve bu icâzet belgesi, öğrencinin ulaştığı seviyenin bir göstergesi değildi. Ayrıca icâzetin geçerli olabilmesi için bu belgenin üzerinde kitabı okutan öğretmenin adı da olmalıydı. Bu durum öğretmenin eğitimdeki merkezi konumunu güçlendiren önemli bir faktör olmuştur.⁸⁹

Endülüs eğitim sisteminde, öğrenci istediği hocayı seçme ve ondan ilim tahsil etme özgürlüğüne sahip idi.⁹⁰ Bu nedenle öğretmenler, öğrencilerin gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahipti. M. Karl Lenker, Endülüs uleması üzerine yaptığı detaylı araştırmalar sonucunda, öğrencilerin öğretmen seçimi üzerinde, öğrencilerin taşra öğretmenlerinin yönlendirme veya teşviklerinin izine rastlanmadığı yani dışarıdan belli bir etkiye kapalı olduğu, fakat bir ölçüde ailenin etkili olabileceği, sonucuna varmıştır. Çünkü küçük yaştaki öğrenciler, eğitim faaliyetlerini sürdüren diğer aile üyelerinin “pasif refakatçileri” oldukları için, bu noktada öğretmen seçiminde

⁸⁶ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 40, 224.

⁸⁷ Houari Touati, Çev. Ali Berkay, *Orta Çağda İslam ve Seyahat: Bir Âlimin Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, (İstanbul: İstanbul Yayıncılık, 2004), 9; Lenker, *The Importance Of The Rihla*, 141.

⁸⁸ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 141.

⁸⁹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 142.

⁹⁰ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 148.

bulunabilmeleri pek mümkün değildi. Örneğin bazı öğrenciler, Kurtuba’da babalarının ders aldıkları âlimlerden ders almışlardı. Fakat bir öğrencinin Endülüs veya Endülüs dışındaki merkezlerde öğretmen ararken göz önünde bulundurduğu belli başlı birtakım standartları takip etmiş olması kaçınılmazdı.⁹¹

Öğretmen seçimindeki en önemli faktör, öğretmenlerin sahip olduğu ün yani popülerlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir âlim/öğretmen, uzmanı olduğu alanındaki bilgisinin derinliği ölçüsünde ün kazanırdı ve popüleriteyi devam ettirebilmesi için de bu alandaki uzmanlığını kanıtlaması gerekirdi.⁹² Öğrencilerin öğretmen secimi üzerinde etkili olan diğer bir etmen, âlimlerin eğitim geçmişi yani ders aldıkları âlimler idi. Özellikle ilim maksadıyla doğuya gitmek, orada en iyi bilinen âlimlerden ders almak ve onların eser ve düşünceleriyle Endülüs’e geri dönmek, âlimlere büyük bir itibar kazandırmaktaydı. Bu seyahatler, bilgin liderlerin değerlendirildiği ilk kriter gibi görünüyor. Mesela, 1010 yılından önce Endülüslü âlimler arasında Endülüslü hocalardan değil, Doğulu hocalardan sertifika almayı tercih etme eğilimi vardı. Endülüs uleması üzerine yaptığı detaylı bir çalışmada, Abdulghafour Ismail Rozi, 1010 yılından önce Endülüs’te icâzet veren âlim sayısının çok düşük olduğunu, ancak icâzet sahibi olan öğrenci sayısının ise çok yüksek olduğunu belirtmektedir. Örneğin, 913 yılına kadar Endülüs âliminin verdiği icâzet sayısı 3 iken bu sayı 914-1008 arasında 41’i bulmaktadır. Ancak buna rağmen icâzet verilen öğrenci sayısı ise bir hayli yüksektir. Rozi, 1010’dan önce icâzet verilen öğrencilerin sayısının bu kadar yüksek olmasının nedenini, bu öğrencilerin çoğunluğunun sertifikalarını Doğu’daki bilimsel araştırmalar sırasında Endülüslü olmayan âlimlerden almalarından kaynaklandığını vurgulamaktadır.⁹³ Bu durum, rihle geleneğinin yaygınlığını ortaya koymasına bakımından da önem arz etmektedir.

Rihle uygulamasının bireye kazandırdığı şöhretin farkında olan âlimlerden bazılarının icâzet sahibi olmamasına rağmen, Doğu’daki âlimlerden icâzet aldığını iddia ettiği görülür. Fakat bunun ortaya çıkması durumunda da âlimin itibarının ciddi oranda zedelendiği ve öğrencilerinin kendisinden ders almayı bıraktığı görülür. Örneğin, İbn Habîb (ö. 852), Kahire’de bir âlimden icâzet aldığını iddia etmesi

⁹¹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 170-171.

⁹² Lenker, *The Importance of The Rihla*, 170-171.

⁹³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 270.

üzerine arkadaşları, Kahire'deki bu hoca ile irtibata geçip böyle bir durumun söz konusu olmadığını tespit etmişlerdi. Bu da İbn Habib açısından büyük bir itibar kaybı anlamına gelmekteydi.⁹⁴

Öğretmenin yeni bir fikrin savunucusu olması, onun popülerliğini arttıran bir diğer faktördü.⁹⁵ Örneğin hadis geleneğinin Endülüs'e ilk taşıyıcılarında biri olan Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Leysî, oğlu Ubeydullah ve ibn Muzayn; yine Şâfiî geleneğin önemli temsilcileri olan Baki b. Mahled, Muhammed b. Veddah, Kâsım b. Asbağ/Esbağ, ibn Ayman, el-Kuşani Endülüs'te büyük ün yapmış öğretmenlerdendi. Öğretmenlerin ününü arttıran bir diğer etmen de kitap yazarlığı idi. Utbi, Mahled, Asbağ, Ayman bilindik ve popüler kitapların yazarlarıydı.⁹⁶

Öğretmen seçimine etki eden hususlardan bir diğeri âlimin yaşantısı idi. Öğrencilerin, âlimliğe yaraşır bir hayat sürmeyen, ilimi faaliyetler dışında birtakım işlerle meşgul olan -özellikle ticari faaliyetlerle fazla meşgul olan- öğretmenlerin öğrenciler tarafından pek tercih edilmediği görülmektedir.⁹⁷ Örneğin, Tuleytulalı âlim Abdullah b. Vehb (ö. 914) Mekke'ye rihle yaparak burada 11 sene ikamet etmiş ve bu süreçte hem Doğulu hem de Endülüslü âlim ve öğrencilere öğretmenlik yapmıştır. Fakat Endülüs'e geri döndükten sonra, dünya işleri ile fazla ilgilendiği gerekçesiyle öğrencileri, ondan ilim tahsil etmekten vaz geçmiştir. Kurtuba'lı Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ebû Meryem ise, eğitim almak için Edülüs'ten Doğu'ya gitmiş ve kendisini ticarete kaptırarak ilmi faaliyetlerden uzaklaşmıştır.⁹⁸

Son olarak, iktidar ile güçlü bağlantılara sahip olmak da âlimlerin popülaritesine katkı sağlamıştır. Örneğin, vezirlik makamına gelerek halifeden sonraki en güçlü ikinci adam olan ve kendisine toplum ve ulema sınıfı nezdinde müthiş bir saygınlık kazandıran Yâhya el-Leysî, Endülüslü fakîhlerin önemli bir lideri idi. Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr, çok etkili bir Şâfiî fakîh idi. Kâsım b. Asbağ, Emevi sarayında yer aldı, Abdurrahman b. Muhammed iktidara gelmeden önce de onun eğitimini üstlendi. Daha sonra Hakem'in öğretmenlerinden biri oldu.

⁹⁴ Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 88-89.

⁹⁵ Gellens, *Scholars and Travellers*, 54; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 172.

⁹⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 172.

⁹⁷ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 419; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 148.

⁹⁸ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 148.

Öğretmenlerin popülaritesini arttıran tabii ki başka faktörler de vardı. Ancak öğrenciler bir öğretmenin niteliklerinin düzeyine kendi karar verebilecek seviyede olmadığı için yukarıda saydığımız özelliklere göre öğretmen seçiminde bulunmaktaydı.⁹⁹

1.4. İLMÎ AKTARIMIN MEŞRU ARACI: İCÂZET

İslam eğitim sisteminde icâzet adı verilen mezuniyet belgesi, alanında yetkin olan bir âlimden alınan ve eğitimi meşru kılan bir belge idi. Arapça *cevz* kökünden türeyen ve sözlükte “su akıtmak; helâl kılmak, izin vermek, onaylamak, geçerli kılmak” gibi manalara gelen icâzet, İbn Fâris’e göre “su akıtmak” şeklindeki anlamından hareketle “bir âlimin ilmini talebesine aktarması” manasında terimleşmiştir. Ayrıca, “mesleki yeterlilik için gerekli izin ve onayın alınması” anlamına gelmektedir.¹⁰⁰

Öğretmen, öğrencisinin öğrendiklerini bir başkasına aktarabilecek yeterliliğe ulaştığına kanaat getirdiği takdirde öğrencisine, bu edindiği ilmi aktarma iznini verdiği dair bir diploma türü olan bu belgeyi verirdi.¹⁰¹ Bu nedenle İslami eğitimde icâzet öğrenme-öğretme sürecinin devamını sağlaması, öğretmenin ilmi mirasının nesilden nesile aktarımı ve öğrencinin bu belgeyi elde edebilmek için ilmi seyahatlere çıkmasını teşviki gibi önemli bir işleve sahipti.¹⁰² İcâzet, öğrencinin hangi kitapları okuduğu, hangi alanda uzmanlaştığı, hangi dersleri hangi hocadan aldığı, hangi kentlerde eğitim gördüğü hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Dahası, kişinin edindiği ilmi aktarabilecek kadar yetkin bir konumda olduğuna işaret etmesinin yanı sıra sahip olduğu eğitim düzeyinin de bir göstergesiydi.¹⁰³ Dört yıllık fıkıh eğitimi hariç, bu belgeyi elde etmek için öğrencilerin uzun yıllar eğitim alması

⁹⁹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 173-174.

¹⁰⁰ Cemil Akpınar, "İcâzet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2000), C.21: 393-399.

¹⁰¹ Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*, 117;

¹⁰² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 269.

¹⁰³ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 421.

gerekmekteydi; fakat belgeyi elde etme süresi, öğrenciden öğrenciye değişmekteydi.¹⁰⁴

İcâzet verme konusunda öğretmenler titiz davranmış ve yeri geldiğinde katı kurallar uygulamıştır. İcâzet alabilmek için öğrencinin öğretmen ile bire bir temasa geçmesi ve öğreneceği kitabı birebir ondan dinlemesi gerekmekteydi. Ancak öğretmenlerle bire bir bağlantı kurmamış, onlardan bire bir ders almamış olmasına rağmen, bir kitabı aktarma izni, yani “vicâdet”¹⁰⁵ belgesini mektuplaşma yoluyla alan öğrenci ve âlimlerin varlığı dikkat çekmektedir.¹⁰⁶ Örneğin hiç Endülüs dışına rihle yapmamış olmasına rağmen aslen Kurtubalı olup Belensiye Ulu Camii imam ve hatipliğinin yanı sıra şehir kadılığı da yapan Abdülvâhid b. Muhammed (ö. 1064), Kayrevan’ın önde gelen âlimlerinden İbn Ebû Zeyd (ö. 996) ve Kâbisî’nin (ö. 1012) eser ve rivayetlerini nakletme icâzetine sahipti.¹⁰⁷ Benzer şekilde, Valensialı Ahmed b. Muhammed el-Kaysî (ö. 1217) Doğu’ya ve Endülüs’ün diğer kentlerine rihle yapmamasına rağmen birçok Endülüslü ve yabancı âlimden mektup yoluyla fıkıh ve hadis alanlarında icâzet aldı. Doğu’daki âlimlerden edinilen ilmin aktarımının meşru aracı icâzet idi. Bu nedenle, Abdülvâhid b. Muhammed ve Muhammed el-Kaysî örneğindeki gibi mektup yoluyla icâzet alma, rihlenin eksikliğinin gerçekte bir telafisi idi.¹⁰⁸ Âlimlerden bire bir ders almadan icâzet elde etme, bazı âlimler tarafından kabul edilebilir bir durum olarak görülürken, âlimliğin gerekliliklerinin yerine getirilmediği düşüncesiyle bazı âlimlerin eleştiri odağından biri haline gelmiştir.¹⁰⁹ Çünkü İslami eğitimin temel sütunlarından biri olan silsile ve isnat kurumlarına riayet edilmemesi, âlimin entelektüel niteliklerinin yetersizliğine ve cehaletine işaret ettiği varsayılmaktaydı.¹¹⁰ Şunu da belirtmek gerekir ki körü körüne

¹⁰⁴ Makdisi, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim*, 158.

¹⁰⁵ Sözlükte “bulmak” anlamına gelen vicâde kelimesi hadis terimi olarak “bir râvinin bizzat ulaşmadığı yahut ulaşmış olsa da kendisinden hadis semâ etmediği, ayrıca icâzet vb. yetkiler de almadığı bir hocanın hattıyla yazılmış hadislerin kaydedildiği metinleri bulması veya bunları satın alma gibi yollarla elde etmesi” demektir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Özkan, “Vicâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2013), C. 43: 100; Touati, *Orta Çağ’da İslam ve Seyahat*, 94-95.

¹⁰⁶ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs’te İlmi Hayat*, 48-49; Dağ, “Endülüs’te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları”, 422-23; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 208; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 273.

¹⁰⁷ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs’te İlmi Hayat*, 50.

¹⁰⁸ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 206, 208, 213.

¹⁰⁹ Dağ, “Endülüs’te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları”, 422-23; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs’te İlmi Hayat*, 50.

¹¹⁰ Touati, *Orta Çağ’da İslam ve Seyahat*, 79.

icâzet alanlar genellikle ya rihlenin eksikliğinin telafisi olarak mektup yoluyla icâzet almış âlimler ya da vasat âlimler idi; yüksek nitelikli âlimler arasında böyle vakalara rastlanmamıştır.¹¹¹

Körü körüne icâzet alma eğilimindeki bir diğer dikkat çekici durum, bu vakaların çoğunun sonraki dönemlerde görölmesidir. Endülüs'ün küçük, yerel hanedanlıklara bölündüğü ve kendi aralarında rekabet etmeye başladığı dönemde, her şehir kendi içine kapandı ve buralardaki âlimler, kendilerine sunulan imkânlarla yetinmek zorunda kaldı. Böylelikle diğer şehirlerdeki rakipleri ile rekabeti sona eren âlimler de daha fazla icâzet vermeye başladılar, dolayısıyla icâzet alma ve vermedeki katı kuralları eskisi kadar takip etmemeye ve bu sürecin kurallarını yıkarak amacından saptırmaya başladılar.¹¹²

1.5. RİHLE GELENEĞİNİN EĞİTİMİN AŞAMALARINI ŐEKİLLENDİRMEŐİ

Endülüs eğitim sitemindeki aşamaların ele alınacağı bu bölümde, eğitimin aşamaları, öğrenci ve öğretmenlerin coğrafi hareketlilikleriyle bağlantı kurularak ele alınacaktır. Dahası, Endülüs'te eğitim sistemi genellikle üç safhaya ayrılrsa da taçlandırıcı bir doruk noktası olarak rihle geleneği bu eğitimin dördüncü bir safhası olarak ele alınacaktır. Böylece Endülüs kentleri arasındaki entelektüel ağın yanı sıra Doğu İslam dünyasıyla Endülüs arasındaki entelektüel ağın da bir haritası çıkarılmış olacaktır.

Endülüs eğitim sistemi, teorik olarak Doğu'dakiyle paralellikler gösterse de pratikte eğitimin bu dört aşamasının ortaya çıkışı ve gelişimi, Endülüs'ün kurulduğu coğrafyasının karakteristik özelliklerinin de etkisiyle kendiliğinden oluşmuştur. Kısacası, Endülüs eğitim sisteminde ortaya çıkan eğitimin aşamaları, başka medeniyetlerin etkisiyle veya idari erkin müdahalesiyle ortaya çıkmamış olup Endülüs'e özgü doğal bir olgudur. Endülüs'te eğitim sistemi oldukça esnekti ve eğitim süreci, bir dizi doğal ve hiyerarşik aşamadan oluşmaktaydı. Eğitimin İlk

¹¹¹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 208; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 273.

¹¹² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 271-72, 274.

safhasında öğrenciler, kendi beldesinde bulunan yerel nitelikteki âlimler aracılığıyla ilk eğitimlerini tamamlar, ardından Kurtuba'ya giderek Endülüs'ün ünlü âlimlerden ders alırdı. Buradaki eğitimini başarıyla tamamlayan öğrenciler Endülüs'ün diğer kentlerine seyahat eder ve özel ilgi alanlarına göre istediği âlimlerden ders alırdı. Bu sistemin en önemli ve son aşaması olarak da Doğu İslam dünyasındaki önemli ilim merkezlerine seyahat ederek alanında şöhret sahibi âlimlerle çalışmalarını derinleştirerek uzmanlık kazanırdı. Her ne kadar bu dört aşama, öğrencilerin birçoğu tarafından takip edilse de çeşitli nedenlerle tüm Endülüslü öğrencilerin bu dört aşamayı gerçekleştirdiği söylenemez. Bazı öğrenciler eğitimin sadece ilk üç safhasını gerçekleştirirken, bazıları da eğitimin üçüncü safhasını atlayarak doğrudan dördüncü safhaya geçmiştir. Dahası, eğitimin her aşaması birbiriyle aynı önem derecesine sahip değildi ve öğrenci, bir daha asla kaçırdığı aşamaya geri dönmezdi.¹¹³

Eğitimin bu dört aşaması, Endülüs Emevi hilafetinin yıkılışına kadar aynı kalmış; ancak hilafetin yıkılışıyla birlikte değişime uğramıştır. Çünkü Endülüs'ün her kentinde ortaya çıkan küçük krallıkların çizdiği siyasi sınırlar, ciddi seyahat engelleri yaratmış ve bu durum Endülüs şehirleri arasındaki ilmi hareketliliği sekteye uğratmıştır. Bu durum, eğitimin ikinci ve üçüncü safhasının birleşimiyle sonuçlanmıştır. Bu nedenle, âlimler kendi bölgelerinde kendilerine sunulan imkânlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir. Fakat rihle her dönemde eğitimin önemli bir parçası olmaya devam etmiştir.¹¹⁴

1.5.1. Taşradaki Mahalli mekânlarda Eğitim Aşaması

Öğrenciler, daha önce bahsettiğimiz gibi, Kur'an okuma-yazma, sayı sayma, bazı hadislerin ezberlenmesi gibi eğitiminin temelini oluşturan bu okul öncesi çalışmaları, evlerinde aile üyelerinden edinirdi. Ardından doğduğu şehirdeki mahalli mekânlarda eğitimlerine başladılar.¹¹⁵ Taşradaki mahalli mekânlarda eğitim görme, eğitimin ilk aşamasını oluşturmaktaydı. Eğitimin bu safhasına başlama yaşı önemli olmamakla beraber çocuğun erken yaşta eğitim alması, pratikte daha yaygın idi.

¹¹³ Gellens, *Scholars and Travellers*, 4; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 143-145.

¹¹⁴ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 151.

¹¹⁵ Dağ, "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 409.

Eğitim almaya hazır hisseden her ğrenci, istediği herhangi bir hocadan ders almaya başlayarak eğitim hayatına başlayabilirdi. Çoğu kaynakta eğitimin beş veya altı yaşlarında başladığı belirtilse de dönemin ana kaynakları olan biyografilerde bunun pek yaygın olmadığı görülmektedir. Öğrenci yaş ortalamaları 15-20 arası olarak belirlense de esasında her yaştan öğrenciye rastlamak mümkündü.¹¹⁶ Eğitimin bu safhası yaklaşık 7-8 yıllık bir süreyi kapsamaktaydı.¹¹⁷

Eğitimin bu aşamasında aile yeleri, öğrencinin eğitimini üstlenme konusunda önemli bir rol oynamaktaydı. Özellikle Emevi yönetiminin ve kabile oluşumlarının zlmeye başladığı dönemler, lim ailelerin statülerini yükseltmeleri için büyük bir fırsat yaratmıştır. Bu statü ve ayrıcalığının toplumsal ve politik alandaki getirilerinin farkında olan aile yeleri, bunu sürdürebilmek için ailenin yeni bilgin üyelerini ilimle donatma yolunda büyük gayretler sarf etmiş ve yeni lim adayının eğitiminde aktif bir rol oynamıştır.¹¹⁸ Aile yeleri arasında öğretimdeki en büyük payı, öğrencilerin ilk ğretmeni olan baba figürü üstlenmekle beraber, büyükbaba, amaca dayı ve erkek kardeş de aile içi bilimsel alışverişin çekirdeğini ve bu çocuğun eğitim kaynağını oluşurmaktaydı.¹¹⁹ rneğin İbnü'l Arabi (. 1148), önce babası ile temel eğitimine başlamış, daha sonra dayısından eğitim almıştı. Yine Ubeydullah b. Yahy el-Leys (. 910), babasından eğitim alan bir hadis limiydi. Aile'nin eğitimdeki önemi, özellikle idari makamları ellerinde bulunduran lim ailelerde daha da belirginleşmektedir. Çünkü bu aileler birkaç kuşak boyunca önemli limler yetişmesini sağlamıştır. Bu ailelere örnek olarak Beni Atiyye ailesi ve Beni Mahled ailesi örnek gösterilebilir. Her iki aile de birkaç kuşak boyunca idari görevlerde bulunmuş önemli politik figürler haline gelen limler yetişirmiştir.¹²⁰

Eğitim, bu aşamada, belirli bir program dhilinde ilerlememekteydi; ancak daha çok okuma, yazma, gramer, aritmetik ve temel dini disiplinleri içermekteydi. Beşer ilimlere giriş ile birlikte dini eğitimin ağır bastığı bu aşamada temel hedef,

¹¹⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 152-153; Richard W. Bulliet, "The Age Structure of Medieval Islamic Education", *Studia Islamica* 57 (1983): 109, 111-112.

¹¹⁷ Dağ, "Endülüs' te Eğitim ğretim Aşamaları ve Kurumları", 410; Demir, "IX. Ve XIII. Yüzyıllar Aralığında Endülüs Eğitim Kurumları", 6; zdemir, *Endülüs Müslümanları*, 151.

¹¹⁸ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 277-278.

¹¹⁹ Dağ, "Endülüs' te Eğitim ğretim Aşamaları ve Kurumları", 410; Gellens, *Scholars and Travellers*, 4; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 155; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 281; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlm Hayat*, 89.

¹²⁰ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 155, 157.

öğrencinin kavrayış gücünün ve dini bilgilerinin derinleştirilmesi idi.¹²¹ Çok erken yaşlarda Kur'an ve hadis ezberlemeye başlayanlar, eğitimin bu aşamasında kıraat, hadis, tefsir gibi diğer bölümleri çalışırdı. Ancak, fıki ve füru ilimleri için iyi bir hadis bilgisi ve soyut düşünebilme becerisi gerekmektedir. Bu aşamada, eğitimin tamamı İslami ve bütünlük bir karaktere sahipti.¹²² Eğitim faaliyetleri genellikle, cami, mescit, kütüphane ve öğretmenlerin veya öğrencilerin şahsi evlerinde yürütülmekteydi. Bu aşamada temel seviyede eğitim verildiği için öğretmenlerin icâzet belgesine sahip olup olmamasının pek bir önemi yoktu.¹²³

1.5.2. Başkent Kurtuba'da Eğitim Aşaması

Endülüs Emevi hilafetinin başkenti Kurtuba, 10. yüzyıla gelindiğinde İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezleri arasına girmeyi başarmış ve öğretmen ve öğrencilerin uğrak noktası haline gelmiştir. Özellikle Endülüs'teki en büyük ilim merkezi olması, en ünlü hocaların ders halkalarının varlığı ve Doğu'dan dönen râhillerin uğrak noktası olması hasebiyle de taşradaki ilk eğitimin sona ermesinin ardından eğitimine devam etmek isteyen öğrencilerin ilk durağı Kurtuba olmuştur.¹²⁴

Taşra eğitiminin ardından öğrencilerin büyük bir çoğunluğu hayatlarının farklı evrelerinde Kurtuba'ya gelmiş ve burada bir süre kalmıştır. Dönemin ana kaynakları net bir yaş aralığı sunma konusunda yetersiz olsa da Kurtuba'ya her yaşta öğrenci eğitim almak için gelmekteydi. Eğitiminin ikinci safhasını tamamlamak için Kurtuba'ya gelen öğrencilerin ortalama yaşı, yirmili yaşların başı; öğrenimlerinin sona erdiği yaş aralığı ise yirmilerin sonu otuzların başı -daha net bir yaş aralığı olarak 27-33 arası- idi. Öğrencilerin Kurtuba'da kalma süreleri, birbirinden farklılık arz ettiği için net bir aralık vermek pek mümkün değildir. Kurtuba'daki eğitimlerini tamamlayan öğrenciler genellikle alanında ihtisas sahibi

¹²¹ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 410, 412; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 154.

¹²² Lenker, *The Importance of The Rihla*, 153-154.

¹²³ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 413; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 151.

¹²⁴ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 159.

olabilmek için İslami Doğu'ya rihle yapmıştır. Örneğin, Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Badrûn (ö. 913), Almeria'da ilk tahsilini tamamladıktan sonra, 858'de Kurtuba'ya seyahat etmiş ve burada iki önemli Endülüs âlimi Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Utbe el-Utbî el-Kurtubî (ö. 869) ve Yahyâ b. İbrâhim diye de tanınan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Hâlid el-Kurtubî (İbn Mürtenîl) (ö. 869) ile çalışmıştır. Dört yıl Kurtuba'da kaldıktan sonra 864'te doğuya rihle yapmıştır. Aynı şekilde, Ebû Abdullah Muhammad b. Esbâğ Labib (ö. 939), Ecija'da Amr b. Yûsuf b. Amrûs (ö. 935) ile çalışmış; ardından Kurtuba'ya gelerek Muhammed b. Amr b. Lubaba (ö. 926), Ahmed b. Halid (ö. 933) ve Muhammed b. Abdülmalik b. Ayman (ö. 941) ile çalışmıştır. Ardından Mekke'ye rihle yapmıştır.¹²⁵ Tuleytulalı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ümevî b. Meymûn (ö. 1010), ilk eğitimini Teytula'da aldıktan sonra Kurtuba'ya giderek eğitiminin ikinci safhasını tamamlamıştır. Ardından 990 yılında Doğu'ya rihle yamıştır. Mekke ve Medine'den başlayarak toplam 11 il merkezini ziyaret etmiş ve yüzlerce hocalardan ders aldıktan sonra memleketi Tuleytula'ya geri dönerek burada birçok öğrenci yetiştirmiştir.¹²⁶ Doğu'ya seyahat etmeyen öğrencilere gelince, muhtemelen bu eksikliğin bir telafisi olarak Kurtuba'da daha uzun bir süre kalarak eğitimlerini sürdürmüşlerdi. Örneğin, Doğu'ya rihle yapmayan birinin Baki b. Mahled ile Kurtuba'da 14 yıl çalıştığı belirtilmektedir. Öğrencilerin Kurtuba'dan ayrılmaları ise, eğitimin ikinci safhasının sona erdiğinin işareti olmuştur.¹²⁷

Eğitimin bu ikinci aşamasında, öğrenciler, uzmanlaşmak istedikleri alana göre öğretmen seçiminde bulunur ve bu alana yönelik temel kaynaklar üzerinden çalışmalarını sürdürürdü. Materyal seçimi tamamen öğretmenin tercihine bağlıydı. Bu yüzden de standart bir müfredat programının varlığından bahsetmek pek mümkün değildir. Ancak bu aşamada verilen derslerin yelpazesi oldukça genişti. Dini ilimlerde kıraat, hadis, tefsir, fıkıh; sosyal ilimlerde tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe; sayısal ve beceri derslerinde ise matematik, tıp, astronomi, mühendislik, kimya, gibi dersler verilmekteydi. Yine eğitimin bu aşamasında da cami ve mescitler eğitim

¹²⁵ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 148, 149, 165.

¹²⁶ Şeyban, *Endülü's Âlimleri*, 142.

¹²⁷ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 148, 164.

faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlar olarak merkezi bir rol üstlenirken, bazı öğretmenlerin şahsi evleri de bu faaliyetler için kullanılmaktaydı.¹²⁸

1.5.3. Endülüs'ün Diğer Şehirlerinde Eğitim Aşaması

Kurtuba'daki eğitimini tamamlayan öğrenciler, Endülüs'ün diğer önemli kent merkezlerine seyahat ederek buradaki ünlü âlimlerin ilmi birikiminden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Bu aşamada alınan dersler, bir önceki aşamada alınan derslerin bir devamı niteliğinde idi; fakat bu aşamada işlenen konular daha detaylı bir şekilde ele alınmaktaydı. Alanında derinleşmek isteyen öğrenci, bu alanda ün yapmış âlimin bulunduğu kent merkezine seyahat ederdi. Özellikle Doğu'ya rihle yapmayan öğrencilerin diğer kent merkezlerindeki bu âlimleri ziyaret etmelerinin amacı, belli bir alanda daha derin bilgiler edinerek uzmanlık kazanmaktı; böylece rihle geleneğinin eksikliği telafi edilmiş olacaktı. Bu durumun ortaya çıkmasında bir ölçüde Endülüs'te, farklı zamanlarda farklı şehirlerin, belirli çalışma alanlarında uzmanlık merkezi haline gelmeleri etkili olmuştur.¹²⁹ Örneğin, Mürsiye kenti şüurut ilmi için başlıca çalışma merkezi durumunda iken, Denia kenti ise kıraat (Kur'an tilaveti) ilmi için başlıca çalışma merkezi haline gelmiştir.¹³⁰

Eğitiminin ilk üç aşamasını tamamlayan Yahyâ b. Mâlik b. Âziz (ö. 986), ilk eğitimini memleketi Tartûşe'de tamamladıktan sonra Endülüs kentlerini dolaşarak buralarda ünlü âlimlerden eğitim almıştır. Veşka'daki öğretmenlerden ders aldıktan sonra başkent Kurtuba'ya gitmiş ve burada Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Ahmed b. Hâlid b. Yezîd ve Kâsım b. Esbâğ gibi önemli muhaddislerin ders halkalarına katılmıştır. Endülüs'teki eğitimini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yapmış ve alanında yetkin bir muhaddis olarak Kurtuba'ya geri dönmüştür. İsticeli hadis âlimi Sehl b. İbrâhim b. Sehl (ö. 998) memleketinde ilk eğitimini tamamladıktan sonra eğitiminin ikinci safhasını tamamlamak için Kurtuba'ya gitmiş; burada Kâsım b. Asbağ/Esbâğ ve diğer Kurtubalı âlimlerden ders aldıktan sonra

¹²⁸ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 415-416.

¹²⁹ Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 417-418; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 166, 169.

¹³⁰ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 169.

eğitiminin üçüncü safhası için 931-932 yılında İlbîre'ye rihle yapmıştır. Benzer şekilde Kâsım b. Asâkîr (ö. ?) de Kurtuba'da Ahmed b. Hâlid, Saîd b. Osman el-A'nâkî ve diğer âlimlerden ders alarak eğitiminin ikinci safhasını tamamladıktan sonra İlbîre'ye rihle yaparak Muhammed b. Futays ve Ahmed b. Amr b. Mansûr'dan ders almış ve böylece eğitiminin üçüncü safhasını tamamlamıştır. Ardından eğitiminin son aşamasını da tamamlamak için Doğu'ya rihle yapmıştır.¹³¹

Neredeyse her zaman Kurtuba'daki eğitimin ardından ve rihle aşamasından önce gerçekleşen bu aşamanın ne kadar sürdüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü farklı alanlarda uzmanlık kazanmak isteyen âlimlerin bu süreci tekrarladıkları da görülür. Eğitimin yapıldığı başlıca mekânlar ise camiler, özellikle kent merkezlerindeki ulu camiler ve kısmen kütüphaneler idi. Medreseler ise 13. Yüzyıldan itibaren eğitim mekânları olarak ortaya çıkmıştır.¹³² Eğitimin bu aşaması - muhtemelen bu dönemde taşrada ünlü öğretmenlerin sayısının da artmasının etkisiyle- merkezi otoritenin Tavâif emirlikleri arasında bölüşüldüğü dönemde iyice yaygınlaştı. Çünkü bu dönemde, başkent Kurtuba'nın kaybettiği bu prestiji birkaç kent merkezi üstlendi. Ancak Kurtuba her zaman önemli bir kent merkezi olarak konumunu sürdürmeyi başardı.¹³³

1.5.4. Rihle Aşaması

Eğitimin son aşamasını oluşturan rihle geleneği ise Endülüs'te eğitimini tamamlayan âlimlerin, Doğu İslam dünyasındaki ünlü âlimlerden ders almak amacıyla düzenledikleri seyahatleri kapsamaktadır. Çünkü Endülüs Emevi Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın dayattığı bir gereklilik olarak, Endülüslü âlimler Doğu'daki kültürel yaratıma erişme mecburiyetindeydi. Rihle geleneği ve bu geleneğin Doğu ilminin taşıyıcılığı ve aktarıcılığı noktasındaki önemi, tezimizin

¹³¹ F. Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 48-49.

¹³² Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 418-419; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 167.

¹³³ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 166-167.

temel çıkış noktasını oluşturduğu için bu başlık bir sonraki bölümde bütün dinamikleriyle ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

RİHLE METODU

Endülüs eğitim sisteminin taçlandırıcı doruk noktasını oluşturan rihle geleneği, önemli bir bilgi edinme yöntemi olarak kullanılmıştır. Endülüslü âlim ve öğrenciler, Doğu’da üretilen bilgiyi Endülüs’e nakletmek amacıyla sürekli ilmi seyahatler gerçekleştirerek Endülüs’te kültürel bir ortamın yaratılmasını sağlamış ve bu kültürel atmosferi besleyebilmek için de düzenli rihleler yaparak Doğu’nun ilmî birikimini Endülüs’e nakletmeye devam etmişlerdi.

Endülüslü âlimler, seyahatin birçok tehlikesini göze alarak İslami Doğu’ya seyahat etmiş ve burada alanında en meşhur âlimlerden ders almıştır. Bu durum, İslam dünyasında âlimler arasında siyasi sınırları aşan geniş bir entelektüel ağın yaratılmasını sağlamıştır. Bu entelektüel ağ, çok farklı fikirlerin ve eserlerin dolaşıma girmesi ve yeni düşünce çiçeklerinin açmasına vesile olurken, bu fikirlerin ve eserlerin İslam medeniyetinin en ücra köşelerine kadar ulaşmasını da katkıda bulunmuştur. Endülüs’ün Hristiyan krallıkların egemenliği altına girmesinin ardından Endülüs’ün bilgin sınıfı entelektüel faaliyetlerde bulunmaya devam etmiş ve bu bilgi birikimini devralan Avrupa’da Rönesans hareketlerinin başlamasına vesile olmuştur.

Bu bölümde rihle geleneğinin bir bilgi edinme metodu olarak kullanılması, rihlenin ortaya çıkışı ve gelişim sürecini ele aldıktan sonra Endülüs âlimlerinin Doğu’ya düzenledikleri ilmi seyahatler ve bu seyahatlerin ardındaki diğer nedenler ele alınmıştır. Buna ek olarak bu âlimlerin rihle dönüşü kendileriyle beraber Endülüs’e taşıdıkları bilgi, yöntem ve teknikleri ele alarak Doğu ilminin Batıya aktarımında oynadıkları taşıyıcı rolü ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

2.1. BİR METOT OLARAK RİHLE

Sözlükte rahl kökünden türeyen rihle kelimesi “yolculuk yapmak ve bir şeyin sırtına binmek” manalarına gelmektedir. Bu yolculuğa çıkan kimseye râhil, bu

amaçla çok seyahat edenlere rahhâle, ruhle ve cevvalle denilmiştir.¹³⁴ Dolayısıyla, rihle terimi, Müslüman Batı'da "Doğu'ya yolculuk" (rihla ilâ-l-Maşriq) olarak adlandırılan, orta çağ okuryazar evreninin kurucu bir pratiği olan bilgi arayışı yolculuğunu (rihla fî talab al-'ilm) tanımlar.¹³⁵

Orta çağ İslam dünyasında bilgi kaynaklarına ulaşmak amacıyla büyük gayretler sarf edilmiş ve bu uğurda aylar ve bazen de yıllar süren seyahatlere çıkılmıştır. İslam medeniyetinde öğretmenin bilgi aktarımındaki rolünün kitapların aktarıcılığına tercih etmesi nedeniyle icâzet için kitapları bir âlimden dinleme zorunluluğu ortaya çıkarmış ve doğrudan dinleme (sema) ve görme ('iyân) duyularının öğrenmede temel kaynaklar haline gelmesine neden olmuştur. Doğal olarak farklı alanlarda uzmanlık kazanmış âlimlerin farklı coğrafyaları mesken tutması, bu ilim seyahatlerini ortaya çıkaran temel faktör olmuştur.¹³⁶ Ayrıca, bilgi kaynaklarının İslam dünyasının farklı coğrafyalarına dağılmış olması, seyahat ve coğrafya arasındaki yakınlaşmanın bir tarihi haline gelen rihlenin İslam eğitim sisteminde bir bilgi edinme ve paylaşma yöntemi haline gelmesine neden olmuş ve "bilimsel kurumların işleyişi için gerekli bir çark" haline gelmiştir.¹³⁷

İlk rihleler, İslam coğrafyasın dört bir yana dağılan peygamberin sözlerini derlemek amacıyla muhaddisler tarafından yapılmıştır. Çünkü yazılı olmayan bir kültürde, hadislerin sözlü aktarım ile yayılması, bu bilginin yok olacağı endişesi yaratmıştı.¹³⁸ Bu yüzden muhaddisler, bilginin unutulmasını engellemek ve ilk saflığıyla aktarılmasını sağlamak amacıyla "silsileye dayalı bilgi" ilkesini benimsedi. Böylece "yüksek isnatlar aramak", ilim yolculuklarının temel motivasyon

¹³⁴ Dursun Sarı, "En Uzun Hadis Yolculuğu (Rihle), Ebü'l-Asbâğ Abdülaziz B. Abdülmelik B. Nasr El-Endülüsi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (2020): 1438; İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2008), C. 35: 106-108.

¹³⁵ Yann Dejugnat, "La rihla, une pratique lettrée au coeur de la mondialisation islamique" *Histoire monde, jeux d'échelles et espaces connectés*, (Paris, Publications de la Sorbonne, 2016), 181; Yann Dejugnat, "Voyage et géographie dans la littérature de la rihla: du rejet à la convergence (XIIe-XIVe siècle)" *Histoire monde, jeux d'échelles et espaces connectés, XLVIIe Congrès de la SHMESP* (Paris, Éditions de la Sorbonne, 2017): s, 80-81.

¹³⁶ Dejugnat, "La rihla", 181; Dejugnat, "Voyage et géographie", s, 80-81; Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 9; Resul Ay, "Orta Çağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati, Talebeler, Âlimler Ve Dervişler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 3 (2006): 19, 21; Keleş, "Orta Çağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler", 5; Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 6-7.

¹³⁷ Dejugnat, "La rihla", 181; Dejugnat, "Voyage et géographie", 80-81; Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 14.

¹³⁸ Keleş, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler", 19, 28.

kaynaklarından biri haline geldi.¹³⁹ İslam dünyasında müspet ilimlerin gelişmeye başladığı dönemlerde, rihle artık sadece hadislere ulaşmak amacıyla değil, aynı zamanda dindışı bilgi kaynaklarına ulaşmak için de yapılmaya başlandı. Böylece rihle, kritik bir bilgi edinme metodu olarak kullanılmaya başlandı.

2.2. ENDÜLÜS'TE RİHLENİN DOĞUŞU VE GELİŞİM SÜRECİ

Eğitimin dördüncü aşaması olarak ele aldığımız rihle, aslında Endülüs coğrafyasının İslam medeniyetine dâhil olduğu dönemde ilk ortaya çıkan aşama olmuştur. Şöyle ki, İslam orduları tarafından ilk fethedildiği dönemde Endülüs'te siyasi ve askeri kargaşanın hâkim olması, burada ilmi uğraşların geri planda kalmasına neden oldu. Ayrıca, dini ve müspet ilimlerin kaynağı Doğu İslam dünyası idi. Bu nedenle İslami disiplinleri öğrenmenin ve bunları Endülüs'e aktarmanın tek yolu rihleden geçmekteydi. Ayrıca Emevi yönetiminin yerleşmesinin ardından çeşitli alanlardaki memur ihtiyacının karşılanması için de eğitilmiş bir kesime ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle rihle geleneği, ilk zamanlar bir zorunluluk olarak ortaya çıktı.¹⁴⁰

Âlimlerin birbirleriyle iletişim kurmasını ve entelektüel ilişkiler ağının oluşmasını sağlayan rihle geleneği,¹⁴¹ ilk dönemler dini ilimler alanında eğitim almak ve yeni gelişmelerden haberdar olabilmek için yapıldı. Bu dönemde Endülüs, kendi âlimlerine sahip değildi. Endülüs'ün ilk âlimleri, Doğu'dan gelerek buraya yerleşen âlimler veya Doğu'da eğitim almış Endülüslü âlimler idi. Ayrıca, bu dönemde devlet kademelerinde kadılık veya şurtalık gibi görevlere atanmak için Doğu'da eğitim almış olmak neredeyse zorunluydu. I. Abdurrahman'ın Endülüs'teki Abbasi valisini alt ettikten sonra Endülüs Emevi Devleti'ni kurarak Akdeniz'de rakip bir politik güç olarak ortaya çıktığı dönemde Doğu'dan Endülüs'e gelen âlim sayısı ciddi oranda azaldı. Bu durumun ortaya çıkmasında şüphesiz Endülüs'ün Doğulu âlimlere sunabileceği entelektüel bir ortamın olmayışı da etkiliydi. Öte yandan Endülüs'te

¹³⁹ Touati, *Orta Çağda İslam ve Seyahat*, 30, 37.

¹⁴⁰ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 146; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 39.

¹⁴¹ Joan Gilbert, ve Harun Yılmaz, "Orta Çağ'da Şam'da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2009): 172.

siyasi istikrarın sağlanmasıyla Endülüslü âlimler bireysel inisiyatif kullanarak Doğu'ya rihle yapmaya başladı. Bu durum, ilk rihlenin 8. yüzyılın ortalarında yapıldığı bilgisini doğrular niteliktedir. Nitekim dönemin kaynaklarında da bu tarihten itibaren yaklaşık iki yüz yıl boyunca Doğu'dan Endülüs'e seyahat edenler ile ilgili herhangi bir emareye rastlanmamaktadır.¹⁴² 9. yüzyıla gelindiğinde Endülüs kentlerinde, özellikle de başkent Kurtuba'da, eğitim faaliyetlerinin canlanması ve Endülüs'ün kendi âlim sınıfının vücuda gelmesi ile rihle, farklı bir boyut kazanarak âlimliği taçlandırıcı bir aşama haline geldi.

10. yüzyıl, rihle yapanların sayısının en fazla olduğu dönem idi. 11. yüzyıldan itibaren rihle sayısında istikrarlı bir düşüş yaşansa da bu düşüş çok ciddi ve ani bir düşüş değildi. Esasen bu düşüşün ortaya çıkmasında Doğu'nun bütün eserlerinin zaten Endülüs'e taşınmasıyla artık yeni fikirler üreten bir merkez olmaktan uzaklaşmış olması, Endülüs'ün kendi yetkin âlimlerini yetiştirmesi ve ilmi faaliyetlerin belli bir olgunluğa erişmiş olmasının payı büyüktür.¹⁴³ Bunun yanı sıra icâzet uygulamasında meydana gelen değişiklikler de rihle sayısının azalmasında etkili bir faktör olmuştur. Şöyle ki, bu yüzyılda Endülüs'te oluşan kaos ortamı ve Endülüs'ün Tavâif emirliklerine bölünmesi, yani siyasi ve sosyal parçalanmışlık, birtakım seyahat engelleri ortaya çıkardı. Bu durum âlimlerin, buldukları bölgelerdeki kaynaklara yönelmelerine neden olurken, Doğu'ya seyahat etme imkânı bulamayan âlimler mektup yoluyla icâzet almaya başladı.¹⁴⁴ Goldziher, vicâdet olarak anılan bu uygulamanın rihle geleneğinin kırılmasına yol açtığını vurgulamaktadır. Muhtemelen, Doğu'dan bütün ilimlerin nakledilmiş olduğu düşüncesi ve Endülüs'teki çok merkezli siyasi yapının yerel çapta yeni ilim ve kültür merkezleri ve bilgi aktarım ağları ortaya çıkarması da rihle geleneğinin sona erdiği düşüncesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Richard Bulletin bu durumun, Endülüslülerin artık belirli doktrin ve uygulamaların kabulü ve geliştirilmesi temelinde yerel bir İslam kimliği oluşturduğuna ve bu kültürel dinamiğin birleştirici bir unsur olmaktan ziyade bir farklılaşmanın işareti olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵ Bu

¹⁴² Lenker, *The Importance of The Rihla*, 92, 102-103, 147.

¹⁴³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 389.

¹⁴⁴ Dejugnat, "La rihla", 185; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 151, 210, 261; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 271-274.

¹⁴⁵ Dejugnat, "La rihla", 185.

bağlamda asıl ani ve ciddi düşüş, 14. ve 15. yüzyıllarda, yani Endülüs'ün büyük bir bölümünün Hristiyanlarca ele geçirildiği dönemde meydana geldi.¹⁴⁶

Rihlenin gelişim süreci ile ilgili şunu da belirtmek gerekir ki 11. yüzyıldan itibaren Doğu'ya yapılan rihlelerin farklı bir amaca hizmet ettiği görülür. Çünkü bu dönemde *reconquista* hareketi sonrası bireylerin mülk ve memuriyet kaybı ve Arapların Berberiler lehine güç kaybına uğraması nedeniyle rihle artık bireysel ve özgür bir uygulama olmaktan ziyade bir zorunluluk şeklinde ortaya çıkmıştır. Özellikle Berberi tahakkümü altında bütün mülk ve memuriyetlerini kaybeden seçkin ailelerin sosyal statülerini korumak için rihleyi bir strateji haline getirdikleri ve böylece kendilerini âlim seçkinlere dönüştürerek kaybettikleri konumlarını tekrar kazanmaya çalıştıkları görülür. Bu noktada rihlenin işlevi, akademik kariyer kazanmak değil, yerel egemenliği doğrulamaktır. Öte yandan, Endülüs'te âlimliğin sunduğu fırsatların daralması, Doğu'ya geri dönüşü olmayan rihleler yapılması ile sonuçlandı. Endülüslü âlimler, Doğu'ya göç ederek Doğulu meslektaşlarıyla eşit koşullarda ilim faaliyetlerini sürdürebilecekleri ödüllendirici bir ortamı tercih ettiler. Özellikle Mağrib'e göç eden âlimlerin ün ve zenginlik kazanmasıyla birlikte önemli idari görevlere getirilmeleri, özellikle kadılık gibi bazı memuriyetleri tekellerine almalarıyla sonuçlandı.¹⁴⁷

2.3. ENDÜLÜSLÜ RÂHİLLER VE TALEB EL-İLM

Bilgiye erişebilmek için seyahat etmek, Endülüs'ün yukarıda bahsettiğimiz kendisine has koşulları nedeniyle neredeyse her zaman bir zorunluluk haline gelmişti. Bu yüzden Endülüs'ün gezgin öğrencileri, İslam medeniyetinin bilgi üretim merkezlerine seyahat ederek buralardaki yüksek ilmi birikimi, İslam'ın Batı ucuna taşımada çok önemli bir görev üstlenmişti.

¹⁴⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 210.

¹⁴⁷ Dejugnat, "La rihla", 186-188, 190.

Endülüs ulemasını ele alan *tabakatlar*¹⁴⁸ Doğu'ya rihle yapan âlimlere özel bir önem vermiş ve bu seyahatlerin detaylarını mümkün olduğunca iletmeye çalışmıştır.¹⁴⁹ Bu kaynaklar her zaman âlimlerin doğum yeri, öğretmenleri, öğrencileri, kariyerleri boyunca ziyaret ettikleri merkezleri ve yönetim kadrolarındaki görevini merkeze alan bir tablo sunmakla birlikte, genellikle, âlimlerin bilgi aktarımındaki pozisyonuna odaklanır.¹⁵⁰ Dahası kaynaklarda Doğu'ya rihle yapan âlim sayısının yüksek olması rihlenin yaygınlığının ve önemli bir bilgi edinme mekanizması olduğunun da göstergesidir. Örneğin, Ebû Abdullâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî el-Kayrevânî'nin (ö. 971), *Aḥbârü'l-fukahâ' ve'l-muhaddişîn* adlı eserinde adı anılan 527 âlimin 225'inin Doğu'ya gittiği belirtilmektedir. Bu da %38 gibi yüksek bir oranı ifade etmektedir. Ancak diğer âlimlerin hiç doğuya gitmediğini iddia etmek de yanlış olur, çünkü Huşenî'nin bu seyahatlerden haberdar olmama ihtimali de olabilir.¹⁵¹

İlim talebi ile Doğu'ya yapılan seyahatler, deniz ve kara yolu olmak üzere iki şekilde gerçekleşmekteydi ve yolculuğun bazı risklerini de göze almayı gerektirmekteydi. Deniz yolu ile yapılan seyahatlerde hava durumu, rüzgârın şiddeti vb. durumlardan dolayı yolculuk süresi uzayabilmekteydi. Bu yüzden yolculuk için iklimin elverişli olduğu dönemler -yani ilkbahar ve sonbahar- tercih edilmekteydi.¹⁵² Deniz yolunu tercih edenlerin sıklıkla karşılaştığı zorluklardan biri gemi kazaları nedeniyle batma veya boğulma tehlikesi ile karşı karşıya kalma idi.¹⁵³ Örneğin, Abdurrahmân b. İbrâhim el-Kurtubî'nin (ö. 872) gemi yolculuğu başarısız olmuş ve ancak 3 yıl sonra ikinci teşebbüste Mısır, Mekke ve Medine'ye ulaşabilmiştir.¹⁵⁴ Kurtubalı Ebû Bekir Muhammed b. Muâviye b. Abdullah ibnü'l-Ahmer (ö. 969), Doğu'ya rihle yaparak Mısır, Mekke, Bağdat, Basra ve Kûfe'de eğitim aldıktan sonra ticari faaliyetler için Hint bölgesine kadar gitmiştir. Ancak dönüşte geminin batması

¹⁴⁸ İslâm geleneğinde sahâbe, tâbiîn, âlimler, edip, şair ve sanatkârlar, sûfiler, düşünürler ve ayırıcı niteliklere sahip olan kişilerden söz eden telif türünü ifade eder. Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Durmuş, "Tabakat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2010), C. 39: 288-296.

¹⁴⁹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 197.

¹⁵⁰ María Luisa Ávila, "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic East" *Medieval Prosopography* 23 (2002): 125.

¹⁵¹ Ávila, "The Search for Knowledge", 126.

¹⁵² Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 70.

¹⁵³ Ávila, "The Search for Knowledge", 127; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 101; Şeyban, *Endülüslü Âlimleri*, 145.

¹⁵⁴ Ávila, "The Search for Knowledge", 127.

sonucu 30.000 Dinar değerindeki bütün kazancını kaybetmiştir.¹⁵⁵ Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahmân el-Kurtubî (ö. 969) ve hadis alanındaki uzmanlığı ile tanınan Abdullah b. Hammûd ez-Zübeydî el-Endelüsî (ö. 983) de gemi kazaları yaşamış âlimlerdir. Abdullah b. Hammûd, Doğu'ya rihlesi sırasında önemli hadis âlimlerinden ders almış; ancak rihle dönüşü Endülüs'e iki günlük mesafe kalmışken gemisinin batması sonucu boğularak vefat etmiştir.¹⁵⁶ Öte yandan, denizlerdeki tehlikeleri göze alamadığından dolayı Halid b. Eyüb gibi yolculuğa başladıktan sonra yolculuk yapmaktan vazgeçen, seyahatini yarıda bırakan âlimler de olmuştur.¹⁵⁷

Rihle sırasında kara yolunu kullanan âlimleri de çeşitli zorluklar beklemekteydi. Uzun mesafeleri yürüyerek kat etmek, açlık, susuzluk, soygunculuk faaliyetlerine maruz kalma, taciz, gayrimüslim düşmanlar tarafından esir edilme veya öldürülme ihtimali bu tehlikelerin başında gelmektedir.¹⁵⁸ Örneğin, Endülüs'ün en önemli hadis âlimlerinden biri olan Baki b. Mahled (ö. 889), seyahatini yaya olarak gerçekleştirmiş ve bu süre boyunca sadece lahana yapraklarıyla beslenmiştir.¹⁵⁹ Salih b. Muhammed el-Muradî (ö. 914), hacca gitmek istemiş fakat yolda malları çalındığı için Kayrevan'a kadar ulaşabilmiş ve sonra geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁰ Abdurrahmân b. Îsâ b. Muhammed b. Midrâc et-Tuleytulî (ö. 974), Mekke ve Mısır'a yaptığı seyahatin ardından Endülüs'e dönerken yolda yankesicilerin saldırısına uğramıştır.¹⁶¹ Şentereli Ebû'l Kâsım Seleme İbn Ümeyye b. Vedî et-Tüçîbî el-Îmâm (ö. 1050) 944 yılında Doğu'ya rihle yapmış ancak Endülüs'e geri dönerken Bizanslılara esir düşmüştür. Ebû Abdullah Abdülaziz b. Alî eş-Şehrezûrî (ö.?), rihlesini yapmak için ayrıldığı Dâniye'den Doğu'ya giderken gayrimüslim düşmanlar tarafından öldürülmüştür.¹⁶²

Doğu'ya rihle yapan âlimlerin neredeyse hiçbiri bu seyahati tek başına gerçekleştirmemiştir. Bazıları, aile üyeleri veya yakın arkadaşları ile seyahat ederken bazıları da seyahat sırasında tanıştıkları âlimlerle beraber rihlesine devam etmiştir. Doğu'ya gitmeyi planlayan insanlar, kervanlar organize etmiş ve seyahat grupları

¹⁵⁵ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 360-361; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 145.

¹⁵⁶ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 70.

¹⁵⁷ Ávila, "The Search for Knowledge", 127.

¹⁵⁸ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 101; Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 86.

¹⁵⁹ Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 86.

¹⁶⁰ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 104.

¹⁶¹ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 72.

¹⁶² Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 147.

oluşturmuştu. Böylece, rihle yapacak âlimleri bir araya getiren bu gruplar sayesinde âlimler beraber seyahat etmiş ve hatta bazen aynı âlimlerden ders almıştır.¹⁶³

En sık rastlanan grup gezileri, aile üyeleri ile yapılanlar idi. Tartuše'den Ebû'l Kâsım Halef b. Feth (ö. 941), seyahati sırasında küçük oğlunu da yanına almıştır. Tudmir'den Muhammed b. Marvan b. Hattâb (ö. 836), iki oğlu Hattâb ve Umayra ile seyahate çıkmış ve her üçü de Mâlikî âlim Sahnun (ö. 854) ile beraber çalışmıştır. Marchena'dan Ebû Mûsâ Abdurrahman b. Hişam el-Marshani (?) (ö. 994), kardeşi Ebû'l Velid ile seyahate çıkmış ve her ikisi de Mekke'de aynı hocalardan ders almıştır.¹⁶⁴ Sâbit b. Hazm (ö. 926), oğlu Kâsım b. Sâbit b. Hazm es-Serâkustî (ö. 914-915) ile ilmi seyahate çıkmıştır. "İbnü'l-Bâci olarak tanınan Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Şerîa (ö. 1005-1006), Endülüs'teki ilk eğitiminin ardından Doğu'ya rihlesinde kendisine oğlu Muhammed b. Ahmed (ö. 1042) eşlik etmiştir. Abdullah b. Meserre b. Necîh (ö. 900) ise ilk rihlesini küçük yaşlarda kardeşi İbrâhîm ve arkadaşı Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ile beraber yapmıştır.¹⁶⁵ Hafs b. Abdüsselâm es-Sülemî (ö. 816) kendisinden yaşça büyük olan kardeşi Hasan b. Abdüsselâm es-Sülemî ile beraber Medine'ye 7 yıl süren bir rihle yaparak İmam Mâlik'ten ders almışlardır.¹⁶⁶ Muhammed b. Vaddâh (ö. 900), 835 yılındaki ilk rihlesi sırasında babası, kardeşi ve Abdulvahid b. Muhammed b. Abdurrahman b. Dînâr ile seyahat etmiş özellikle Irak'ta, hukuk alanında çalışmıştır. 844 yılındaki ikinci rihlesini düzenlediğinde ise yine çok erken bir yaşta, kardeşi İbrahim ile seyahat etmiştir.¹⁶⁷ Valensiya'dan Ebû Tarık b. Mûsâ el-Mahzumi (ö. 1146), oğluyla beraber seyahate çıkmıştır. Aile üyeleri ile yapılan seyahatlerde İbn Beşkûval, kocası ile birlikte rihle yapan bir kadın âlimin varlığından bahsetmektedir. Aslında, bu, biyografilerde çokça karşılaşılabilecek bir durum değildir. Abdurrahman b. Muhammed b. El-Nasr'ın (ö. 1031) azatlı kölesi Radiye, eşi Labib ile birlikte 964'te doğuya seyahat etmiştir. Hac görevini yerine getirdikten sonra her ikisi de Mısır ve Suriye'de aynı hocalardan eğitim almıştır.¹⁶⁸

¹⁶³ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 218.

¹⁶⁴ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 218.

¹⁶⁵ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 66-67.

¹⁶⁶ Birgül Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe", *Mukaddime* 8.2 (2017): 311; Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 67.

¹⁶⁷ Ávila, "The Search for Knowledge", 128-129.

¹⁶⁸ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 219.

Bazen iki veya daha fazla yakın arkadaş birlikte rihleye çıkar ve aynı hocalardan ders alırdı. İlbîreli Ebû'l Hâlid Hâşim b. Hâlid es-Sefâf (ö. 910), yakın arkadaşları Muhammed b. Futays, Ebû'l-Hudr ve Ebû İmran İbnü'l-Leb ile beraber Doğu'ya rihle yapmıştır. Tuleytulalı Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Ümevî (ö. 1010), arkadaşı Ebû Ca'fer b. Meymûn ile birlikte Doğu'ya rihle yapmıştır.¹⁶⁹ İbrahim b. Muhammed (ö. 1011) ile Ahmed b. Muhammed (ö. 1009), eğitim hayatları boyunca beraber hareket etmiş ve bu yüzden ilim çevreleri tarafından "sâhibân" (dostlar) olarak anılmıştır. Bu iki arkadaş, eğitimlerinin ilk safhasını Tuleytula'da tamamladıktan sonra Kurtuba'ya gitmişlerdir. Buradaki tahsillerinin ardından Doğu'da aynı ilim merkezlerine rihle yapıp aynı hocalardan aynı dersleri almışlardır. Doğu'da geniş bir hadis bilgisi edindikten sonra Endülüs'e dönmüşlerdir.¹⁷⁰ Kurtubalı Halef b. Mervân (ö. 1048), Ebû'l-Velîd İbnü'l-Faradî (ö. 1013) ile birlikte Kayrevan, Mısır ve Mekke'ye rihle yapmış ve Halef'in Kur'ân dersi aldığı hocalar hariç, çok sayıda âlimin ders halkalarına beraber katılmışlardır.¹⁷¹ Sarakustalı Abdullah b. Yahyâ el-Kaysî (ö. ?), ünlü hadis âlimi Muhammed b. Vaddâh ile rihle yolculuğuna çıkmıştır. Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen (ö. 942) ile Kâsım b. Esbâğ (ö. 951), 887-888 yılında yaptıkları rihlede Mısır ve Mekke'nin âlimlerinden ders aldıktan sonra Bağdat'a girmiş, Ahmed b. Hanbel'den ders almışlardır. Kurtubalı Ebû Cafer İbn Avnillah (ö. 990), Ebû Abdullah İbn Müferric (ö. 990) ve Abdullah b. Muhammed (ö. 1005), Kurtuba'da Kâsım b. Esbâğ (ö. 951) ve Münzir b. Saîd (ö. 966) gibi âlimlerden ders aldıktan sonra 953 yılında birlikte Mısır'a rihle yaparak Ebû Ali İbnü's-Seken, Ebû Muhammed İbnü'l-Verd ve İbn Firâs gibi âlimlerden ders almışlardır.¹⁷²

Âlimin rihle yolculuğu bazen de yolda tanışılan bir meslektaş ile devam etmekteydi. Kurtubalı Asîlî, Kayrevan'a yaptığı rihle sırasında tanıştığı Kâbisî olarak bilinen Ali b. Muhammed (ö. 1012) ile birlikte Mekke'ye gitmiş ve burada Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'nin de aralarında bulunduğu birçok âlimden birlikte ders almışlardır.¹⁷³ Atiyye b. Saîd (ö. 1016), Doğu'daki rihlesi sırasında Bağdat'tan Mekke'ye giderken Bağdat'ta tanıştığı Abdülazîz b. Bûndar eş-Şîrâzî

¹⁶⁹ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 147.

¹⁷⁰ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 70; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 261.

¹⁷¹ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 71.

¹⁷² Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 68.

¹⁷³ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 70.

kendisine arkadaşlık etmiştir.¹⁷⁴ İbn el-Saffar olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Ğalib (ö. 907), Endülüslü âlim Abdullah b. Ebû'l Velid el-Araj (?) (ö. 922) ile birlikte doğuya seyahat etmiştir. Birkaç öğrencisi ile seyahate çıkan Muhammed b. Vâddah, Kayrevan'da Tuleytulalı Selmâ es-Sadeî (ö. 888)'ye katılmış; Şam'a ulaştığında ise Endülüslü Zekeriyâ b. Yahyâ el- es-Sekafî (ö. 889)'ye katılmıştır.¹⁷⁵

Bazen de bir öğrenci kendisinden ders aldığı âlim ile birlikte rihleye çıkmış, aynı ilim merkezlerine gitmiş ve aynı hocalardan ders almıştır. Ünlü fakih Abdülmalik b. Eymen (ö. 941), kendisiyle aynı düzeyde ünlü hocası Kâsım b. Esbâğ (ö. 952) ile seyahate çıkmış ve aynı hocaları paylaşmıştır. Yine Kâsım, diğer iki öğrencisi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmalik (ö. 941) ve Abdullah Muhammed b. Zekeriya el-Lahmi (ö. 933) ile beraber 887'de geziye çıkmıştır.¹⁷⁶

Öğrencilerin Doğu'da kalma uzunluğu, öğrencinin ihtiyaç ve imkânlarına göre değişkenlik arz etmekteydi. Doğu'da bir yıldan daha az bir süre eğitim alan öğrenciler olmakla birlikte neredeyse ömrünün sonuna değin Doğu'daki ilim merkezlerini dolaşarak ilim peşinde koşan âlimler de mevcuttu. İlim sürekli, yani hayat boyu süren bir faaliyet olarak algılandığı için öğrenmenin sınırı ve net bir zaman aralığı yoktu. Kesin olan şey şu ki, Endülüs'te tahsilini uzun süre devam ettirmeyen âlimler, Doğu'da daha uzun süre kalmaktaydı. Ancak, alanındaki bilgisini derinleştirme konusunda kararlı olan âlimlerin Doğu'da kalma süreleri için genel ortalama belirlemek zordur: Lenker¹⁷⁷, 2-3 yıl ve Ávila¹⁷⁸ 4-7 yıl gibi zaman aralıkları vermektedir. Muhammed b. İsmail el-Ensari (ö. 1003), 954 yılında Doğu'ya ilk seyahatini gerçekleştirdiğinde 22 yaşındaydı. İsmail el-Ensari, hac görevini ifa ettikten sonra 3 yıl Fustat ve Kulzum'da çalışmıştır. Kurtubalı Muhammed b. Kâsım (ö. 938), 906 yılında ilk seyahatine çıktığında 21 yaşındaydı ve dört yıl boyunca Fustat, İskenderiye, Dimyat, Kayrevan, Mekke, Basra, Küfe ve Bağdat gibi ilim merkezlerini dolaşarak alanındaki bilgisini derinleştirmiştir. Tudmirli Muhammed b. Tahir el-Kaysî (ö. 989) hac görevini yerine getirmiş, 8 yıl

¹⁷⁴ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 68.

¹⁷⁵ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 220.

¹⁷⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 220.

¹⁷⁷ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 221.

¹⁷⁸ Ávila, "The Search for Knowledge", 137.

Mekke ve Medine de kalmış ve burada birçok âlimin ilim halkalarına katılmıştır.¹⁷⁹ Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 1081), 1035 yılında Doğu'ya rihle yapmış, on üç yıl süren bu ilmi seyahatin üç yılını Mekke'de, üç yılını da Bağdat'ta geçirmiştir.¹⁸⁰ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Müferric (ö. 991) sekiz yıllık rihlesi süresince Mısır, Mekke, Medine, Bilâdüşşâm bölgesini dolaşmış ve yaklaşık iki yüz hocadan ders almıştır. Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr (ö. 940) ise Doğu'da sadece dört yıl dört ay kalmıştır. Bu sırada İskenderiye, Bağdat, Basra, Kûfe, Mekke gibi birçok ilim merkezinde, yüz altmış üç hocadan hadis dinlemiştir.¹⁸¹ Muhammed b. Kasım b. Muhammed b. Seyyâr el-Beyyânî (ö. 890), Doğu'ya toplamda on sekiz yıl süren iki rihle yapmıştır.¹⁸² Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Asîlî on üç yıl,¹⁸³ Kâsım b. Esbâğ iki veya üç yıl, Ali b. Hasan El-Mari, 4 yıl, Ahmed b. 'Amr b. Mansur B. 'Amril 5 yıl, Sabit b. Hazm el-Avfi, oğlu Kasım, İbn el-Kallas ve Sa'id b. Hasan 6-7 yıl Doğu'da kalarak ilim tahsil eden diğer âlimlerdi.¹⁸⁴

Bazı âlimler Doğu'da daha uzun süre kalmış ve birçok ilim merkezine seyahat etmiştir. Beja'dan Ebû Velid Süleyman b. Halid (ö. 1100), 1034 yılında doğuya seyahat ettiğinde 23 yaşında idi. Hac görevinin ardından 3 yıl hicazda kalarak hadis öğrenmiştir. Sonra Bağdat'a geçmiş ve burada 3 yıl fıkıh öğrenip hadisler toplamıştır. Daha sonra Şam, Musul, Kahire'de yoğun olarak çalışmış ve Endülüs'e geri dönmüştür. Rihlesi toplam 13 yıl sürmüştür. Kurtubalı İbn el-Ahmar olarak bilinen Muhammed b. Muaviye (ö. 936), 907'de Doğu'ya rihle yapmıştır. Hindistan'a kadar uzanan seyahatlerinde ziyaret ettiği her yerde bir süre çalışmış ve 30 yıl sonra Endülüs'e geri dönmüştür.¹⁸⁵ Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî (ö. 900), Doğu'ya rihle yapmış ve Mısır, Mekke ve Irak'a seyahatler düzenleyerek ilim uğruna 25 yılını Doğu'da ilim merkezleri arasında mekik dokuyarak geçirmiştir. Benzer şekilde Yahyâ b. Mâlik b. Âiz (ö. 986), Doğu'ya rihlesi sırasında Mısır, Mekke ve Irak'ta muhaddislerle görüşmüş ve 22 yılın ardından Endülüs'e geri dönmüştür.¹⁸⁶ Kurtubalı İbnü'l Faradi (ö. 1013), Doğu'da uzun bir süre kalarak

¹⁷⁹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 221-223.

¹⁸⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 183; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmi Hayat*, 72.

¹⁸¹ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 53.

¹⁸² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 173.

¹⁸³ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmi Hayat*, 72.

¹⁸⁴ Ávila, "The Search for Knowledge", 135.

¹⁸⁵ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 222.

¹⁸⁶ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 48, 52.

Mekke, Medine, Cidde, Yemen, Sana, Zabit, Aden, Fustat, Kudüs, Gazze, Aşkelon, Tiberya Şam, Trablus, Beyrut, Kayseri, Ramla, Farama, İskenderiye ve Kulzum'a seyahat etmiştir.¹⁸⁷ Ebû Abdurrahman Baki b. Mahled b. Yezîd el-Kurtubî (ö. 889), Doğu'ya rihle yaparak birçok ilim merkezine seyahat etmiş ve 200'den fazla hocadan ders almıştır. Endülüs'e döndüğünde birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kurtubalı Ebû'l Kâsım Mesleme ibnü'l Kâsım b. İbrahim (ö. 964) Doğu'da uzun bir ilim yolculuğuna çıkmış, Kayrevan'dan başlayarak Mısır, Hicaz, Yemen, Irak ve Şam dâhil, 16 ilim merkezinde birçok âlimden ders almıştır.¹⁸⁸

Doğu'daki ilim merkezlerinde uzun bir süre eğitim aldıktan sonra, buradaki ilim merkezlerine yerleşen veya bu yolculukları sırasında vefat eden âlimler de mevcuttu. Kurtubalı Muhammed b. Salih el-Muâfirî (ö. 988), Mekke ve Irak' rihle yapmış, ardından önce Horosan'a geçmiş ve sonra Buhara'ya yerleşmiştir.¹⁸⁹ Saîd b. Nasr b. Ömer b. Halef el-Endelüsî (ö. 961) de Doğu'ya rihle yaparak Horosan'a gitmiş ve Buhara'da ölmüştür.¹⁹⁰ Endülüslü Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed el-Endelüsî el-İşkarbî (ö. 1153), Irak bölgesine rihle yaparak Bağdat'ta birçok âlimden ders almıştır. Nişabur, Merv, Herat gibi pek çok şehri dolaşarak âlimlerden hadis rivayet ettikten sonra Belh'e yerleşmiştir.¹⁹¹ Doğu'ya yaptığı rihlenin ardından orada ölen veya oraya yerleşen diğer âlimlerden bazıları şunlardır: Turtuşeli Ebû Bekir et-Turtûşî,¹⁹² Ebû Muhammed Kâsım b. Ahmed b. Jahdar,¹⁹³ İbn Munfalit (İskenderiye), Ahmed b. Şebtûn (Mısır), Kuleyb b. Muhammed (Mısır),¹⁹⁴ Mürsiyeli Muhyiddin İbnü'l Arabi (Şam),¹⁹⁵ Öklidisi ve ibn Hayy (Yemen),¹⁹⁶ İbnü'l-Ebbar, Şerif el-İdrisi (Sicilya), İbn Saîd el-Mağribi (Tunus),¹⁹⁷ Muhammed el-Humeydi (Bağdat), Muhammed et-Turtuşî (İskenderiye), Abdurrahman b. es-Sakr

¹⁸⁷ Gellens, *Scholars and Travellers*, 44.

¹⁸⁸ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 142, 145.

¹⁸⁹ Şaban Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", *İstem* 14: 86; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 141.

¹⁹⁰ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 142.

¹⁹¹ Keleş, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler", 19.

¹⁹² Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu, Gırnata Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 42: 44.

¹⁹³ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 222.

¹⁹⁴ Ávila, "The Search for Knowledge", 128.

¹⁹⁵ Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati", 137-140; Watt, *Endülüs Tarihi*, 149-150.

¹⁹⁶ Said el-Endelüsü, *Tabakatü'l-Ümem*, 178, 186-188.

¹⁹⁷ M. Bahaüddin Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", *İstem* 14 (2009): 68-69, 72.

(Merakkeş), Abdulmunim el-Cilyani (Dımaşk), Muhammed et-Tucibi (Timelsan), Umeyye b. Ebi's-Salt (Mehdiye), Ali b. Saîd (Tunus).¹⁹⁸

Doğu'daki ilim merkezlerine coğrafi uzaklık ve seyahatin getirdiği maddi ve manevi yük dolayısıyla âlimlerin çoğu, hayatları boyunca tek bir kez rihle yapma fırsatı bulmuştur. Fakat bazı âlimler birden fazla kez Doğu'ya rihle yapmıştır. Şöyle ki, bazı âlimler çok küçük yaşlarda genellikle aile üyeleriyle beraber Doğu'ya seyahat ederdi. Bu ilk seyahat sırasında çocuğun yaşı çok küçük olduğu için hem aldığı eğitimi hazmetmesi çok güçtü hem de aile üyelerinin ders aldığı öğretmenlerle yetinmek durumundaydı. Dahası bu âlimler, olgunluk ve akademik eğitim eksikliğinden dolayı ilim aktarıcıları olarak kabul edilmiyordu. Esasen, bu ilk seyahat diğer seyahatler için bir hazırlık aşamasını teşkil etmekteydi -yani keşif aşaması da denebilir. Çocuk ergin bir birey haline gelince Doğu'ya asıl rihlesini gerçekleştirir ve artık ilgi alanına göre istediği hocandan ders almak için kendi seçtiği ilim merkezine rihle yapardı. Örneğin, Kurtubalı Ebû Muhammed Abdullâh b. Meserre (ö. 899) bir tüccar olan ağabeyinin doğuya seyahati sırasında ona eşlik etmiş ve çok genç olmasına rağmen Doğu'da yoğun olarak çalışmıştır. Basra'da 20'li yaşlarda olan Muhammed b. Abdisselâm b. Sa'lebe el-Huşenî el-Kurtubî (ö. 899)'ye katılmış ve her ikisi de bir süre aynı hocalarla çalışmıştır. İlk seyahatindeki eğitimine rağmen İbn Meserre, yıllar sonra ikinci rihlesini yapmıştır.¹⁹⁹ Muhammed b. Battâl b. Vehb (ö. 977),²⁰⁰ İbn Vaddah (ö. 900), İbn el-Kalas (ö.?) ve Baki b. Mahled (ö. 889) de Doğu'ya biri çok küçük yaşlarda diğeri genç yaşta olmak üzere en az iki rihle yapan diğer âlimlerdendir.²⁰¹

Bazen de âlimler bir rihlesini eğitim çalışmalarına ayırırken bir diğeri sadece hac görevine ayırmıştır. Ali Hasan b. Sa'd el-Kutami (ö. 943), ilk seyahati sırasında doğuda yoğun olarak çalışmış, yıllar sonra gerçekleştirdiği ikinci rihleyi ise sadece hac görevi için gerçekleştirmiştir.²⁰² Ubeyd b. Abdullah (ö. 1002) ilk rihlesinde sadece Mısır ve Şam bölgelerine giderek ilim tahsil ederken ikinci rihlesini

¹⁹⁸ Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 89-91, 94, 96.

¹⁹⁹ Ávila, "The Search for Knowledge", 131-132, 137; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 216.

²⁰⁰ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 53.

²⁰¹ Ávila, "The Search for Knowledge", 132.

²⁰² Lenker, *The Importance of The Rihla*, 217.

sadece hac görevini yerine getirmek yapmıştır.²⁰³ Bazen de yaptıkları bütün seyahatleri eğitimlerine ayırmışlardır. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ziyad el-Gafiki (ö. 816) ve Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim el Tamimi (ö. 1229) Doğu'ya birçok seyahat düzenlemiş ve seyahatlerinin hepsini de öğrenimine ayırmıştır.²⁰⁴

Bazı âlimler ilk rihlesinde öğrenci konumundayken, ikinci rihlesinde öğretmen pozisyonunda Doğu'ya rihle yapmış ve Doğulu öğrencilere öğretmenlik etmiştir. Hem Doğu hem de Batı İslam dünyasında ünlü bir hadis âlimi olan Tuleytulı Yûsuf b. Yahyâ b. Yûsuf el-Ezdî (ö. 901), ilk rihlesini Mısır, Mekke ve Yemen'e yaparak hadis eğitimi almış ve ardından Endülüs'e dönmüştür. Ancak yıllar sonra Mısır'a yaptığı ikinci rihlesi sırasında Mısır'daki ders halkalarında birçok öğrenciye ders vermiştir.²⁰⁵

Âlimlerin Doğu'ya rihle yapma yaşına gelince, en iyi âlimlerden eğitim alabilmek amacıyla İslami Doğu'ya seyahat eden -çocuk, genç, yaşlı fark etmez- her yaştan öğrenci grupları ile karşılaşmak mümkündür. Çok ileri yaştakilerin rihleye çıkmasındaki temel amaç hac olmakla birlikte eğitim amacıyla rihle yapan öğrencilerin %80'inden fazlası 20-50 yaş aralığında idi. Daha spesifik bir yaş aralığı vermek gerekirse bu yaş grubu 27-33 yaş -nokta atışı yapacak olursak 28 yaş aralığında idi. Bu oran Doğu'ya eğitim amacıyla seyahat edenlerin %40'ını oluşturmaktaydı. Ebû Mervân Muhammed b. Ahmed el-Lahmi (ö. 1237), 70 yaş geçmişken rihlesine başlamıştır.²⁰⁶ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 1148), âlim olan babasıyla birlikte 1092 yılında Doğu'ya rihle yaptığında kendisi 17, babası ise 50 yaşında idi.²⁰⁷ Sabit b. Hazm, Doğu'da yaklaşık yedi yıl sürecek olan ilmi seyahatine başladığında 71 yaşındaydı. İbn el-Shammâ, 902 yılında seyahate başladığında 51 yaşındaydı. Kurtubalı Ahmed b. Ubada b. El-Kadı, 43 yaşında Endülüs'te İbn Vaddah, el-Kuşhanî ve Eyüp b. Süleyman gibi ünlü Endülüs âlimlerinden ders aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmış ve Kayrevan, Mekke, Mısır ve Kudüs'e gitmişti. Ahmed b. Duhaym b. Halid, 928'de Bağdat'a rihle yaptığında 37 yaşında idi. Muhammed b. Kâsım b. Muhammed, 906 yılında Doğu'ya rihlesini yaptığında 31

²⁰³ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 73.

²⁰⁴ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 217.

²⁰⁵ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 54.

²⁰⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 214-215.

²⁰⁷ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 72.

yaşındaydı. Aslem b. Abdülaziz, 873 yılında seyahat ettiğinde 28 yaşındaydı.²⁰⁸ Kurtubalı İbnü'l Faradi (ö. 1013), 941-942 yılında rihlesine başladığında 14 yaşında idi.²⁰⁹

Seyahati etkileyen en önemli unsurlardan biri öğrencinin sahip olduğu ekonomik koşullar idi. Çünkü uzun seyahatler sırasında öğrencinin ulaşım ve konaklama giderleri, kâğıt ve mürekkep masrafları, yeme-içme gibi temel ihtiyaçları karşılayabilecek ekonomik koşullara sahip olması gerekmektedir.²¹⁰ Bu nedenle âlimler, özellikle ekonomik anlamda ailelerine bağımlı olan küçük yaştaki âlimler, ailelerinden veya seyahat arkadaşlarından ekonomik destek almak zorunda kalmıştı. Örneğin, Bakî b. Mahled'in yolculuk ve kitap masraflarını, arkadaşı Dâvûd b. İsâ b. Cebbûye el-Kilâbî el-Ahval (ö.?) karşılamıştır. İki arkadaş bu kitapları birlikte çalışmıştır.²¹¹ Ünlü Mâlikî hadis âlimi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 849) imam Mâlik'in öğrencisi Şebtûn'un sağladığı maddi imkânlarla Doğu'ya rihle yapmıştır.²¹²

Bazı âlimler ise bu uzun, zor ve pahalı seyahatleri finanse edebilmek ve kendi geçimlerini sağlamak için küçük çapta ticari faaliyetlerde bulunmuştur.²¹³ Âlimlerin bazıları, hiçbir maddi ikana sahip olmadığı için kıyafetlerini veya eşyalarını satarken, bazıları da gittikleri yerlerde kitap nüshası çoğaltıp satmıştır. Bazı âlimler ise, gittikleri beldelerde *beytü'l-mâl*'den sadaka veya zekât almıştır.²¹⁴ Örneğin, Abdülazîz b. Abdülmelik el-Kurtubî (ö. 976) Doğu'ya rihlesi sırasında Mekke ve Irak dahil, Horasan bölgesine kadar gitmiştir; hem birçok hadis derleme imkânı bulmuş hem de yüksek oranda ekonomik gelir elde etmiştir. Böylece rihle masraflarını da karşılamıştır. Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min b. Yahyâ et-Tücîbî (ö. 1000) de Doğu'ya iki defa rihle yapmış ve Mısır, İskenderiye, Kayrevan, Bağdat, Basra gibi birçok şehirde hem ticari faaliyetlerde bulunmuş hem de ilim tahsis etmiştir.²¹⁵

²⁰⁸ Ávila, "The Search for Knowledge", 133-134.

²⁰⁹ Gellens, *Scholars and Travellers*, 44.

²¹⁰ Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 80-81.

²¹¹ Şeyban, *Endülüslü Âlimleri*, 146; Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 62.

²¹² Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 62.

²¹³ Dejugnat, "La rihla", 182; Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 81; Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati", 23.

²¹⁴ Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati", 23.

²¹⁵ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 63.

Çeşitli fiziksel engellere sahip âlimlerin de yolculuğun getirdiği maddi-manevi zorlukları aşarak Doğu'da rihle yaptığı görülür. Ebû El-Muttarif Abdurrahman b. Muhammed el-Ümevî (ö. 946), fiziksel engeli -sağır idi- olmasına rağmen rihlesini tamamlamıştır.²¹⁶

Doğu'daki ilim merkezlerinde öğrencilerin konaklama mekânları arasında öğretmen ve öğrenci evleri, hanlar, ribatlar ve çok daha geç bir dönemde medreseler yer almaktadır. Örneğin, Bağdat'a rihle yapan Muhammed b. Ubeyd b. Eyyûb el-Kurtubî (ö. 930) aralarında Ahmed b. Hanbel'in de olduğu birçok âlimden ders almış, dönüş yolunda Kayrevan'a da uğrayarak İbn Hayrûn'un hanında bir süre konaklamıştır. Bakî b. Mahled, Bağdat'a rihlesi sırasında bir oda kiralamıştır. Kayrevan'ın önemli âlimlerinden biri olan Kâbisî (ö. 1013) gibi bazı âlimler, Endülüslü öğrencilerine daha iyi bir eğitim ortamı sağlamak için evini öğrencilerine tahsis etmiştir.²¹⁷

2.4. RİHLENİN ARDINDAKİ DİĞER NEDENLER

2.4.1. Hac

Rihlenin ardındaki en önemli motivasyon kaynaklarından biri de İslam dininin beş şartından biri olan hac görevini yerine getirme arzusu olmuştur. Mekke, Müslümanlar için kutsal bir dini merkez olmasının yanı sıra önemli bir ilim merkezi konumundaydı. Hac mevsiminde Mekke, bütün İslam dünyasından Müslümanların bir araya gelmesini sağlamış ve hac farızasını yerine getirmek için buraya gelen âlimlerin kurdukları ilim halkaları, ilim meraklılarının faydalanabileceği zengin bir ilmi ortam oluşmasına yardımcı olmuştur. Böylece, çok farklı fikirlerin karşılaşma alanı haline gelen Mekke, nakli ve akli ilimlerin gelişmesi ve İslam dünyasının dört bir yanına dağılması için de önemli bir dinamik haline gelmiştir.²¹⁸

²¹⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 198.

²¹⁷ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 64-66.

²¹⁸ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 74; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 106.

Doğuya seyahat eden âlimler genellikle hac ve ilim yolculuklarını birleştirmişlerdir. Râhiller, gidiş dönüşleri sırasında zamanını değerlendirebilmek için Endülüs'ten kutsal topraklara uzanan yolculuk güzergâhı üzerindeki ilim merkezlerinde ünlü hocalardan eğitim almışlardır.²¹⁹ Hac gayesiyle yapılan rihleler, en çok din ilimlerinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Çünkü Endülüs'te eğitimini tamamladıktan sonra Mekke'ye hac için gelen öğrenci, burada farklı İslami coğrafyalarından gelen âlimlerle bir araya gelip yeni hadisler derlemekte ve bir takım ilmi tartışmalara katılabilmekteydi. Nitekim Doğu'ya seyahat ederek buradaki ilim merkezlerinde eğitim alan din âlimlerinin büyük bir bölümünün, özellikle de hadis âlimlerinin, aynı zamanda hac görevini de yerine getirdiği görülmektedir.²²⁰

Turtüşalı Ebû Zekeriya Yahyâ b. Mâlik b. Âyız b. Keysân (ö. 985), ilim ve hac maksadıyla 958 yılında Doğu'ya yaptığı rihlesine Mısır'dan başlayarak Bağdat'a kadar onlarca şehri 22 senede dolaşmış ve yaklaşık olarak 1000 âlimden ders almıştır. Sadece Bağdat'ta ders aldığı âlimlerini sayısı 750'dir. 979 yılında Endülüs'e geri dönerken beraberinde yüzlerce kitap getirmiş ve Endülüs'te yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir.²²¹ Kurtubalı Muhammed b. Abdullah (ö. 1048), 991 yılında Kayrevan'a rihle yaparak Mâlikî fıkıh âlimi İbn Ebû Zeyd'den risalesini rivayet etmiş, ardından hac görevi için Mekke'ye gitmiştir. Hac dönüşü tekrar Kayrevan'a giderek İbn Ebû Zeyd'e tekrar talebelik etmiş ve *Kitâbü'l-İstizhâr ve Kitâbü't-Telbîs* adlı eserlerini rivayet etme hakkı elde etmiştir. 992'de tekrar Endülüs'e dönmüştür. Talebîreli kıraat âlimi Halef (ö. 1017'den sonra) Doğu'ya on yedi yıl süren uzun bir rihle yapmıştır. Rihlesi süresince Bağdat, Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerine gitmiştir. Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'den fıkıh ve Mısır'da Ebû't-Tayyib İbn Galbûn'dan kıraat dersleri almış ve ardından hac vazifesi için Mekke'ye gitmiştir. Kanâzi'î olarak bilinen Kurtubalı Abdurrahman b. Mervân (ö. 1022) Kurtuba'da dil, fıkıh, hadis ve kıraat alanlarında dersler aldıktan sonra 978 yılında Doğu'ya rihle yapmıştır. Kayrevan'da Ebû Bekir Hibetullah b. Muhammed'den Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si için icâzet almıştır. Mısır'da İbn Reşîk de dahil olmak üzere birçok âlimin ilim halkalarına katılmıştır. Hac için gittiği Mekke'de Ebû Ahmed Hasan b. Ali en-Nîsâbûrî ve Ebû Yakub Yûsuf b. İbrahim el-Cürcânî ile bir araya gelmiştir.

²¹⁹ Dejugnat, "La rihla", 182; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 103, 105.

²²⁰ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 56.

²²¹ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 144.

Endülüs'e dönüş yolunda tekrar Kayrevan'a gelerek İbn Ebû Zeyd'in bütün eserleri için icâzet almış ve 981'de Endülüs'e dönmüştür.²²²

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (ö. 930), önce hac görevini yerine getirmiş ardından Mısır'a giderek fıkıh eğitimi almıştır. Ahmed b. İshâk b. Mervân el-Gâfikî (ö. 983) Doğu'ya hac vazifesi için yola çıkan muhaddislerdendir. O, Endülüs'te Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Esbâğ gibi muhaddislerden eğitim aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmış, burada pek çok hadis âlimiyle karşılaşmış ve Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinlemiştir.²²³ Meriyeli Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzri ed-Delai (ö. 1085), hac görevi için Mekke'ye rihle yapmış ve oradayken ünlü muhaddislerden ders almıştır. 1025 yılında Endülüs'e döndüğünde İbn Ruşd, İbn Hazm, İbn Abdilber en-Nemeri, el-Bekri ve Humeydi gibi birçok âlim yetiştirmiştir.²²⁴ Gâlib b. Abdurrahman (ö. 1124), Endülüs'te eğitimini tamamladıktan sonra, Doğu'ya rihle yapmıştır. Mehdiye'ye giderek Abdülhamîd es-Sâîğ ve Ebû Süleyman b. Kadîm'den Bâkılânî'nin *Temhîdü'l-evâil* ve *Telhîsü'd-delâil* adlı eserini okumuştur. Daha sonra Mısır'a gitmiş ve burada Ebû'l-Fazl Abdullah b. Hasan'ın yanında bir süre kalmıştır. Daha sonra Mekke'ye giderek burada Fakîh Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah'tan Bâkılânî'nin yukarıda adı geçen eserini, Ebû Abdullah Hasan b. Hâtim el-Ezerî'nin *el-Lâmi*'ini ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân* adlı eserlerini okumuştur. Mekke'de Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî'den Buhârî ve Müslim'in eserini rivayet etmiştir. 1078'de hac görevini yerine getirdikten sonra Endülüs'e dönmüştür.²²⁵ Kurtubalı Ebû Osman Saîd b. İmrân b. Müşerref (ö.?) ve Beccâneli Ebû'l Kâsım Mesud b. Alî b. Mervân (ö.?) hac, ticaret ve ilim amaçlarını birleştirmiştir.²²⁶

²²² Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 72, 74-75.

²²³ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 106.

²²⁴ Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 67.

²²⁵ Adıgüzel, "Endülüs' te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu, Gırnata Örneği", 38-40.

²²⁶ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 184.

2.4.2. Ticaret

Endülüs'ün temel ekonomik kaynaklarından biri olan ticaret, rihle için diğer önemli motivasyon kaynaklarından biri idi. Endülüs Müslümanları, Doğu dünyası ile yoğun ticari ilişkiler kurmuş ve Doğu'daki zenginlikleri İslam'ın batı ucuna taşımışlardır. Doğu dünyası ile ticari ilişkilerin artmasında şüphesiz Endülüs Emevi Devleti'nin 844-861 yılları arasında Norman korsanların yoğunlaşan akınlarına karşı bir donanma oluşturmasının payı büyüktür.²²⁷ Seyahat güvenliğini de beraberinde getiren bu durum, Batı'dan Doğu'ya yapılan seyahatlerde bir artışı da beraberinde getirmiştir.

Tıpkı ilim talebi ve hac görevinin birleştirilmesi gibi, Doğu'ya ticaret amacıyla yapılan seyahatler de genellikle eğitim faaliyetleriyle birleştirilmiştir. Hatta ticaret-ilim faaliyetlerini birlikte yürüten âlimlerin sayısı, hac-ilim faaliyetlerini birlikte yürütenlerin sayısından çok daha fazladır. Zira ticari ve entelektüel ilişkilerin gelişim çizgisi paralellikler göstermektedir. Dahası, dönemin kaynakları da Doğu'ya hem ticaret için seyahat eden hem de burada önemli âlimlerden eğitim alan tüccar-âlimlerin varlığına değinir.²²⁸ Örneğin, Ebû Muhammed Kâsım b. Asım el-Muradî (ö. 912), doğuya ticaret için seyahat etmiştir. Bağdat'a giderek burada önemli âlimlerin ilim halkalarına katılmış, ardından Irak'a geçmiştir.²²⁹ Önemli bir hadis âlimi olan İşbilyeli Kâsım b. Esbağ el-Hacrî (ö.?) Doğu'ya hac ve ticaret için rihle yapmış, ardından Bağdat'a gitmiş, Muhammed b. Muhammed el-Mervezî gibi Bağdatlı âlimlerden rivayette bulunmuştur.²³⁰ Kurtubalı Ebû'l Kâsım İshak b. Gâlib b. Temâm el-Ufûrî el-Kuraydî (ö. 999), Mısır, Yemen ve Kayrevan'da ilim tahsil etmesinin yanı sıra ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Aile mesleği olan tüccarlığı devam ettiren Kurtubalı Ebû Osman Saîd b. İmrân b. Müşerref (ö.?), ticaret, hac ve ilim maksadıyla Doğu'ya Shrek'a gitmiş ve Irak'ta pek çok ünlü âlimden dersler almıştır.²³¹ Hadis âlimi Abdurrahman b. Hâlid b. Musâfir (ö. 1020), eğitim ve ticari faaliyetler için Hirsan ve Mısır'a gitmiş, buralarda önde gelen âlimlerden ilim tahsil

²²⁷ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 108.

²²⁸ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 110; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 146.

²²⁹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 111.

²³⁰ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 61.

²³¹ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 182.

etmiştir.²³² İşbîliyeli Mervân b. Süleyman (ö. 1027), ticari amaçlarla Kayrevan'a gitmiş ve burada İbn Ebû Zeyd ve diğer bazı ilimlerin ilim halkalarına katılmıştır.²³³ Benzer şekilde İşbîliyeli Nizar b. Muhammed (ö. 1033), Kuzey Afrika'ya gitmiş ve burada hem ticari faaliyetlerle meşgul olmuş hem de buradaki âlimlerin ilim halkalarına katılmıştır.²³⁴

İlimi ve ticari faaliyetleri birleştiren diğer bazı âlimler şunlardır: Abdullah b. Yahyâ el-Veşkî (ö.?), Dâvûd b. Îsâ b. Cebbûye el-Kilâbî el-Ahval (ö.?), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min b. Yahyâ et-Tüçbî ibnü'z-Zeyyâd (ö. 1000), Ebû Muhammed Kâsım b. Âşık b. Hayrûn b. Saîd el-Murâdî,(ö. 912), Ebû Abdullah Muhammed b. Mervân Rüzeyk ibnü'l-Ğaşa (ö. 950), Ebû Abdullah Muhammed b. Îsâ el-Beyânî (ö. 949'dan sonra), Ebû'l Kâsım Mesud b. Hayrân (ö. 982), Bataleyevsli Muhammed b. Mervân b. Ruzayk (ö. 950), Ebû Bekir Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahman (ö. 969), Medineli Ebû'l Abbâs Abdullah b. Bekr İbnü'l Müsennâ es-Sehmî (ö. 948), Vehranlı Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Amrûn (ö.?), Ebû'l Kâsım Ahmed b. Vâddah (ö.).²³⁵

Endülüs âlimleri arasında Doğu'da hem ünlü âlimlerden eğitim almak hem de kitap satın almak amacıyla ticari faaliyetleri sürdürenler de vardır. Özellikle bazı âlimlerin evlerinde özel kitap koleksiyonları ve kütüphaneler kurdukları da bilinmektedir. Yani, bu noktada ticari faaliyetler, bilgiye ulaşmada bir araç olarak görülmüştür. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Bakî b. Mahled'in yolculuk ve kitap masraflarını, arkadaşı Dâvûd b. Îsâ b. Cebbûye el-Kilâbî el-Ahval (ö.?) karşılamıştır. Bu sayede Bakî b. Mahled, zengin bir kitap koleksiyonu oluşturmuştur.²³⁶ İsticceli Ebû'l Kâsım Seleme b. Saîd b. Seleme b. Bürd el-Ensârî (ö. 1016), Doğu'da rihle yaparak burada hem öğrenci hem âlimlik mertebesinde 23 yılını geçirmiş ve gezdiği birçok şehirde kitap satın almıştır. Endülüs'e geri dönerken yanında 18 büyük sandık

²³² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 360.

²³³ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmî Hayat*, 249.

²³⁴ Cumhur Ersin Adıgüzel, *İşbiliyye'nin Endülüs' ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2008), 100.

²³⁵ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 145, 181-182, 184.

²³⁶ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 146; Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 62.

dolusu kitap getirmiştir.²³⁷ Belensiyeli Abdullah b. Hayyân el-Erşevî (ö. 1094)'nin de kayda değer büyüklükte bir kütüphanesi olduğu bilinmektedir.²³⁸

Ticaret-ilim faaliyetlerini birleştiren âlimlerin, öncelikli amacının ticaret mi olduğu yani, ticareti bir meslek olarak mı icra ettikleri yoksa sadece giderlerini karşılamak amacıyla mı ticaret yaptıklarını belirlemek zordur. Bu konuda Lenker, Mâlaka, Almeria, Denia ve Pechina gibi büyük liman ve ticaret merkezlerine sahip kentlerden gelen râhillerin birer tüccar olduğunu; Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula veya Saragosa'dan gelen râhillerin ise ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ticaret yaptıklarını, bu yüzden de çok azının tüccar olabileceğini iddia etmektedir.²³⁹

2.4.3. Siyasi, İdari ve Dini Nedenler

Endülüs'ten Doğu'ya seyahat bazı durumlarda siyasi, idari ve dini koşulların getirdiği bir zorunluluk haline gelmiştir. Hatta bazı durumlarda bu seyahatler, dönüşü olmayacak şekilde Doğu İslam dünyasına zorunlu rihle yani göç ile sonuçlanmıştır. Endülüs tarihinde, Endülüs âlimlerini böylesi bir hareketliliğe zorlayan çok çeşitli siyasi, sosyal ve dini olaylar vuku bulmuştur.

Âlimleri seyahate zorlayan olaylardan ilki, 817-818 yıllarında Hakem b. Hişam (yön. 796-822) döneminde meydana gelen “Rabad Ayaklanması”dır. Bu isyanı bastırmayı başaran halife, Kurtuba'daki âlimlerin burayı derhal terk etmelerini emretmişti. Bunun üzerine yaklaşık yirmi bin aile, Kurtuba'yı terk etmiş ve bunların çoğu İspanya'dan ayrılarak Doğu'daki topraklara yönelmek zorunda kalmıştı.²⁴⁰ Bu isyan sırasında Kutuba'dan kaçabilen âlimler arasında İmam Mâlik'e öğrencilik yapıp ondan *Muvatta*'yı dinleyen son Endülüslü âlim olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 849) ve Tuleytulalı İsa b. Dînâr (ö. 828) da yer almaktadır. Ancak ilerleyen zamanlarda her iki âlim de affedilerek Kurtuba'ya geri dönmüştür.²⁴¹ Âlimlerin Endülüs'ten ayrılmalarına neden olan diğer önemli siyasi olay ise Tavâif emirlikleri

²³⁷ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 79; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 146.

²³⁸ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 146.

²³⁹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 111.

²⁴⁰ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 57; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 114, 117.

²⁴¹ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 57-58.

döneminde (1008-1031), özellikle 1013 yılında Berberilerin Kurtuba’da katliam yapması ile meydana gelmişti. Bu dönemde yaşanan içi savaş neticesinde birçok âlim, Endülüs’ü terk etmek zorunda kalmıştı.²⁴²

İktidar ile kurdukları olumlu ilişkiler sonucunda Emevi halifeleri tarafından himaye edilen bazı âlimler, birtakım önemli görevlere getirilmiş ve kendilerine Doğu’ya rihle yapma görevi verilmiştir. Bu durumdan istifade eden âlimler, gittikleri ilim merkezlerinde ilim öğrenme fırsatına da kavuşmuşlardır. Endülüs’ün bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesi için büyük çabalar sarf eden Emevi emirlerinden Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat) (822-852), Yunanca ve Farsça’dan Arapça’ya tercüme edilen eserleri toplayarak Endülüs’e göndermeleri için bazı memur-âlimleri Doğu’ya göndermiştir.²⁴³ Örneğin edip ve şair Yahyâ b. Hakem el-Gazâl (ö. 896)²⁴⁴ ve edîb Abbas b. Nâsîh es-Sekâfî (ö. 854) Doğu İslam dünyasındaki her türlü ilmi eserleri toplamak ve Endülüs’e göndermekle görevlendirilen âlimler arasında yer almaktadır.²⁴⁵ Halife II. Hakem ise Doğu İslam dünyasındaki kitapları Endülüs’e getirmeleri için önemli sayıda ilim adamı (Varrakî ve Nüssâhîn adı verilen kişiler)²⁴⁶ görevlendirmişti. Örneğin, edebiyatçı ve lügatçi Muhammed b. Ebi’l Hüseyin el-Fihri, Ceyyanlı Muhammed b. Ma’mer ve Muhammed b. Tarhân, Doğu’dan kitap toplamakla görevlendirilen âlimlerden sadece birkaç tanesidir.²⁴⁷

Âlimlerin zorunlu rihleye tabi tutuldukları bir başka durum ise elçi sıfatı ile başka ülkelere gönderilmeleri idi. Örneğin, Yahyâ b. Hakem el-Gazâl (772-864), Bizans İmparatorluğu’na Emevi Devleti elçisi sıfatı ile gönderilmiştir.²⁴⁸ Diğer bir örnek ise Tavâif emirlikleri döneminde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Hristiyan birliklerinin Endülüs’ü işgali tehdidinin baş göstermesi üzerine Tavâif emirliklerinin

²⁴² Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 57; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 114, 117.

²⁴³ Saim Yılmaz ve Furkan Erbaş, “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem’in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkılar”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), (2017): 172-173.

²⁴⁴ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 248.

²⁴⁵ Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 248; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 156.

²⁴⁶ De Lacy O’leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (Ankara: Doğu Matba, 1959), 126; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 159.

²⁴⁷ Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 159; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm’ın Rönesansı*, 209; Yılmaz, “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem’in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkılar”, 173.

²⁴⁸ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 160.

elçileri olarak Murâbit lideri Yûsuf b. Taşfin'den yardım istemek için Fas'a gönderilen heyette Kurtuba, Badajoz ve Gırnata'nın önde gelen kadıları ve hukukçularından Ebû İshak b. Mukana, Ebû Cafer el-Kulay'i ve Ubeydullah b. Adman gibi âlimler yer almış ve müzakerelerde belirleyici bir rol oynamışlardır.²⁴⁹

Endülüs Emevi Devleti'nin idari kurumlarının şekillenmesiyle beraber kadılık, şurtalık (polislik), hisbe (çarşı) ve diğer idari kadrolar için eğitimli bireylere ihtiyaç duyulması, rihleyi zorunlu hale getiren durumlardan biri idi. Zaragosalı Hafs b. Abdüsselâm (ö. 816), Doğu'daki yedi yıllık uzun ilmi seyahati sırasında Medine'de Mâlik b. Enes'ten ilim tahsil etmiş, Endülüs'e döndükten sonra halife I. Hakem tarafından her yıl Ramazan ayında Kurtuba Camiinin imamı olarak görevlendirmiştir.²⁵⁰ Yunus b. Ahmed el-Harranî'nin oğulları Ömer ve Ahmed, en-Nasır Abdurrahman zamanında Doğu'ya rihle yapmış ve burada on yıl kadar kalmışlardır. Bağdat'ta Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kurra (ö. 975)'dan Galinos'un kitaplarını okumuşlardır. El-Mustansır Billah zamanında Endülüs'e dönmüş ve sarayında özel hekimi olmuşlardır. Ömer'in ölümünün ardından II. Hişam zamanında Ahmed, şurta ve hisbe görevlerine getirilmiştir. Muhammed b. Abdun el-Cebeli (ö.?), Basra ve Mısır'a rihle yapmış, burada tıp alanında uzmanlaşmıştır. Ebû Süleyman Muhammed b. Tahir b. Behram es-Sicistani el-Bağdadi (ö. 1000) ile mantık çalışmaları yapmıştır. 12 yıllık rihlesinin ardından Endülüs'e geri dönmüş ve el-Mustansır Billah el-Hakem ile Mueyyed-Billah-Hişam'a tabiblik yapmıştır.²⁵¹ Veşkalı Abdullah b. Yahyâ el-Veşkî, Doğu'ya ilim ve ticaret amacıyla pek çok kez rihle yapmıştır. İktidar ile kurduğu olumlu ilişkiler neticesinde devletin "ummâle" yani vergi tahsili biriminin başına getirilmiştir. Kurtubalı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 979), 948 yılında Doğu'ya rihla yapmış ve Mekke, Medine, Cidde, San'a, Zebîd, Aden, Dımaşk, Gazze, Askalân, Taberiye, Trablus, Beyrut Sayda, Sûr, Kaysâriyye, Remle, Fermâ, İskenderiye ve Kulzum gibi 20 şehirde ilim tahsil etmiştir. 956 yılında Kurtuba'ya dönmüş ve Emevi halifesi II. Hakem tarafından kadılık görevlerine tayin edilmiştir.²⁵²

²⁴⁹ Teresa Plazas Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide (ss. XI-XII)", *Estudios sobre Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales* 19. 3 (2017): 1093.

²⁵⁰ Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe", 311.

²⁵¹ Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 202.

²⁵² Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 141, 184.

Âlimleri zorunlu rihleler yapmak mecburiyetinde bırakan diğer önemli bir neden ise Endülüs'te hâkim Mâlikî mezhebi mensuplarının baskıları idi. Endülüs Mâlikî âlimleri, kendilerini entelektüel faaliyetlerin koruyucusu olarak tanımlamalarına rağmen sosyal statülerine, konumlarına ve ilmi otoritelerine meydan okuyabilecek potansiyel tehlike olarak gördükleri eylem ve fikirlere şiddetle karşı çıkmışlardır.²⁵³ Özellikle Endülüs'te hâkim konumlarını devam ettirmeye çalışan Mâlikî fukahâ, Doğu'dan ithal edilen her türlü dini ve felsefi düşünce akımlarının Endülüs'te yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Bu durumdan mustarip olan âlimler arasında Bağdat'taki eğitiminin adından Mutezili âlimlerin öğretilerini Endülüs'e taşıyan ve ölümünün ardından kitapları yakılan Halîl el-Ğafle, Baki b. Mahled (ö. 889) İbn Meserre ve takipçileri, Öklidî (Abdurrahman el-Mühendis), Sa'îd el-Hımmar, Sa'îd b. Fethun b. Mukerrem es-Sarakustî, İbn Arabî ve daha birçok âlim, düşüncelerinden dolayı suçlanmış ve zorunlu rihleler yapmak zorunda bırakılmıştır.²⁵⁴

2.5. RAHİLLER ARACILIĞIYLA İLİMLERİN ENDÜLÜS'E NAKLİ

Endülüslü kadı, tarihçi, matematikçi ve astronomi bilgini Eb'ül-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî (ö. 1070), kaleme aldığı *Tabakâtü'l-ümem* adlı eserinde aktardığına göre Endülüs'te daha önce ilmi bir birikim bulunmamaktaydı; Müslümanların fethettiği döneme kadar burada, sadece birkaç yerde Roma döneminden kalma tılsımlar bulunmaktaydı. Valiler dönemine (711-756) gelindiğinde ise sadece din ilimleri ve Arap dili üzerine birtakım çalışmalar yapılmışsa da bu çalışmalar oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda Emevi halifelerinin siyasi ve sosyal istikrarı sağlaması ve bilimsel

²⁵³ Muhammad Akmaluddin, "The Origin of Fiqh Schools in Al-Andalus: From Qairawan To Medina", *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3. 9 (2017): 885; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 246-247.

²⁵⁴ Ahmet Bozyiğit, "Endülüs'te Felsefi Düşüncenin Gelişmesini Engelleyen Faktörler, Fukahâ Sultası Örneği", *Electronic Turkish Studies*, 12(35), (2017): 589.

faaliyetleri desteklemeye başlaması üzerine 9. yüzyılda müspet ilimler çalışılmaya başlanmış, 10. yüzyıla gelindiğinde ise esaslı gelişmeler yaşanmıştı.²⁵⁵

Endülüs coğrafyasının Hristiyan düşmanlarla çevrili olması ve Endülüs toplumunun çeşitli etnik unsurları barındırmasından dolayı, Endülüs Müslümanlarının kendi özünü koruyabilmesi ve varlığını devam ettirebilmesi için kültürel değerlerini yaşatması gerekmektedir. Endülüs'ün ilk ele geçirildiği dönemden itibaren Doğulu âlimler Endülüs'e yerleşmiş ve kendileriyle Doğu'nun ilmi birikimini kısmen buraya taşımışlardır. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Doğulu âlimlerin Endülüs'e seyahati kesilince Endülüslü âlimler Doğu'ya rihleler yaparak Doğu'daki ilmi birikimi Batı'ya taşımaya gayret göstermişlerdir. Bu Endülüslü râhiller sadece ilmi eserleri değil, aynı zamanda ilim meclislerinde yer aldıkları âlimlerden öğrendikleri bilimsel yöntem ve üslubu da taşımışlardır.

Doğu'ya rihle yapan âlimlerin iletişime geçtikleri hocalar, katıldıkları ders halkaları ve ziyaret ettikleri ilim merkezlerini incelersek eğer, Doğu ilminin aktarıcılığında oynadıkları çarpıcı rolü de ortaya çıkarmış oluruz. Rihle yapan bütün Endülüslü âlimleri incelemek elbette mümkün değildir, bu nedenle temsili örnekler seçilmiştir. Bu başlık altında, Doğu'ya rihle yapan âlimleri, uğradıkları ilim merkezlerini, ders aldıkları âlimleri ve aktardıkları eserleri ele almaya çalışacağız.

2.5.1. İslami İlimler

Endülüslülerin Doğu'ya ilk seyahati 8. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Doğuya seyahat eden ilk Endülüslü olduğu bilinen Elviralı Esad b. Abdurrahman el-Saba'i (ö. 767'den sonra), Doğu'ya rihle yaparak el-Evzâî (ö. 774)²⁵⁶ ve el-Evzâî'nin hocası ve Endülüslü bir öğrenciye öğretmenlik yapan ilk âlim olan Makhul (ö. 730) ile çalışmıştır. Böylece, Esad b. Abdurrahman, Suriye İslam hukuku okulunun başlıca temsilcisi olan el-Evzâî doktrinini Endülüs'e taşıyan ilk kişi olmuştur.²⁵⁷ Daha sonra Evzâî'nin diğer bir öğrencisi Sa'sa b. Sellâm eş-Şâmî'nin (ö.

²⁵⁵ Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 164, 166, 170.

²⁵⁶ Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe", 307.

²⁵⁷ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 236-237.

808)²⁵⁸ Kurtuba'da baş müftülük görevine getirilmesi ile Evzâî'nin doktrini Endülüs'ü etkisi altına almıştır.²⁵⁹

El-Evzâî²⁶⁰ doktrininin büyük ölçüde İslam savaş hukuku ile ilgili olması,²⁶¹ zımmî ve müste'menlerin (geçici olarak Müslüman topraklarında kalmasına izin verilenler) temel haklarını korumaya yönelik görüşlere yer vermesi²⁶² ve Endülüs'e ilk yerleşenlerin Suriyeli gruplardan oluşması bu doktrinin Endülüs'te benimsenmesini sağlamıştır.²⁶³ Bu dönemde yaygınlaşan diğer büyük mezheplerin aksine Evzâî'nin öğrencilerinin onun doktrinini ve eserlerini şerh etme, okutma ve ilim meclislerinde tartışma gayreti göstermemesi ve diğer mezheplerin aksine Evzâî'nin siyasi gruplarla olan mesafesini koruması nedeniyle bu gruplardan destek görememesi nedeniyle Evzâî doktrini iyice zayıflamıştır. Özellikle II. Abdurrahman döneminde vezirlik makamına getirilen İmam Mâlik'in talebesi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (ö. 849) kadı atamalarında Mâlikî kadınlara ağırlık vermesi ve kendisine danışılmadan kadı atamalarına izin vermemesi nedeniyle Evzâîlik mezhebi zamanla etkisini kaybetmeye başlamıştır.²⁶⁴

Endülüs'te birliğin sağlanmasının ardından İslam savaş hukukuna ağırlık veren ve "iki ucu keskin bir kılıç" olan Evzâî doktrininin etkisini yitirmesinin

²⁵⁸ Evzâî doktrinini Endülüs'e ilk taşıyan âlimin kim olduğu üzerine çeşitli tartışmalar mevcuttur. Bazı kaynaklar bu doktrini Endülüs'e ilk nakleden âlimin Elvirali Esad b. Abdurrahman el-Saba'i' (ö. 767'den sonra) olduğunu belirtirken diğer bazı kaynaklar ise Sa'sa b. Sellâm eş-Şâmî (ö. 808) olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Isabel Fierro ve Murat Gökâlç Çev. "Hadis' in Endülüs'e Girişi (2./8.-3./9. Yüzyıllar)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47. 2 (2006): 239; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 236-237; Mustafa Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12.2 (2012): 186-187.

²⁵⁹ Dominique Urvoy, "The. Ulamā. of al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, (Boston ve London: Brill, 1992), 850; Fatma Bayraktar Karahan, "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri", *Bilimname* 2019.37: 152.

²⁶⁰ El-Evzâî mezhebi, hüküm verirken ayet ve hadislere dayanarak hüküm vermiş, Sahâbe ve tâbiînin söz ve uygulamalarına büyük değer atfemiş ve zorunlu olmadıkça re'y'e başvurmamıştır. Ancak diğer mezhepler, dönemin koşul ve gerekliliklerine göre re'y ve kıyas yöntemlerine başvurmuş ve kamu otoritesinin takdir hakkının varlığına işaret etmişlerdir. Evzâî ve onun çağdaşları Hanîfilik ve Mâlikîlik gibi diğer mezhepler arasındaki temel farklılık, kullandıkları usul ve yöntemden ziyade yaşadıkları bölgelerdeki hadis ve fıkıh gelenekleri arasındaki farklılıklardan kaynaklanmaktaydı. Bkz. Ertugrul Boynukalın, "Evzâî ve Fikhî Mezhebi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13.23: 18-20, 22; Muhammed Latif Altun, "Evzâî'nin Hayatı ve Fıkıhçılığı", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 2. 2 (2018): 15-21.

²⁶¹ Urvoy, "The. Ulamā. of al-Andalus", 850; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 237;

²⁶² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 177.

²⁶³ Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B) İlim ve Felsefe", 307; Karahan, "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri", 152; Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları", *Milel ve Nihal* 12. 1 (2015): 86.

²⁶⁴ Ertugrul Boynukalın, "Evzâî ve Fikhî Mezhebi", 10.

ardından herhangi bir yargı geleneğinden yoksun olan ve İslam coğrafyasından uzak düşen Müslümanlar için bir güvence unsuru olan Mâlik b. Enes'in doktrini, 8. Yüzyılın sonlarına doğru Endülüs'te yayılmaya başlamıştır.²⁶⁵ Endülüs'teki Müslümanların sahip olduğu özel koşullarda Mâlikîlik, 835 yılından itibaren baskın mezhep haline gelmiştir.²⁶⁶ Çünkü Mâlikîlik, İslam'a merkezi bir bakış açısı dayatarak İslam topraklarının en uç sınırında olma gerilimini yatıştırmayı başarmıştır.²⁶⁷ Belki de Endülüs'te yerel bir İslami anlayışın oluşma nedeni buydu.

Mâlikî öğretilerini oluşturan Mâlik b. Enes'in kendisinden birçok Endülüslü öğrenci ders almıştır. Mâlik'in ilk Endülüslü öğrencilerinden biri olan ve Medine'deyken *Muvatta*'nın derlenmesi sırasında orada bulunan Gazi b. Kays (ö. 815), bu eseri Endülüs'e ilk getiren ve ilk aktarıcısı haline gelen ilk Endülüslüdür. Ancak *Muvatta*'nın ilim dünyasında kullanımı yaygınlık kazanan en mükemmel versiyonunu aktaran Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, bu eseri Mâlik'den dinleyen son Endülüslü öğrencidir.²⁶⁸ El-Evzâî'nin Abbasiler ile ideolojik uzlaşma sağlaması²⁶⁹ ve Enes b. Mâlik'in Abbasi ideolojisiyle zıtlığı, Abbasilerle ideolojik düşmanlığa sahip Emevi halifesi I. Hişam (788-96) ile yakınlaşmasına neden olmuştur.²⁷⁰ I. Hişam, Endülüs'te Mâlikîliği resmi doktrin olarak, yani takip edilecek tek yasal düşünce ve uygulama sistemi olarak tanınmasını sağlamış; böylece Mâlik'in öğretileri, el-Evzâî'nin öğretileri ile hızla yer değiştirmiştir.²⁷¹ Gerçekte Enes b. Mâlik'in I. Hişam ile yakınlaşmasının nedeninin Emevilerin Abbasilerle ideolojik düşmanlığı ve Mâlik'in Abbasi ideolojisine kişisel nefreti ile açıklansa da Rozi, bu yakınlaşmanın kaynağını her iki şahsiyetin de ideolojik aktarım yapabilecek kabiliyet ve araçlarına sahip olup olmadığı hususunda ele almaktadır. Ulaştığı sonuç ise, Mâlik b. Enes'in oluşturduğu bu öğretileri yaymak için Hişam ile yakınlaştığı olmuştur. Çünkü Rozi'ye göre, Emevilerin bu ideolojiyi resmen benimsemekle elde edebilecekleri hiçbir şey yok iken, Endülüs'teki siyasi ve sosyal koşullar Mâlik'in fikirlerinin

²⁶⁵ Urvoy, "The. Ulamā. of al-Andalus", 850.

²⁶⁶ Boynukalın, "Evzâî ve Fikhî Mezhebi", 10.

²⁶⁷ Urvoy, "The. Ulamā. of al-Andalus", 850.

²⁶⁸ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 25; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 244; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 42; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 122.

²⁶⁹ Akmaluddin, "The Origin Of Fiqh Schools in Al-Andalus", 882.

²⁷⁰ Karahan, "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri", 152; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 248.

²⁷¹ Akmaluddin, "The Origin Of Fiqh Schools in Al-Andalus", 882; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 247; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 42.

yayılması için daha uygun koşullar sunmaktaydı. Fakat Hişam, her zaman Mâlikî âlimlere ve öğretilerine karşı şüpheli yaklaşmıştı ve hatta Kurtuba baş kadılığına akademik geçmiş olmayana bir aşiret lideri olan Musa b. Umran'ı getirmesi sembolik bir önem taşımaktaydı. Aslında Mâlikîliği Endülüs'e yayılmasındaki en önemli itici faktör, Hişam değil Yahyâ el-Leysî ve İsa b. Dînâr gibi iktidar ile olumlu ilişkiler kurmuş olan yüksek vasıflı idari bilginler idi. Zira Mâlikî fukahâ Hişam döneminde değil, II. Abdurranman (822-852) döneminde hâkim güç haline gelmiştir.²⁷²

İlk rihle yapan Endülüslü öğrenciler genellikle İslam hukuku ile ilgilenmiş ve hadis, kıraat, tefsir vb. alanlar, daha sonraki dönemlerde çalışma alanlarına dahil edilmişti.²⁷³ İlk dönem Endülüslü öğrenciler, yukarıda bahsettiğimiz Abbasilerle olan ideolojik düşmanlık nedeniyle- genellikle Mâlik'in *Muvatta*'sını dinlemek ve bazı Mısırlı âlimlerden istifade etmek amacıyla rihle güzergâhını Hicaz ve Mısır ile sınırlandırmıştı.²⁷⁴ Kısa sürede Endülüs'te baskın hale gelen Mâlikî hukuk uzmanları tarafından derlenen küçük el kitapçıkları, Endülüs İslam hukuku ve uygulamalarının ana kaynağını oluşturmaktaydı. Bu nedenle sadece Endülüs'teki Mâlikîlere özgü olan bu durum, standart hukuki uygulamalara yol açtığı için hukuk biliminin gelişiminde ve hadis çalışmalarında bir durgunluğa yol açmıştı.²⁷⁵

Mâlikî âlimlerin standart hukuki uygulamalarından dolayı Endülüs'te ilk dönemlerde hadis çalışmaları pek yaygın değildi. 9. yüzyıla gelindiğinde Doğu'ya rihle yapan ve burada hadis çalışmaları konusunda derinleşen Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (ö. 852),²⁷⁶ Muhammed b. Vaddâh (ö. 900) ve Baki b. Mahled (ö. 889)'in rihle güzergâhını değiştirerek Irak bölgesi başta olmak üzere birçok merkeze yaptıkları kapsamlı rihleler sonucunda birçok hadis toplayarak Endülüs'e dönmeleri ile hadis çalışmaları İslam hukukunun yeni bir kaynağı olarak ilgi görmeye başladı. 10. yüzyıla gelindiğinde III. Abdurrahman ve II. Hakem'in hadis âlimlerine büyük destek vermesi ile birlikte muhaddisler ve fakîhler arasında baş gösteren çatışmalar,

²⁷² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 23-24.

²⁷³ Gellens, *Scholars and Travellers*, 46.

²⁷⁴ Abû Nayeem Md Raisuddin and Çev. Murat Gökalp, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs' teki Hadis Çalışmalarına Katkısı", *Dini Araştırmalar* 7.21 (2005): 324; Isabel Fierro, Çev. Murat Gökalp, "Hadis' in Endülüs'e Girişi", 245.

²⁷⁵ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 191.

²⁷⁶ Mustafa Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12. 2 (2012): 190.

zamanla hadis ve fıkıh çalışmalarının birleştirilmesiyle sonuçlandı.²⁷⁷ Hadis çalışmaları genellikle Şâfiî âlimler tarafından sürdürülürken, bu âlimler Mâlikî fakihlerin yasal teori ve uygulamalarının yarattığı sert duvarları hiçbir zaman tamamıyla kıramadı, yani hadis çalışmaları entelektüel bir uğraş olmaktan öteye geçemedi. Örneğin Zâhirîliğe bağlı olan İbn Abdülbarr, Mâlikîliğin resmi uygulamalarını sürdürmeye devam etti.²⁷⁸

Doğu'ya rihle yapan âlimlerin en çok çalışmayı tercih ettikleri alan Hadis ilmi idi. Fıkıh çalışmaları ise, Endülüs'te çok çalışılmasına rağmen Doğu'da bu konudaki çalışmalar pek tercih edilmemiş veya hadis çalışmaları ile birleştirilmişti.²⁷⁹ Ünlü Doğulu âlimlerin hadis kitapları farklı zamanlarda, farklı âlimler tarafından Endülüs'e nakledilmiştir. İmam Mâlik'in *Muvatta*'sını ilk getiren kişi Gâzî b. el-Kays (ö. 815)'tir. Ebû Dâvûd'un *Sünen* adlı eseri İbnü'l-A'râbî, İbn Dâse, Lü'lû ve Remlî olmak üzere Endülüs'e dört rivayet şeklinde ulaşmış ve bunlar arasından Endülüs'e en erken Remlî'nin rivayeti girmiştir. Nesâî'nin *Müctebâ* olarak da adlandırılan *es-Sünenü's-suğrâ*'sını, Endülüslü âlimler Selmân b. Feth b. Müferric el-Ensârî (ö. ?), Muhammed b. el-Kâsım b. Mes'ade el-Bekrî (ö. ?) ve Ebû Bekir b. es-Sumeyl (ö. ?) 951 yılında Mekke'de İmam Nesâî'nin oğlu Ebû Mûsâ Abdülkerim b. Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'den (ö. ?) işiterek Endülüs'e getirmişlerdir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i, Hubâşe b. Hasan el-Yahsubî (ö. 959), Abdullah b. İbrâhim b. Muhammed el-Asîlî (ö. 982), Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyâ (ö. 1004), Muhammed b. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî ve Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî gibi âlimler tarafından Firebrî rivayeti ile Endülüs'e taşınmıştır. Müslim'in *Sahîh*'inin Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Süfyân (ö. 921) ve Ebû Muhammed Ahmed b. Ali el-Kalânîsî'nin (ö. ?) olmak üzere yaygın olan iki rivayeti bulunmakla beraber Endülüs'e ilk giren Müslim rivayeti de Kalânîsî rivayeti olmuştur. Tirmizî'nin *Sünen*'inin Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb (ö. 958), Yûsuf b. Ahmed es-Saydelânî (ö. ?) ve Ebû Hâmid et-Tâcir (ö. ?)'nin rivayetleri arasından Endülüs'e en erken Saydelânî'nin rivayeti girmiştir.²⁸⁰ Yine

²⁷⁷ Abû Nayeem, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî", 324-325; Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 28; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 191; Peacock, *Islamisation*, 201; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 390.

²⁷⁸ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 192-193.

²⁷⁹ Gellens, *Scholars and Travellers*, 46.

²⁸⁰ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 76, 77, 79, 82, 83.

Vekî' b. el-Cerrâh, İbn Ebû Şeybe ve Süfyân b. Uyeyne, Abdürrezzâk, Hammâd b. Seleme ve Saîd b. Mansûr'un *Musannef*'leri; İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı, el-Fellâs'ın *Kitâbu Daîfi'r-Ricâl*'i ve İbn Ebû Hayseme ile Yahyâ b. Maîn'in *Târih*'leri; İbn Kuteybe (ö. 889) ve Ebû Ubeyd'in *ğâribu'l-hadîs* konusundaki eserleri de Endülüs'e muhaddislerin ilim yolculukları sayesinde nakledilmiştir.²⁸¹

Dâvud b. Ca'fer es-Suğayyer (ö. 749), Doğu'ya rihle yaparak Muâviye b. Salih, Mâlik ve Derâverdî'den (ö. 802) hadis dersleri almıştır. Endülüs'e üç bin civarında hadis ile geri dönmüştür. Abdullah b. Ferrûh (ö. 792) da hadis çalışmaları için Doğu'ya rihle yapanlardandı. Ebû Hanîfe (ö. 767) ile görüşerek kendisinden üç yüz hadis rivayet etmiş ve bunları Endülüs'e nakletmiştir. Benzer şekilde Esed b. Furât el-Kayravânî (ö. 828) de Doğu'ya rihle yaparak Huşeym b. Beşîr (ö. 799), Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide (ö. 799), Esed b. Amr el-Becelî (ö. 805), Ebû Bekr b. Ayyâş ve diğer muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.²⁸²

İbn Abdilber'e göre fıkıh ve züht alanlarında çalışmalar yapan Abdülmelik b. Habîb el-İlbîrî (ö. 852), bir disiplin olarak hadis ilmini Endülüs'e getiren ilk kişidir.²⁸³ 823 yılında Doğu'ya rihle yapmış fakat bu ilmi seyahatini Mısır ve Medine bölgesi ile sınırlı tutmuştur. *Tarih* adlı eserinde Vehb b. Münebbih ve Vâkîdî'den istifade etmiştir. Fıkıh alanında dair *el-Vâziha fi's-Sünen ve'l-Fıkıh* adlı eseri, Medineli Mutarrif b. Abdullah (ö. 829), İbnü'l-Mâcişûn (ö. 829), Mısırlı el-Leys b. Sa'd (ö. 791), İbn Lehî'a (ö. 790), Esed b. Musa (ö. 827) ve daha birçok muhaddisten rivayetler içermektedir. *Kitâbu Fesâdi'z-Zamân*, *Kitâbu Mekârimi'l-Ahlâk* ve büyük ölçüde Esed b. Musa'nın hadislerine yer veren *Kitâbu'l-Verâ* adlı eserlerinden Endülüs'te birçok öğrenci istifade etmiştir.²⁸⁴

Ünlü fakîh ve zahit Kurtubalı Bakî b. Mahled (ö. 889), Kurtuba'da Muhammed b. İsa el-A'sâ (ö. 835) ve Yahyâ el-Mesmûdî (ö. 848)' den ders almış ve ardından Doğu'ya otuz beş yıl sürecek olan çok kapsamlı iki rihle yapmıştır. Afrika'da Sahnûn b. Saîd (ö. 854) ve Avn b. Yûsuf (ö. 859); Mısır'da Yahyâ b. Bukeyr (ö. 845); Mekke'de Abdullah b. Muhammed el-Absî (ö. 849), İbrahim b. Muhammed el-Mekkî (ö. 852) ve Seleme b. Şebîb (ö. 861); Medine'de İbrahim b.

²⁸¹ Isabel Fierro, "Hadis' in Endülüs'e Girişi", 255-256.

²⁸² Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", 186-187.

²⁸³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi*, 169.

²⁸⁴ Isabel Fierro, "Hadis' in Endülüs'e Girişi", 243-244.

Munzir el-Hizâmî (ö. 850) ve Ebû Mu'sab ez-Zührî (ö. 856); Küfe'de İbn Ebû Şeybe (ö. 853); Suriye'de Sâfvan b. Salih ed-Dımaşkî (ö. 851); Bağdat'ta Yahyâ b. Abdullah el-Himmânî (ö. 842), Ahmed b. Hanbel (ö. 855) ve Ahmed b. İbrahim ed-Devrâkî (ö. 860) de dahil olmak üzere toplamda 284 muhaddisten hadis rivayet etmiştir.²⁸⁵ Bakî b. Mahled, İmam Şafî'nin en önemli öğrencilerinden biri olan İbrahim b. Halid el-Kelbi'ye (ö. 854) talebelik etmiş ve Şâfîliği Endülüs'e tanıtan ilk âlim olmuştur.²⁸⁶ Mahled, Endülüs'e dönerken beraberinde Devrâkî'nin *Siyeru Umer b. Abdülaziz*'ini, Halife b. Hayyât'ın *Kitâbu't-Târih* ve *Kitâb fi-Tabakât*'ını, İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef* 'ini, İmam Şafî'nin *Kitâbu'l-Fıkhi'l-Ekber*'ini, Ömer b. Abdülaziz'in *Sîre*'sini ve daha bir çok nadide eser ve çok sayıda hadis Endülüs'e nakletmiştir.²⁸⁷ Mahled'in telif ettiği *Müsned* adlı eserde 1.013 sahâbeden toplam 30.969 hadis rivayet edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: "Ebû Hüreyre'den 5.374, Aişe'den 2.210, Ebû Bekr'den 142, Ömer b. el-Hattâb'tan 537, Osman'dan 164, Ali'den 586 ve Muâviye b. Ebû Süfyân'dan 163 rivayet."²⁸⁸

Muhammed b. Vaddâh (ö. 900), Doğu'ya iki rihle yapmıştır: İlk rihlesini 833-844 yılları arasında yapmış ancak bu rihlesini sadece züht sahibi insanlarla tanışmak için gerçekleştirirken, ikinci rihlesini sadece hadis öğrenimine ayırmıştır. Rihle güzergâhı -Basra'ya gitmemiş olması haricinde- Mahled'inkiyle benzerlik taşımaktadır. Vaddâh, iki yüz altmış beş Doğulu âlimden ders almış, Endülüs'e döndükten sonra da iki yüz on altı talebe²⁸⁹ yetiştirmiştir. Mâlik'in *Muvatta*'sı, Sahnûn'un *Müdevvene*'si, Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 812) *Musannef*'i, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 778) *el-Câmiu'l-Kebîr*'i, İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 849) *Müsned*'i, el-Fezârî'nin *Kitâbu's-Siyer*'i, İbnü'l-Mübârek'in (ö. 797) *Kitâbu Fadli'l-Cihâd*'ı dahil birçok eseri Endülüs'e nakletmiştir. *Kitâbu'l-Ubbâd* ve *l-Avâbid*, *Tesmiyetü Ricâli Abdillâh b. Vehb*, *Menâkıbu Mâlik b. Enes* ve *Siretü Umar b. Abdilazîz* adlı biyografik eserleri ve Esed b. Musa'dan (ö. 827) rivayet edilen hadisleri bir araya getirdiği *Kitâbu'l-Bid'a* ve *Kitâbu'n-Nazar ilâ'llahi Teâlâ* gibi eserler telif

²⁸⁵ Abû Nayeem, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî", 323-324.

²⁸⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 256.

²⁸⁷ Abû Nayeem, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî", 325; Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi", 246.

²⁸⁸ Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi", 247.

²⁸⁹ Muhammed b. Vaddâh'ın ders aldığı âlimler ve yetiştirdiği talebelerin bir listesi için bkz. Esra Şenocak, *Muhammed B. Vaddah'ın Hayatı ve Hadisçiliği*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008).

etmiştir.²⁹⁰ Vaddah, Yunus b. Abdullah b. Muhammed b. Muğîs (ö. 1037), İbn Hazm (ö. 1063), Ebû Abdullah Muhammed B. Attâb (ö. 1069), Ebü'l-Velîd Süleyman el-Bâcî (ö. 1080) ve Ali el-Ceyyânî (ö. 1104) gibi pek çok önemli hadis âlimine de çalışmalarıyla yön vermiştir.²⁹¹

Endülüs'te hadis ilminin yayılmasında büyük katkısı olan ünlü muhaddis Muhammed b. Abdüsselâm b. Sa'lebe el-Huşenî (ö. 900), 855 yılında Doğu'ya 25 yıl sürecek olan uzun bir rihle yapmış ve çok geniş bir hadis bilgisi edinmiştir. Önce Mısır'a ardından hac için Mekke'ye gitmiş ve burada hadis öğrenmiştir. Ardından Irak'a giderek Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel (ö. 855) ve birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Ardından Basra'ya giderek buradaki âlimlerden istifade etmiştir. Basra dil mektebinin öncü isimlerinden Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî'nin (ö. 832) eserleri için icâzet almıştır. Seleme b. Şebîb en-Nîsâbü'rî'den (ö. 862) ilim tahsil etmiş ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eseri için icâzet almıştır. Endülüs'e dönerken beraberinde birçok hadis, tefsir ve nahiv kitapları ile dönen Huşenî, birçok Endülüslü öğrenci yetiştirerek Doğu'dan ithal ettiği bu ilmi birikimin yayılmasını sağlamıştır. *Tarihu'l-Endelüs* adlı eseri önemlidir. Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr el-Kurtubî (ö. 939), Doğu'ya rihle yapmıştır. Endülüs'te Kâsım b. Esbâğ, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Bakî b. Mahled gibi önemli âlimlerden ders aldıktan sonra 907'de Doğu'ya rihle yapmış ve Kayrevan, Trablus, İskenderiye ve Mısır'a gitmiştir. Mısır'da İmam Nesâî'den ders almıştır. Mekke'de ders aldıktan sonra Irak bölgesine gitmiş; Dimyat, Basra, Kûfe ve Bağdat'a gidip Bağdat'ta İbn Ebû Şeybe'den ders almıştır. Toplamda 163 âlimden ders alarak rihlesini sona erdirmiştir.²⁹²

Ömer b. Abdülmelik b. Süleymân (ö. 967), Kurtuba'da Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Esbâğ'dan ders aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmıştır. Mekke'de İbnü'l-A'râbî'den ders almış, Bağdat'ta birçok muhaddisten ilim tahsil etmiştir. Basra'da Ebû Bekir b. Dâse'den Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini rivayet etmiştir. Endülüs'e döndükten sonra edindiği hadis bilgisini öğrencilerine aktarmıştır. Endülüs'ün ünlü iki muhaddisi Yâsîn b. Muhammed b. Abdürrahim el-Ensârî (ö. 932) ve Ali b. el-

²⁹⁰ Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi", 240, 247-248.

²⁹¹ Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", 191.

²⁹² Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 41, 88-89.

Hasan el-Müriyy (ö. 946), Ahmed b. Mûsa b. Cerîr'den (ö. 887) *et-Tefsîr* adlı eseri rivayet etme hakkını elde ederek bu eseri Endülüs'e nakletmişlerdir.²⁹³

Hişam b. Muhammed (ö. 947), Muhammed b. Cünâde'den Mâlikî mezhebinin en temel kitaplarından biri olarak kabul edilen Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sini rivayet etmiştir. İşbîliyeli Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî (ö. ?), Kurtubalı âlim Ahmed b. Saîd b. Hazm es-Sadeî'nin (ö. 961) *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserini rivayet etmiştir.²⁹⁴ İbnü'l-Ceyyânî olarak bilinen Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Eş'arî el-Kurtubî (ö. 1000), Mekke'ye rihle yaparak Muhamed b. Ahmed b. İbrâhim el-Belhî (ö. 984) ile irtibata geçmiş, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî'nin (ö. 934) *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn* adlı eseri için icâzet almış ve bu eseri Endülüs'e dönerken beraberinde getirmiştir. Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hazm b. Halef es-Sağrî (ö. 994), Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l- 'ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*'ini rivayet etmiştir. Bağdat'a rihle yapan Abdullah b. Kâsım (ö.?), Ebû Ali İbnü's-Savvâf'tan (ö. 970) icâzet aldığı *Kitâbü'l- 'ilel*'i; İbnü'l-Cebbâb olarak tanınan Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (ö. 934), Mekke'ye rihlesi sırasında Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 839) *Garîbü'l-hadis*'ini rivayet ederek Endülüs'e nakletmiştir.²⁹⁵

Kasım b. Esbâğ el-Beyânî el-Kurtubî (ö. 952), 887 yılında Doğu'ya rihle yaparak Mekke'de Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ; Bağdat'ta Ebû Kılâbe er-Rekâşî, İbn Kuteybe, İbn Ebû Hayseme; Kûfe'de İbrâhim b. Abdullah el-Kassâr, İbn Ebü'd-Dünyâ; Kahire'de Mikdâm b. Dâvûd; Kayrevan'da Ahmed b. Yezîd el-Muallim gibi âlimlerden istifade etmiştir. Endülüs'e dönerken beraberinde İbn Ebû Hayseme'nin *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserini, İbn Kuteybe'nin *el-Ma'ârif, Edebü'l-kâtib, Garîbü'l-Kur'ân, Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserlerini ilk defa Endülüs'e nakleden âlim olmuştur. Endülüs Emevi halifesi III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem ve torunu Kâsım b. Muhammed ile İbnü'l-Bâcî Abdullah b. Muhammed, Abdullah b. Herseme b. Zehvân, İbn Müferric, İbnü'l-Kütüyye, Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Abdülvâris b. Süleyman ve Saîd b. Nasr kendisine talebelik etmiştir.²⁹⁶

²⁹³ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 42, 89.

²⁹⁴ Adıgüzel, *İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, 81-82.

²⁹⁵ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 87.

²⁹⁶ Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2001), C. 24: 540-541.

Yûsuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemdânî (ö. 994), Kurtuba'daki muhaddislerden eğitimini aldıktan sonra Doğu'ya on sürecek bir rihle yolculuğuna çıkmıştır. Mısır'da ünlü hadis âlimleri Hamza b. Muhammed b. Ali el-Kinânî ve Ebû Ali Saîd b. Osman es-Seken'in ilim meclislerine katılmıştır. Endülüs'e dönerken Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserini de beraberinde getirmiştir. Tarih ilmine de önem veren Yûsuf b. Muhammed, Taberî'nin *Târîhu'l-mülûk* ve *Tehzîbü'l-âsâr* adlı eserlerinin de aralarında bulunduğu birçok kitabını Endülüs'e nakletmiştir.²⁹⁷

Abdullah b. Saîd (ö. 1045), Kurtuba'da eğitimini tamamladıktan sonra 1001 yılında Mekke'ye rihle yapmış ve 1039 yılında Endülüs'e dönmüştür. Bu sırada birçok âlimin ilim halkalarına katılmış, özellikle Ebû Zer el-Herevî'den çok faydalanmıştır. Tuleytulalı Cümâhir b. Abdurrahman (ö. 1074) hac için Doğu'ya rihle yapmıştır. Mısır'da Ebû Abdullah el-Kudâî'den (ö. 1062) *Müsnedü's-Şihâb* adlı eserlerini semâ yoluyla rivayet etme hakkı elde etmiştir. Hanefîler ile Şâfiîler arasında yaşanan tartışmalara dair bazı metinleri Endülüs'e dönerken beraberinde getiren Ebû'l-Velîd el-Bâcî (ö. 1081),²⁹⁸ Doğu'ya on iki yıl süren bir rihle yaparak kelam, hadis, fıkıh, cedel usul alanlarında birçok âlimden ders almıştır. El-Bâcî, Zâhirîliği benimseyen İbn Hazm ile yaptığı tartışma sayesinde ününe ün katmıştır.²⁹⁹

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l- Arabî (ö. 1148), ilk öğrenimini dayısı Ebû'l-Kâsım Hasan el-Hevzenî'den aldıktan sonra, Kurtuba'ya giderek burada çalışma alanları farklı olan âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Endülüs'teki tahsil döneminde Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı gibi bazı eserleri ezberlediği bilinmektedir. Babasıyla birlikte Doğu'ya seyahate çıkmıştır. Bicâyeye, Sûse, Mehdiye, Kayrevan ve Mısır'daki sûfî âlimlerden ders almıştır.³⁰⁰ Kahire'de ünlü sûfî Takiyyüddin b. Abdurrahman'dan ilim tahsil etmiştir. Sekiz ay Mısır'da kaldıktan sonra Kudüs'e geçerek burada bazı Hanefî fakîhlerle görüşmüştür. Mekke'ye geçtikten sonra Makmüddin Ebû's-Şuca' Zahir b. Rüstem'den Tirmizi'nin *el-Sahih*'ini rivayet etmiştir. Bağdat'a giderek sûfî şeyh Şihabüddin Ömer es-Sühreverdi ile

²⁹⁷ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 89.

²⁹⁸ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 79.

²⁹⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 183.

³⁰⁰ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 130.

buluşmuştur.³⁰¹ Daha sonra Şam bölgesinin ilim merkezlerine giden Ebû Bekir İbnü'l-Arabî Kudüs'te geçirdiği oldukça verimli üç yılın ardından Bağdat'a giderek Nizamiye medreselerine devam etmiş, Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî'den ders almıştır. Ayrıca Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî fakîhlerden istifade ederek Hanefîler ile Şâfiîler arasında yaşanan tartışmalara dair bazı metinleri Endülüs'e dönerken beraberinde getirmiştir. Hilaf ilmini, telif ettiği *et-Telhîs* adlı eseriyle Endülüs'e tanıtmıştır. İki yıl yanında bulunduğu Gazzâlî'den *İhyâü ulûmi'd-dîn* ve diğer kitaplarını okumuştur. Nakîbü'n-nükebâ Tırâd ez-Zeynebî'den (ö. 1098) de ders almıştır. 10 yıl süren bu seyahatin ardından Endülüs'e dönmüş ve burada aralarında oğlu Abdullah, İbn Beşküvâl, İbn Hayr el-İşbîlî, Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî ve İbn Sâhibüssalât gibi tanınmış kişilerin de bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirmiştir.³⁰²

Batalyevsli Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (ö. 1081), Kurtuba'da Mekî b. Ebû Tâlib, Yunus b. Muğîs, İbn Ebû Dirhem ve daha çok sayıda âlimden ders almıştır. 1035 yılında Doğu'ya rihle yaparak hac görevini ifa etmiştir. Hicaz'da üç yıl kalarak Hafız Ebû Zer el-Herevî'den hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Ardından Bağdat'a gitmiş, üç yıl kaldığı şehirde Ebü'l-Fazl b. Amrûs, Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebû Abdullah Hüseyin es-Saymerî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Abdullah Muhammed ed-Dâmegânî gibi meşhur Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî âlimlerden fıkıh öğrenmiştir. Daha sonra Dımaşk, Halep ve Mısır'a da giderek buradaki âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Doğu'da on üç yıl süren ilim tahsilinin ardından hadis, fıkıh, kelim, cedel, usûl ve edebiyatta derin bir birikime sahip olarak Endülüs'e dönmüştür. Bâcî'ye asıl şöhreti kazandıran şey, İbn Hazm ile yaptığı ilmi tartışmalardır. Aralarında İbn Mâkûlâ, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Ebû Ali es-Sadefî, Ebû Ali el-Gassânî, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî ve kendi oğlu Ebü'l-Kasım Ahmed el-Bâcî gibi önemli âlimlerin bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirmiştir.³⁰³

Fıkıh âlimi Ebû Ali es-Sadefî (ö. 1120), Sarakusta'da Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 1081); Belensiye'de İbn Dilhâs Ahmed b. Ömer el-Uzrî; Meriyye'de Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî gibi Endülüslü fıkıh ve hadis âlimlerinden dersler

³⁰¹ Ay, "Orta Çağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati", 37, 40.

³⁰² Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 79, 130.

³⁰³ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 126.

almıştır. 1088 yılında Doğu'ya rihle yapmıştır. Önce Mehdiye'ye ardından Mekke'ye gitmiş ve burada Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî ve Endülüslü İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî gibi birçok âlimden istifade etmiştir. Ardından Basra ve Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta kaldığı beş yıl boyunca meşhur Şâfiî fakîhi Şâşî'den fıkıh dersleri almış, *et-Ta'likâtü'l-kübrâ fi mesâilî'l-hilâf* adlı eserini semâ ve kitâbet yoluyla öğrenmiştir. Bağdat'tan 1094'te ayrılarak Suriye bölgesine, daha sonra Mısır'a geçmiş ve 1097'de Endülüs'e dönmüştür. Aralarında Ebû Tahir es-Silefî, Kâdı İyâz ve İbn Beşkûvâl gibi meşhur kişilerin de bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirmiştir.³⁰⁴

Asîlî nisbesiyle tanınan ünlü fakîh Ebû Abdullah b. Muhammed (ö. 1002), Endülüs'te Lü'lûû, Vehb b. Meserre ve Saîd b. Fahlûn gibi ünlü âlimlerden ders aldıktan sonra eğitimini derinleştirmek için 963'te Doğu'ya on yıl sürecek olan rihlesini gerçekleştirmiştir. Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd ve başka âlimlerden ders aldıktan sonra Mısır'da Hasan b. Reşîk ve Hamza el-Kinânî ders almıştır. Hac görevini ifa için gittiği Mekke'de Âcurrî ve Ebû Zeyd el-Mervezî'nin ilim meclislerine katılmıştır. Medine'de şehir kadısı Ebû Mervân'dan, Irak'ta Ebherî ve Dârekutnî gibi çok sayıda âlimle görüşmüştür. Endülüs'e döndükten sonra edindiği ilmi birikimi Endülüs'e aktarmıştır.³⁰⁵

İbnü'd-Debbâğ olarak ün salan Kurtubalı Halef b. Kâsım b. Sehl b. Debbâğ el-Ezdî (ö. 1003), Mısır, Suriye ve Mekke'ye rihle yaparak üç yüz kadar ilim adamından ders almıştır.³⁰⁶ Endülüs ilim camiasında hadis ve tefsir konularında yetkin bir âlim olarak zikredilmiştir. Dimaşk'a rihle yaparak Ebû Meymûn Abdurrahmân b. Abdullâh b. Ömer b. Râşid el-Becelî ve Ebü'l-Kâsım b. el-Akab'dan hadis dersleri almıştır.³⁰⁷ Aralarında İbnü'l-Faradî, Ebû Amr ed-Dânî ve İbn Abdülberr'in de bulunduğu çok sayıda kişi kendisinden istifade etmiştir.³⁰⁸ Endülüs'te Zâhirîliğin ilk temsilcileri olan Abdullah b. Muhammed b. Hilal (ö.?) ve Münzir b. Saîd el-Bellûtî (ö. 966), Bağdat'a rihle yapmış ve burada Dâvûd ez-

³⁰⁴ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 129.

³⁰⁵ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 94.

³⁰⁶ Omar Kalhussien, *Hicrî IV.(X.) Yüzyılda Dimaşkta Ulemâ Ve İlmî Hayat*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018), 89; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 95.

³⁰⁷ Kalhussien, *Hicrî IV.(X.) Yüzyılda Dimaşkta Ulemâ Ve İlmî Hayat*, 89.

³⁰⁸ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 95.

Zâhirî'den (ö. 884) ilim tahsil etmişlerdir. Endülüs'e döndüklerinde kadılık görevlerine getirilmiş böylece bu görüşleri yayma imkânı bulmuşlardır.³⁰⁹

Ünlü kıraat ve fıkıh âlimi el-Kanâzi'î olarak bilinen Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. Mervân (ö. 1022) 978'de Doğu'ya rihle yaparak Mısır'da Hasan b. Reşîk'in, Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'in ders halkalarına katılmıştır. Muhammed b. Attâb ve İbn Abdülberr gibi birçok âlime öğretmenlik yapmıştır.³¹⁰

Hadis, fıkıh ve rüya tabiri konusunda ünlü olan Kurtubalı Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ (ö. 1025) ilk tahsiline 14 yaşında Kadı Muhammed b. Yebkâ'nın yanında fıkıh tahsili ile başlamıştır. Ebû İsa el-Leysî, İbnü'l-Kûtiyye, Ebü'l-Hasan el-Antâkî, İbn Avnullah ve Ebû Bekir ez-Zübeydî gibi âlimlerinden istifade ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmıştır. Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd; Mısır'da Se'âlibî, İbnü'l-Mühendis, Abdülganî b. Saîd, Hasan b. Reşîk, Ebü't-Tayyib b. Galbûn; Mekke'de Muhammed b. Ali el-Üdfüvî ve Abdurrahman b. Abdullah el-Cevherî gibi âlimlerin aralarında bulunduğu altmış kadar hocadan ilim tahsil etmiştir. Endülüs'e döndükten sonra uzun bir süre Asîlî'ye talebelik etmiştir.³¹¹

Hadis ve fıkıh âlimi Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed (ö.?) hadis ve fıkıh alanlarında temayüz etmiştir. Ömer b. Hüseyin, Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. Muhammed ve İbnü'l- Fahhâr olarak meşhur olan Tuleytulalı Muhammed b. Ömer gibi âlimlerden ilim tahsil ettikten sonra 1012 yılında Mısır'a rihle yapmıştır. Kâbisî'den Müslim'in *Sahîh*'ini ve Muhammed b. Süfyân'dan *el-Hâdî fi's-se'* adlı eserini semâ yoluyla almıştır.³¹² Ebû Bekir b. es-Selîm olarak anılan Muhammed b. İshâk b. Münzîr (ö. 978), 943 yılında Mekke, Medine ve Mısır'a rihle yaparak önemli âlimlerden ders almış ve hadis, fıkıh ve dil alanındaki kabiliyetiyle büyük bir şöhret sahibi olmuştur. Halife II. Hakem'in hizmetinde giren Ebû Bekir, daha sonra Kurtuba kadılığına tayin edilmiştir. Yahyâ b. Haccâc (ö. 877) ve Ahmed b. el-Velîd (ö.?), Endülüs'te İsa b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'den ders aldıktan sonra Kayrevan'a rihle yaparak İmam Sahnûn'dan (ö. 854-855) ders almış ve daha sonra

³⁰⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 187.

³¹⁰ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 95.

³¹¹ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 96.

³¹² Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 99.

Endülüs'e dönmüşlerdir. Muhammed b. Ebû Huceyre (ö. 906), Mısır'a rihle yaparak Yûnus b. Abdüla'lâ'dan (ö. 878) ders almıştır.³¹³

Doğu'ya rihle yapan Muhammed b. Futays b. Vâsıl el-Gâfikî (ö. 932), yaklaşık iki yüz hocadan hadis dinleyen Muhammed b. Futays (ö. 1012), dört yüzü aşkın hocadan ders alan Abdurrahmân b. Ubeydullah b. Mûsâ (ö. 980), Abdullah b. İsmâil b. Harb (ö. 991), Ahmed b. Avnillah b. Hudeyr (ö. 989), Halef b. Kâsım b. Sehl (ö. 1003), Humeyd b. Sevvâbe el-Cüzzâmî (ö. ?), Abdüsselâm b. Yezîd b. Gıyâs el-Lahmî (ö. 962'den önce), Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Müferric (ö. 991), Muhammed b. Abdullah b. Aşşûn (ö. 953), Ebû İbrâhîm el-Müzenî (ö. 878), Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 882), Rebi' b. Süleyman el-Murâdî el-Müezzin (ö. 884) ve daha birçok hadis âlimi Doğu'da edindikleri hadis birikimini Endülüs'e naklederek Endülüs'te hadis ilminin gelişmesini sağlamıştır.³¹⁴

Doğu'da hadisten sonra en çok çalışılan alan kıraat ilmi olmuş ve Mısır, kıraat çalışmaları için en çok tercih edilen ilim merkezi olarak öne çıkmıştır. Ünlü Mısırlı Mukri Ebû El-Tayyib Abdülmun'im b. Abdullah b. Ghalbun (ö. 970) ve oğlu Tahir (ö. 1070) ile çalışan 35 Endülüslü öğrenci listelenmiştir.³¹⁵ Gâzî b. el-Kays (ö. 815), Medine'ye rihle yaparak Mâlik b. Enes'ten *Muvatta* için icâzet almış ve Nâfi'b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym el-Medenî'nin (ö. 786) ders halkalarına katılmış ve kıraat ilmini öğrenerek Nâfi'nin kıraat ilmini Endülüs'e nakleden ilk kişi olmuştur.³¹⁶ Kıraat çalışmaları ile ilgilenen ilk Endülüslülerden biri olan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 800'den sonra), Doğu'ya rihle yaparak Mısırlı kıraat uzmanı Ebû Osman b. Sa'îd b. Abdullah el-Kureyşî'ye talebelik yapmıştır. Ebû Abdullah, aynı zamanda ünlü bir nahiv âlimidir ve rihlesi sırasında birçok nahiv uzmanı ile tanışmıştır.³¹⁷ Ed-Dânî veya İbnü's-Sayrafî olarak anılan Ebû Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî (ö. 1053), Endülüs'te ilim tahsilini tamamladıktan sonra Kayrevan, Mısır, Mekke ve Medine'ye ilmi seyahatler düzenleyerek kıraat, tefsir, fıkıh ve hadis alanlarında birçok uzman âlimden ders almış ve edindiği birikimi Endülüs'e taşıyarak birçok öğrenci yetiştirmiştir. Kıraat alanında yazdığı *Câmi'u'l-beyân fi'l-*

³¹³ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 26-27, 38-39.

³¹⁴ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 39, 42-44, 47, 90.

³¹⁵ Gellens, *Scholars and Travellers*, 46.

³¹⁶ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 88.

³¹⁷ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 239.

kirâ'âti's-seb' en büyük eseridir. Ayrıca *et-Teysîr fi'l-kirâ'âti's-seb'*, *el-Muḥkem fi naḳṭi'l-meşâḥif*, *el-Beyân fi 'addi âyi'l-Ḳur'ân* ve daha birçok önemli eser kaleme almıştır.³¹⁸ Ebû Amr ed-Dânî, Ubeydullah b. Seleme el-Yahsubî, Abdülazîz b. Ca'fer, Fâris b. Ahmed el-Hımsî, Tâhir b. Abdülmü'min el-Halebî ve Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'den Kur'an ve kıraat; Halef b. İbrâhim el-Hâkânî'den kıraat, hadis ve fıkıh; Hasan b. Süleyman el-Antâkî'den kıraat ve tefsir; dayısı Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî'den kıraat, Arapça ve ferâiz; Ali b. Muhammed el-Maârifî'den de hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Aynı zamanda Ebü'l-Abbas Ahmed b. Osman, Abdurrahman b. Muhammed el-Kurtubî, Halef b. İbrâhim et-Tuleytî, Abdullah b. Sehl el-Mürsî, Muhammed b. Halef el-Kurtubî ve Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh gibi önemli âlimler yetiştirmiştir.³¹⁹

Kur'an ve gramer konularında uzman olan İsticceli Ebû Musa Abdurrahman b. Musa el-Havari (ö. 750'den sonra), Doğu'ya rihle yaparak Mâlik b. Enes ve Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî'den (ö. 811) ders almış ve kıraat ve tefsir konusunda birçok uzman ile tanışmıştır. El-Asmai'den (ö. 831) yoğun gramer dersleri almıştır. Arap dili üzerine çalışmalar yapmak için Arabistan'da bedevi kabileler arasında bir süre yaşamıştır.³²⁰

Endülüslü el-Lûrakî (ö. 1292), Mürsiye ve Valensiya'da birçok âlimden kıraat dersleri almıştır. Kıraat ve edep çalışmaları için 1204 yılında Kahire'ye ve 1206 yılında Şam'a gitmiştir. Dibeveyh'in *el-Kitap* adlı eserini okumuş, ardından Bağdat'a giderek Hatip el Bağdadi'nin *Tarihu Bağdat* adlı eserini okumuştur.³²¹

Beni Atıyye ailesinin ilim faaliyetleri ile meşgul olan ilk üyesi Kasım b. Temmâm (ö. 929), İlbîre'de Saîd b. Nemr'den, Kurtuba'da Yûsuf b. Yahyâ el-Megâmî'den İbn Habîb'in *el-Vâdîha* adlı eserini rivayet etmiştir. Daha sonra Doğu'ya rihle yaparak İbrâhim b. Mûsâ b. Cemîl'den ders almıştır. Ailenin yetiştirdiği bir diğer âlim Gâlib b. Temmâm (ö. 1010'dan önce), Doğu'ya rihle yaparak Basralı İbnü'l-Cellâb'dan fıkıh dersleri almıştır. Gâlib b. Temmâm'ın torunu Gâlib b. Abdurrahman (ö. 1124), Ebû Osman Saîd b. Halef el-Kilâbî ve Ebü'r-Rebî'

³¹⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 167.

³¹⁹ Abdurrahman Çetin, "Dânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1993), C.8: 459-461.

³²⁰ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 240.

³²¹ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, 144.

Süleyman b. Rebî‘ el-Kaysî gibi fakîhlerden *el-Muvatta* ve *el-Müdevvene*’yi münazara usulüyle okumuştur. Ebû Ali Hasan b. Abdullah’tan kıraat dersleri almıştır. Meriye’de Ebû Muhammed b. Kuhâfe’den Buhârî ve başka rivayetleri de almıştır. Endülüs’teki eğitiminin ardından Mehdiye’ye giderek Abdülhamîd es-Sâîğ ve Ebû Süleyman b. Kadîm’den Bâkîllânî’nin *Temhîdü’l-evâil* ve *telhîsü’d-delâil*’ini okumuştur. Daha sonra Mısır’gitmiş ve burada Ebü’l-Fazl Abdullah b. Hasan’ın yanında bir süre kalmıştır. Daha sonra Mekke’ye giderek burada Fakîh Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah’tan Bâkîllânî’nin yukarıda adı geçen eseri, Ebû Abdullah Hasan b. Hâtîm el-Ezerî’nin *el-Lâmi*’ini ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin *Câmiu’l-beyân* adlı eserini okumuştur. Mekke’de Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî’den Buhârî ve Müslim’i rivayet etmiştir. 1078’de hac görevini yerine getirdikten sonra Endülüs’e dönmüştür.³²²

2.5.2. Dilbilim çalışmaları

Endülüslü âlimler, İslam dininin mukaddes kitabı olan Kur’an’ın anlaşılması ve etnik farklılıklara sahip Endülüs coğrafyasında Müslümanların özünü koruyabilmeleri için Arap diline hâkim olmaları gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle âlimler, dil çalışmalarına ilk dönemlerden itibaren büyük önem vermiş ve Doğu’ya rihleler yaparak dil çalışmalarını yakından takip etmişlerdir.

Endülüs’te dilbilim çalışmalarında Sîbeveyhi’nin (ö. 796) *el-Kitâb* adlı eseri temel alınmıştır. İlmi çalışmalara büyük önem atfeden Endülüs Emevi halifesi II. Hakem, Ebû Ali el-Kâlî ve Ebû Bekir b. Muâviye el-Kureşî gibi âlimleri Kurtuba’ya davet ederek burada ders vermeleri için teşviklerde bulunmuştur.³²³ Doğu’dan Endülüs’e gelerek buraya yerleşen ve beraberinde çok sayıda eser getiren Ebû Alî el-Kâlî (ö. 967), Endülüs’ü dilbilim alanında etkilemiş ve İbnü’l-Kûtiyye (ö. 367/978) ve Ebû Bekr ez-Zübeydî gibi önemli dilbilimciler yetiştirmiştir. Endülüslü âlimler, dil alanında “el-Muallimü’l-evvel” olarak adlandırılan el-Kâlî gibi dilbilimcilerinin

³²² Adıgüzel, "Endülüs’ te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu, Gırnata Örneği" 38-40.

³²³ Adıgüzel, *İşbiliyye’nin Endülüs’ ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, 86, 89.

de etkisiyle dil çalışmaları konusunda Doğu'daki nahiv ekollerini örnek almış ve sırasıyla Küfe, Basra ve Bağdat nahiv ekollerini çeşitli dönemlerde takip etmiştir.³²⁴

Doğu'dan alınan dilbilim alanına ait eserler, yöntem ve içerik açısından Endülüs'teki dil çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Bu bakımdan Amr b. Osmân Sîbeveyh'in (ö. 796) *el-Kitâb*, Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-Cümel fi'n-nahv*, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 791) *Kitâbu'l-âyn*, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 838) *el-Ğarîbu'l-musannef* ve İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserleri örnek alınan temel eserler arasında yer almaktadır.³²⁵

Doğu'daki nahiv ekollerinin etkisinde kalarak Endülüs'te nahiv ilmiyle ilgilenen ilk âlim Cûdî b. Osmân el-Mevrûfî (ö. 814) olmuştur. O, Küfe'ye rihle yaparak el-Kisâî ve el-Ferrâ'dan dersler almıştır. Cûdî, El-Kisâî'nin dilbilim alanına ait kitabını Endülüs'e getiren ilk kişidir. Cûdî'nin Endülüs'e Küfe ekolü âlimlerin eserlerini taşıması ile bu ekolün görüşleri bir asır boyunca Endülüs'ü etkisi altına almıştır.³²⁶ Cûdî, bu ekolün geleneğini takip ederek *Münebbihü'l-Hicâre* adlı bir nahiv kitabı yazmıştır.³²⁷

9. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Muhammed b. Mûsâ b. Hişâm el-Efşengî (ö. 920) Mısır'a rihle yaparak Ebû Alî Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (ö. 902)'den Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı için icâzet almış ve böylece Sibeveyh'in kitabını ilk kez Endülüs'e nakleden kişi olmuştur.³²⁸ Yahyâ er-Rabâhî el-Ceyyânî (ö. 969) yine Mısır'a rihle yaparak Ebû Ca'fer b. en-Nahhâs (ö. 950)'tan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı için icâzet almıştır. El-Gâzî b. Kays (ö. 815) Asmâ'î'den, Kâsım b. Esbâğ (ö. 953) ise İbn Kuteybe, Müberred (ö. 899) ve Ebû'l-Abbâs Sa'leb (ö. 904)'den dersler almıştır. Bu âlimler Endülüs'e dönerek edindikleri ilmi birikimi öğrencilerine aktarmışlardır.³²⁹ Sâbit b. Hazm (ö. 926) ve Sarakustalı edip Kâsım b. Sâbit b. Hazm (ö. 914) Doğu'ya yaptıkları rihle dönüşü, Arap dili grameri üzerine telif edilmiş ilk

³²⁴ Şahabettin Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6.12 (2007): 143-144, 152.

³²⁵ Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", 144.

³²⁶ Aydın Yıldırım, *Endülüste Arap Dili Çalışmaları*, (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2007), 25, 28; Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", 145; George Makdisi, Çev. H. Tuncay Başoğlu, *İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 80.

³²⁷ Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 182.

³²⁸ Yıldırım, *Endülüste Arap Dili Çalışmaları*, 29.

³²⁹ Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", 145.

eserlerden biri olan lügat âlimi Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserini kendileriyle birlikte Endülüs'e nakletmişlerdir.³³⁰

Bağdat nahiv ekolünün etkisi ise 11. yüzyılın başlarında kendisini hissettirmeye başlamıştır. Eş-Şentemerî (ö. 1084), İbn Sîde (ö. 1066) ve Ebü'l-Kâsım es-Süheylî (ö. 1185) gibi Endülüs dil âlimleri, Bağdat nahiv ekolünün Ebü'l-Abbâs Sa'leb (ö. 904), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 987), İbn Cinnî (ö. 1002) ve Zeccâcî (ö. 949) gibi önemli temsilcilerinin eserlerini çalışmalarında merkeze almaya başlamışlardır. Böylece, dil çalışmaları içerik ve yöntem bakımından değişime uğramıştır. Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük lügât ve nahiv âlimlerinden biri olan İbn Mâlik (ö. 1274), kendi döneminde "lügât ve nahiv âlimlerinin imamı" olarak ün salmıştır. Endülüs'te eğitimini tamamladıktan sonra alanında ihtisas sahibi âlimlerin ilminden istifade edebilmek için Doğu'ya rihle düzenlemiştir. Rihlesi sırasında Şam'da İbnü'l-Hâcib (ö. 1249)'in; Halep'te İbn Ya'îş (ö. 1245)'in nahiv derslerine katılmış ve bu alandaki bilgisini derinleştirmiştir. *el-Elfiyye, el-Kâfiyetü's-şâfiye, Şerhü'l-kâfiye, et-Teshîl, Şerhu't-teshîl, Tuhfetü'l-mevdûd fi'l-maksûr ve'l-memdûd, Şerhu'l-cezûliyye, el-Müessal fi nazmi'l-mufassal, Îcâzu't-ta'rîf fi 'ilmi't-tasrîf, I'râbu müşkili sahîhi'l-Buhârî* ve *el-Mukaddimetü'l-esediyye* en önemli eserleri arasında yer almaktadır.³³¹

2.5.3. Tarih

Endülüs tarihine dair ilk çalışmalar, Mısır ulemasının gayretleri ile başlamıştır. Gerçekte, Mısır'ın Batı İslam dünyasına açılan bir kapı olması, İslam ordularının geçiş güzergâhı üzerinde bulunması ve Endülüs'ün kendi âlimlerini nispeten daha geç bir dönemde üretmesi, Endülüs'te tarih alanındaki çalışmaların 10. yüzyıl gibi geç bir dönemde başlamasına neden olmuştur. Endülüslü âlimler Doğu'daki ilim merkezleri ve Endülüs arasında mekik dokuyarak Doğu'nun ilmi çalışmalarından faydalanmaya çalışmış ve bu alandaki ilimleri Endülüs'e aktarmışlardır. Bu dönemde Endülüslüler bağımsız çalışmalar yapmaya başlasalar da Endülüs'ün Murâbit ve Muvahhid hâkimiyeti altına girmesiyle Endülüs tarihi, tekrar

³³⁰ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 88; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 156.

³³¹ Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", 147-149.

İbn İzârî ve İbn Saîd gibi Mağripli tarihçiler tarafından çalışılmaya başlanmıştır. Ancak Endülüs'te tarih yazımı alanındaki çalışmaların, her dönemde, üslup ve yöntem bakımından Doğu'daki çalışmaları örnek almaya devam ettiği söylenebilir.³³² Kasım b. Esbâğ el-Beyyânî, Velid b. Hizrân ile birlikte Latineden Arapça'ya tercüme ettiği Heradot'un *Historia (Tarih)* olarak bilinen eseri ve Batlamyus'un eserleri, Endülüslü tarihçilerin yararlandığı ana kaynakla arasında yer almaktadır.³³³

Endülüs tarihi, genellikle idari kadrolarda yer alan görevliler veya iktidar ile ilişki kurmuş olan ulema kesim tarafından kaleme alınmıştır. Endülüs'te kaleme alınan en eski tarih kitabı, Kurtubalı Abdülmelik b. Habîb'in (ö. 853) *Kitâbü't-Târîh* adlı eseridir. Tarih, astronomi, tıp, fıkıh gibi birçok alanda bilgi sahibi, çok yönlü bir âlim olan İbn Habib, hilafet merkezi Kurtuba'da Şebtûn ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî gibi âlimlerden ders aldıktan sonra Mısır'a rihle yapmıştır. Burada yaklaşık dört yıl eğitim aldıktan sonra Endülüs'e dönmüştür. Dikkatini çekmeyi başardığı II.Abdurrahman tarafından Kurtuba'ya davet edilmiş ve hayatının son demlerine kadar burada öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. *Kitâbü't-Târîh* adlı eserinde İbn İshâk, İbn Hişâm, Vâkîdî gibi erken dönem İslâm tarihçilerinden ve İbrani tarihçi Vehb b. Münebbih'ten den faydalanmıştır. Diğer önemli eserleri şunlardır: *Hurubu'l-İslamiyye* ve *Tabakatu'l-Fukahâ ve't-Tabiin*.³³⁴

Endülüs'te yerel tarih yazıcılığının kurallarını ilk belirleyen³³⁵ Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö. 955), kendi dönemine kadar Endülüs'te yetişen en büyük coğrafyacı ve tarihçiydi. *Ahbâru mülûki'l-Endelüs* adlı eseri, "hadiselerin bir olaylar örgüsü ve tarih yazım mantığı içinde yazıldığı ilk eser olarak kabul edilir". Endülüs Emevi Devleti halifelerinin hizmetinde bulunan Muhammed er-Râzî'nin Doğu'ya rihle yapıp yapmadığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir; ancak İbn Hayyân, el-Uzrî, İbnü'l-Ebbâr ve İbnü'l-Hatîb gibi Endülüslü ve İbn İzârî, İbnü'l-Esîr, Himyerî ve Makkarî gibi Endülüs coğrafyası dışından çok sayıda âlime kaynaklık etmesi bakımından önem arz etmektedir. Aynı şekilde, Kurtubalı Arîb b. Sa'd (ö. 979)'ın Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserine zeyil olarak yazdığı *Sılatu*

³³² Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı-I", *Tarih yazımı* 2. 2 (2020): 309, 321; Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 82-83.

³³³ Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 185.

³³⁴ Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı-I", 309-311; Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 84.

³³⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 234.

Târîhi't-Taberî adlı eseri İbnü'l-Ebbâr, İbnü'l-Hatîb, İbn İzârî, Himyerî ve Makkarî gibi birçok âlimin başvurduğu kanaklardan biri olmuştur.³³⁶ Ayrıca, Kasım b. Esbâğ'ın Velid b. Hizrân ile birlikte Latince'den Arapça'ya tercüme ettiği Heradot'un *Historia (Tarih)* olarak bilinen eseri Ahmed b. Muhammed'i çok etkilemiş ve *Mesâlikü'l-Endelüs* adlı eserini bu kaynağa dayanarak oluşturmuştur.³³⁷

Mâlikî tarihçi ve rical âlimi Yûsuf el-Meğami (ö. 901), Kurtuba'da tahsilini tamamladıktan sonra Mekke ve Sana'ya rihle yapmıştır. *Kitabun fi Fedaili Omer b. Abdilaziz* ve *Fedailu Mâlik* adlı eserleri ile tanınmıştır. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Yunus es-Sadeî el-Endelusi (ö. 961), Endülüs'te eğitimini tamamladıktan sonra, 923 yılında Mısır, Mekke ve Kayrevan'a rihle yapmıştır. Doğu'da önemli âlimlerden ders aldıktan sonra Endülüs'e dönmüştür. *Et-Tarihu'l-Kebir fi Esmâ'r-Rical* adlı eseri vardır. Mesleme el-Kurtubi (ö. 964), Mısır, Hicaz ve Irak'a rihle yaptıktan sonra Endülüs'e dönmüş ve *et-Tarihu'l-Kebir* ve *Fedailu'l-Kuds ve's-Şam* adlı eserler telif etmiştir. Muhammed el-Meafiri (ö. 993), hac görevini yerine getirdikten sonra, Irak ve Horasan'a giderek birçok muhaddisin ders halkalarına katılmış ve daha sonra Buhara'ya yerleşmiştir. *Kitabun fi Tarihi Ehli'l-Endelus* adlı eseri ile tanınmaktadır.³³⁸ İbnü'l-Cesûr olarak anılan muhaddis Ahmed b. Muhammed (ö.?), Endülüs'te eğitimini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yaparak Ebû Bekr Ahmed b. Fazl b. Abbas ed-Dîneverî'den Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Kitâbü't-Târîh*'ini rivayet etmek için icâzet almıştır. Böylece bu eseri 1010 yılından önce Endülüs'e ilk nakleden kişi olmuştur.³³⁹

İbrahim b. Muhammed b. Hüseyin Şinzir et-Tuleytuli el-Endelusi (ö. 1012), hac görevini yerine getirdikten sonra Mekke, Medine, Mısır, Trablus ve Kayrevan'da ders almış ve Tuleytula'ya geri dönmüştür. *Tarihu Ricali'l-Endelus* adlı eseri vardır. İbnü'l-Faradi olarak bilinen Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdi el-Endelusi el-Kurtubi (ö. 1013), ilk eğitimini Endülüs'te almış, İfrikiyye ve Mekke'ye rihle yaparak buradaki ilim halkalarına katılmıştır. *Riyadu'n-Nufusi'n-Nakiyye fi Ulemai ve Meşayihi İfrikiyye*, *Kitabun fi'l-Muhtelif ve'l-Mu'telif*, *Kitabun fi Muştebihi'n-Neseb*, *el-İ'lam bi-A'lami'l-Endelus mine'l-Ulema ve'l-Muhaddisin*

³³⁶ Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı-I", 312-313, 315.

³³⁷ Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 185.

³³⁸ Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 84-86.

³³⁹ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 165.

ve'l-Muttakin ve'l-Fukahâ, Tabakatu's-Şuarai'l-Endelus, Tarihu'l-Endelus adlı eserleri vardır. Muhammed b. Futuh b. Abdillâh b. Futuh Humeyd el-Ezdi el-Humeydi (ö. 1095), Endülüs'te İbn Abdilber ve Ebû Muhammed b. Hazm ez-Zâhirî'ye talebelik yapmıştır. Doğu'ya rihle yaparak İfrikiyye, Mekke, Mısır, Şam ve Irak'taki ilim merkezlerinde ders almıştır. Hatibu'l-Bağdadi'ye talebelik yapmıştır. *Cevzetu'l-Muktebes fi Ahbari Ulemai'l-Endelus, Bi-Luğati'l-Musta'cel fi't-Tarih ve Cumeli Tarihi'l-İslam* adlı eserleri vardır. Muhammed et-Turtuşî (ö. 1126), Doğu'ya rihleler yapmış ve Bağdat, Basra, Şam ve Beytu'l-Makdis'e giderek birçok âlimden ders almıştır. *Siracu'l-Muluk ve'l-Hulefa ve Minhacu'l-Vulat ve'l-Umera* adlı eseri ile tanınmaktadır.³⁴⁰

Doğu'ya rihle yapan diğer önemli Endülüs tarihçileri şunlardır: Muhammed el-Efşin (ö. 919), Abdurrahman b. es-Sakr (ö. 1129), Umeyye b. Ebi's-Salt (ö. 1135), Abdulhak b. Atiyye (ö. 1147), Ahmed el-Uklişi (ö. 1155), Abdurrahman b. el-Kasir (ö. 1181), Ahmed ed-Dabbi (ö. 1203), Ahmed el-Hazreci (ö. 1205), Abdulmunim el-Cilyani (ö. 1206), Muhammed et-Tucibi (ö. 1213), Muhammed ez-Zuhri (ö. 1220), Ali b. Saîd (ö. 1274),³⁴¹ İbn Saîd (ö. 1286).³⁴²

Ayrıca farklı çalışma alanlarına sahip bazı âlimler de tarih alanına ilgi duymuş ve Doğu'daki rihleleri sırasından tarih alanında edindikleri eserleri Endülüs'e nakletmişlerdir. Farklı çalışma alanlarına sahip olmasına rağmen bazı âlimlerin naklettiği tarih kitaplarından bazıları şunlardır: Yûsuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemdânî (ö. 994) Taberî'nin *Târîhu'l-mülûk* ve *Tehzîbü'l-âsâr* adlı eserlerini; Kâsım b. Esbâğ, ilk megâzî yazarı olan Mûsâ b. Ukbe'nin *Kitâbü'l-Megâzî* adlı eserini ve İbn Kuteybe'nin *A'lâmü'n-nübüvve* adlı eserini; Bakî b. Mahled, Halîfe b. Hayyât'ın İslam dünyasında kronolojik esasa göre yazılmış ilk tarih kitabı olan *et-Târîh*'ini; Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ise Hz. Peygamber'in hayatına dair günümüze ulaşan en eski kitap olan İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserini Endülüs'e nakletmiştir.³⁴³

³⁴⁰ Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 86-87, 89, 90.

³⁴¹ Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 85, 90, 91, 92, 93, 94, 96.

³⁴² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 236.

³⁴³ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 89, 91.

2.5.4. Coğrafya

İslam medeniyetinin çok geniş bir coğrafyaya yayılması, çok katmanlı bir fiziki ve sosyal yapıya sahip olması, bazı âlimlerin merakını kamçulamış ve keşif amaçlı gezilere de ortam hazırlamıştır. Özellikle, Abbasiler döneminde kapsamlı çeviri hareketleriyle farklı medeniyetlerden miras alınan eserlerin tercümesi ile coğrafya kültürü daha da gelişmiştir. Doğu İslam dünyasından Batı'ya taşınan bu çok katmanlı eserlerin yanı sıra Endülüs'te Kasım b. Esbâğ el-Beyyani (ö. 951)'nin tercüme ettiği Pavlus Orosius'un (ö. 417) ilk dünya tarihi olarak kabul edilen *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* adlı eseri, Endülüslü âlimlerin coğrafya çalışmalarına teorik bir temel oluşturmuştur.³⁴⁴

Endülüslü âlimlerin Doğu'ya rihle yapmaları ve buradaki âlimlerden istifade etmeleri, coğrafya çalışmaları alanında yeni ufuklar açmasını sağlamıştır. Örneğin, Kurtubalı Kasım b. Esbâğ el-Beyyani (ö. 951), Kurtuba'nın önde gelen âlimlerinden ilk eğitimini aldıktan sonra Doğu'ya, Irak ve Hicaz'a rihle yapmıştır. Muhammed b. İsmail es-Saiğ ve Ebû Kilabe er-Rekaşi gibi âlimlerden dersler almıştır. Endülüs'e döndüğünde İbn Ebû Heysame ve İbn Kuteybe'nin eserleri dahil birçok eseri kendisiyle beraber Endülüs'e nakletmiştir.³⁴⁵ Kasım b. Esbâğ, Velid b. Hizrân ile birlikte Latince'den Arapça'ya Heradot'un *Historia (Tarih)* adlı eserini tercüme etmiş ve Kasım b. Esbâğ'a talebelik eden, Endülüs'ün ünlü tarihçi ve coğrafyacılarından biri kabul edilen Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö. 955), bu kaynaktan etkilenecek *Mesâlikü'l-Endelüs* adlı eserini kaleme almıştır.³⁴⁶

Meriyeli Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzri ed-Delai (ö. 1085), hac görevi için Mekke'ye rihle yapmış ve oradayken ünlü muhaddislerden ders almıştır. 1025 yılında Endülüs'e döndüğünde İbn Rüşd, İbn Hazm, İbn Abdilber en-Nemeri, el-Bekri ve Humeydi gibi birçok âlim kendisinden ders almıştır. Tarih ve coğrafyanın karışımıyla oluşturduğu *Tersiu'l-Ahbar ve Tenviu'l-Asar ve'l-Bustan fi Garaibi'l-Buldan ve'l-Mesalik ila Cemi'i'l-Memalik* adlı eseriyle tanınmaktadır.³⁴⁷

³⁴⁴ Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 63.

³⁴⁵ Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 64-65.

³⁴⁶ Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 185.

³⁴⁷ Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 67.

Endülüs'ün yetiştirdiği diğer önemli coğrafyacı Şerif el-İdrisi (ö. 1165)'dir. Kurtuba'da eğitimini tamamladıktan sonra Endülüs'ün diğer kentlerini uzun bir süre gezdikten sonra Kuzey Afrika'ya yönelmiştir. Buradaki geniş çaplı seyahatlerinin ardından Sicilya'ya yerleşmiştir. *Nuzhetu'l-Muştak fi'htiraki'l-Afak* ve *Unsu'l-Muhec ve Ravzu'l-Furec* adlı eserleri ile tanınmaktadır. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî (ö. 614/1217) ise Ebû Cafer Ahmed b. Hasan ile yaptığı üç yıllık hac yolculuğu (1183-1185) sırasında gördüğü yerleri kaleme aldığı *er-Rihle* adlı eseriyle alanında öncü coğrafyacılarından biri haline gelmiştir. Bu yolculuğu sırasında izlediği güzergâh ise şöyledir: Gırnata, Septe, İskenderiye, Kahire, Ayzab, Cidde, Mekke, Medine, Bağdat, Samarra, Tıkrit, Musul, Nusaybin, Humus, Dımaşk, Akka, Sicilya, Endülüs.³⁴⁸

Seyahatlerini Endülüs ile sınırlı tutmayarak Doğu'ya rihle yapan Endülüs'ün diğer bazı coğrafyacıları şunlardır: Endülüs'ün ilk coğrafyacılarından biri sayılan Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Verrak (ö. 973), İbnü'l-Ğurbali olarak anılan Ebûbekir Abdullah b. Huseyin b. İbrahim el-Kurtubi (ö. 1013), İbnü'l-Ebbar olarak bilinen Belensiyeli Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Kudai (ö. 1260), İbn Saîd el-Mağribi olarak anılan Ebü'l-Hasen Nureddin Ali b. Musa (ö. 1286),³⁴⁹ İbrahim b. Yakub (ö. 900), Ebû Hâmid el-Mazinî (ö. 1170).³⁵⁰

2.5.5. Astronomi, Geometri ve Matematik

Sâid el-Endelüsî'nin de belirttiği gibi Endülüs'te astronomi, matematik ve geometri gibi ilimler geç bir dönemde çalışılmaya başlanmış ve bu alandaki çalışmalar rihle geleneğinin doruk noktasına ulaştığı 10. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Doğuya giden âlimler, antik Yunan, Hint, Mısır ve İran medeniyetlerince ortaya konulan astronomi, matematik ve geometri geleneklerinden istifade eden ve bunları daha da geliştirerek yeni eserler ortaya koyan Doğulu âlimlere talebelik yapmış ve bunlardan öğrendikleri ilmi ve çeşitli eserleri Endülüs'e taşımışlardır. İlk dönemlerde bu alanlara dair eserlerdeki hataların bir düzeltilmesi şeklinde başlayan çalışmalar,

³⁴⁸ Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 68-69 71.

³⁴⁹ Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", 65, 66,67, 72.

³⁵⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 239-240.

ilerleyen dönemlerde yeni fikirlerin, icatların ve gözlemlerin ortaya çıkışını sağlamış ve Endülüslü âlimler bu konulardaki çalışmalarını doğrulamak veya bilgilerini derinleştirmek için sıklıkla Doğu'ya seyahat etmişlerdir.³⁵¹

Endülüs'ün ilk astronom ve matematikçilerinden biri olan ve Sahib'ül Kible olarak bilinen Ebû Ubeyde el-Leysî el-Belensî (ö. 907), çok yönlü bir âlimdir. Fıkıh ve hadis bilgisinin yanı sıra yıldız hareketleri, astroloji ve aritmetik konularında büyük bir yetkinlik kazanmış ve alanındaki bilgisini derinleştirmek için defalarca Doğu İslam Dünyasına rihle yapmıştır.³⁵² Mekke'de Ali b. Abdülaziz, Mısır'da el-Müzeni (ö. 878), Rabi' b. Süleyman el-Müezzîn, Yunus b. Abdü'l Ala Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem ve alanında yetkin diğer âlimlerin ilim meclislerine katılmıştır. Diğer bir astronomi âlimi İbnü's Semine denilen Kurtubalı Yahyâ b. Yahyâ (ö. 927) hesap, astronomi, tıp nahiv, lügat, aruz, şiir, fıkıh, hadis, tarih, cedel konularında oldukça bilgili olan çok yönlü bir âlimdir. Mutezile mezhebinin görüşlerini benimseyen İbnü'l Semine, Doğu'ya rihle yapmıştır.³⁵³

Ahmed el-Mecriti olarak bilinen Müslime b. Ahmed b. Kasım b. Abdullah (ö. 1007), Endülüs'ün ilk gökbilimcilerinden biridir. Doğu'ya rihle yapmış ve çok derin ve geniş bir bilgi birikimine sahip olmuştur. İslam'ın ünlü ansiklopedistleri olan "İhvan-ı Safa" ile bağlantıya geçerek,³⁵⁴ *İhvan-ı Safa Risaleleri*'ni Endülüs'e ilk taşıyan kişi olmuştur.³⁵⁵ Nitekim Endülüs'te *İhvan'ı Safa Risaleleri*, Müslim b. Muhammed el-Endülüsî tarafından tedris edilmeye başlanacak ve felsefe'ye duyulan ilginin artmasını sağlayacaktır.³⁵⁶ Ayrıca el-Mecriti, kimya ve matematik konularıyla ilgili *İhvan'ı Safa Risaleleri*'nin Arapça ve Yunanca versiyonlarını Endülüs'e getirerek bunlar için açıklayıcı, sadeleştirilmiş şerhler yazmıştır. Batlamyus'un astronomi hakkındaki *El-Mecisti* (Almagest) adlı kitabını tercüme etmiştir. *Sindhind* adlı eserdeki astronomik çizelgelere dayanan Harezmi'nin *El-Zic*'ini inceleyerek astronomik tablolarını geliştirmiş ve ölçme alanlarındaki

³⁵¹ Abdullah Balcıoğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", "Bölüm 7." *Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar* (2020): 260.

³⁵² Said el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem*, 170; Balcıoğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", 269-270.

³⁵³ Said el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem*, 170, 172.

³⁵⁴ Eric John Holmyard, "Some Chemists of Islam", *Science Progress in The Twentieth Century (1919-1933)*, 18.69 (1923): 70.

³⁵⁵ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 89; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 48.

³⁵⁶ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 89, 95, 126.

teknikleri tanıtmıştır. İnanlıların kullandığı güneş takviminin tarihlerinin hicri yıla dönüştürülmesine yardımcı olacak çizelgeler hazırlamıştır. Astronomi ve matematik konularında yazdığı *Kitab fi'l'aded el-Ma'lûmat*, *Risalet el-Usturlab*, *İhtisar tadil fi'l kevakib min zic el-Battani* adlı eserleri bulunmaktadır.³⁵⁷ *İhtisar tadil fi'l kevakib min zic el-Battani* adlı eserinde Harran'da yetişmiş en önemli astronomlardan biri olan el-Bettânî'nin (ö. 929) *Kitâbü'z-Zîc* adlı eserini sadeleştirmiştir.³⁵⁸ Kimyayı ele alan büyük eseri *Rütbetü'l-hakîm* adlı eserinde iyi bir kimya bilgisi edinmek için kişinin matematikte kapsamlı bir eğitimle, tercihen Öklid okuyarak başlaması gerektiğini belirtir. Astronomi hakkında biraz bilgi sahibi olmak için *Almagest*'in okunmasını önerir. Mantık çalışmalarına önem verir ve bu nedenle el-Kindi'nin Aristoteles'ten çevirdiği kitapları inceler. Aristoteles'in çalışmalarından *Ortaya Çıkma ve Yok Olma Üzerine* adlı eseri ve Demokritos ve Apollonius'un eserlerine çok önem verir, ancak Aristoteles varsa bunlardan vazgeçilebilir. Câbir b. Hayyan'ın ve el-Razi'nin kitaplarının vazgeçilmez olduğunu belirtir.³⁵⁹ El-Mecriti, Madrid şehrinde medrese niteliğindeki kendi özel okulunu açmış³⁶⁰ ve İbn'ül-Saffar olarak bilinen Ahmed b. Abdullah b. Ömer El-Gafiki (ö. 1035), İbn-i Semh el Gırnati (ö. 1035),³⁶¹ Ebü'l-Hakem Amr b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ali el-Kirmânî (ö. 1066) ve Ömer b. Ahmed b. Haldun el-Hadramî (ö. 1057) gibi birçok âlim yetiştirmiştir.³⁶² Böylece, bu yetiştirdiği âlimler aracılığıyla Doğu İslam dünyasından Endülüs'e taşıdığı ve kendi keşif ve fikirleriyle yoğurduğu bilimsel bilginin yayılmasını sağlamıştır.

Kurtubalı Ebü'l Hakem Amr b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ali el-Kirmani (ö. 1066), aritmetik ve geometri konularında ihtisas sahibi bir âlimdir. Doğu'ya rihle yapmış, el-Cezire bölgesindeki şehirlerden Harran'a geçmiş ve burada geometri ve tıp ilimlerini okumuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra Endülüs'e dönerek Sarakusta (Zaragossa)'ya yerleşmiştir. Doğu'dan *İhvanü's Safa Risaleleri*'ni Endülüs'e ilk getiren kişi olmuştur. Pratik tıp ilmine ilgi duyan el-Kirmani, “dağlama, kesme, yarma, yarayı açma gibi tıbbi ameliyatlardaki” becerisi ile ün salmıştır. Matematiksel

³⁵⁷ Balcıoğulları, “Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar”, 271-272.

³⁵⁸ Adıgüzel, *İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, 97; Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe", 315-316.

³⁵⁹ Holmyard", *Some Chemists of Islam*", 70.

³⁶⁰ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 48.

³⁶¹ Balcıoğulları, “Endülüs'te Astronomi Bilimi ve Başlıca Astronomlar”, 272-273; Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe", 315-316.

³⁶² Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B) İlim ve Felsefe", 315-316.

astronomi ve mantık alanlarındaki yetenek ve bilgisine nazaran geometri konusunda çok daha derin bilgi sahibi bir âlimdir. El-Hüseyin b. Muhammed b. El-Hüseyin b. El-Hasan (el-Hayy) et-Tücibi, el- Kirmânî'ye talebelik etmiştir.³⁶³

İbn Hayy olarak bilinen Kurtubalı el-Hüseyin b. Muhammed b. El-Hüseyin b. Hayy et-Tücibi (ö. 1064/1065), geometri ve astronomi alanlarında uzmandır. 1011 yılında Doğu'ya rihle yapmış ve bu rihlesi sırasında Mısır ve Yemen arasında sık sık seyahatler yapmıştır. Abdurrahman el-Kaim b. Ubeydullah el-Mehdi el-Fatımi (ö. 1094) ile kurduğu yakın ilişki sayesinde büyük itibar kazanmıştır. Bağdat'a Abbasi halifesi el-Kaim-Biemrillah'a elçi olarak gönderilmiştir. Astronomi alanında Sind-Hind ekolü üzerine kısa bir zici vardır.³⁶⁴

Ebû Hamid el-Gırnati adıyla bilinen Ebû Hamid Muhammed b. Abdurrahman b. Süleyman el-Mazini el-Gırnati (ö. 1169), Endülüs'te birçok âlimden ilim tahsil ettikten sonra 27 yaşındayken Doğu'ya seyahate çıkmıştır. Kuzeybatı Afrika, Mısır, Irak, İran ve Türkistan'a giderek bilgisini genişletmiştir. İskenderiye'de Ebû Bekrî Artûşî'den ders almıştır. Ebû Hamid el-Gırnati, astronomi ve coğrafyayı bilim olarak gören ilk âlimlerden biri olarak önemli coğrafi ve astronomik bilgiler içeren *El-Mu'rib*, *Et-Tuhfe*, *Nuhbet-ül-Ezhân fî Acâib-il-büldân* ve *Acâib-ül-Mahlûkât* adlı eserler kaleme almıştır.³⁶⁵

İbn-i Bacce olarak bilinen Sarakustalı Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. es-Saiğ (ö. 1139), çalışmalarını ağırlıklı olarak tıp ve felsefe alanlarında yapmış olmakla beraber doğa bilimleri, matematik ve astronomide uzmanlık sahibi olan çok yönlü bir doktor ve filozof idi. Fas'a yerleşmiş ve burada zehirlenerek öldürülmüştür.³⁶⁶

³⁶³ Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 182; Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*, 246.

³⁶⁴ Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 186-188.

³⁶⁵ Mehmet Özdemir, Ebû Hamid el-Gırnati, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1995), C.10: 130; Balcıoğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", 275.

³⁶⁶ Balcıoğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", 278.

2.5.6. Tıp ve Eczacılık

Sâid el-Endülüs'î nin aktardığına göre Endülüs'te tıp alanında meşhur olan ilk iki tabibden ilki Kurtubalı Hamd b. Ebba diğeri ise Harran'dan gelen Yunus el-Harranî (ö. 881 sonrası)'dir.³⁶⁷ Bu âlimlerden önce Endülüs'te tıp ile uğraşanlar, Hipokrat ve Galen'in eserleri gibi temel kitapları okumamakta; bu alanda sadece kendi çıkarlarına hizmet etmeye yardımcı olacak işe yarar sonuçlarını kullanmakta; bazen de Hristiyanların kullandığı *el-Ebrim/İbrişim* (el-Fusul fi't Tıbb) adlı esere başvuruyordu.³⁶⁸ Doğu'ya yapılan ilmi seyahatler aracılığıyla antik uygarlıklardan miras alınan Galen, Dioskorides ve Hipokrat gibi meşhur hekimlerin eserlerinin ve bu antik uygarlıkların bilgi birikimini kullanarak yeni gelişmelere vesile olan İslam tabiplerinin eser ve görüşlerinin 9. yüzyılda Endülüs'e taşınmasıyla tıp alanında esaslı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.³⁶⁹ Emir I. Muhammed döneminden itibaren kabiliyetli tabipler yetişmeye başlamış ve özellikle III. Abdurrahman'ın ünlü tabipleri himaye etmesiyle Endülüs'te tıbbi çalışmalar zirve dönemini yaşamıştır.³⁷⁰ Sâid el-Endelüsî, Galen'in tıbbı dair yüzü aşkın eserlerinin Endülüs'te tıp tahsilinde belirli bir sıra takip edilerek okunduğunu ifade etmektedir.³⁷¹

Endülüs'te tıbbi eğitimin verildiği mekânların olmaması ve tıp biliminin bireysel bir çaba sonucu gelişmesi, Doğu'ya yapılan seyahatlerin önemini arttıran bir faktör olmuştur. Dahası bu alandaki çalışmaların aktarım zinciri, ilk olarak baba-oğul ilişkisi ile başladığı için öğrenciler tıp eğitimini ilk babalarından almıştır. Bu eğitimi ilerletmek isteyen tabipler, Doğu'ya rihle yaparak alandaki bilgisini daha da derinleştirme yoluna gitmiştir. Tıp bilgisinin babadan oğula aktarım zincirine örnek teşkil eden âlim ailelerden biri Endülüs'te tıp çalışmalarına büyük bir katkıda bulunan Yunus b. Ahmed el-Harranî ve oğulları Ahmed ve Ömer'dir. Endülüs Emevi emiri Muhammed b. Abdurrahman zamanında (852-886) Endülüs'e giden Yunus b.

³⁶⁷ Said el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem*, 196.

³⁶⁸ Said el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem*, 196; İlknur Yetmiş, "İbn Cülcül'ün Tabakatü'l-Etubbâ'Ve'l-Hükemâ'Adlı Eseri ve İslâm Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 117.

³⁶⁹ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmi Hayat*, 178; Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi, Benî Zühr", 139.

³⁷⁰ Yetmiş, *İbn Cülcül'ün Tabakatü'l-Etubbâ'Ve'l-Hükemâ'Adlı Eseri*, 117.

³⁷¹ Said el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem*, 90.

Ahmed el-Harranî, burada üretilip sattığı bir bitkisel macun ile tıp alanındaki yetkinliğini kanıtlamıştır.³⁷² Yunus el-Harranî'nin oğulları Ahmed ve Ömer, temel tıp bilgilerini babalarından aldıktan sonra en-Nasır Abdurrahman zamanında, 931 yılında Doğu'ya rihle yapmışlardır. Bağdat'ta Derbû'l-mufazzal Hastahanesi'nin başhekimliğini yapan³⁷³ Harranlı İbn Kurre ailesinden Sabit b. Kurre'den ders alarak Galen'in kitaplarını okumuşlardır. Ardından ünlü göz hekimi İbn Vasîf es-Sâvî'den göz hastalıkları ve tedavi yöntemleri konusunda dersler almışlardır. Özellikle göz tıbbında uzman olan iki kardeş, 962 yılında Endülüs'e döndükten sonra el-Mustansır-billah'ın (III. Abdurrahman) tabipliğini yapmışlardır.³⁷⁴ Ömer b. Yunus, 962 yılında mide rahatsızlığından dolayı vefat etmiştir. Kardeşi eczacılık sahasıyla da ilgilenen Ahmed ise II. Hakem döneminde Medînetü'z-Zehrâ sarayına yerleşerek tıbbî ilaçlar üretebileceği bir laboratuvar yapmış, halife kendisine yardımcı olmaları için on iki çırak vermiştir. Halife, Ahmed'e yaptığı ilaç ve şurupları Endülüs halkına ücretsiz dağıtması için izin vermiştir. II. Hişam döneminde ise Şurta (polis) ve hisbe (çarşı) teşkilatının başına getirilmiş, ancak kısa süre sonra ishal hastalığından dolayı ölmüştür.³⁷⁵ Yunus b. Ahmed'in oğulları da babalarından miras aldıkları bu tıbbi bilgi ve tecrübelerden faydalanarak bu mirasın aile içi aktarımının devamını sağlamışlardır.³⁷⁶

İlmi aktarımın tam beş kuşak devam ettiği Endülüs'ün en önemli tabip ailelerinden biri olan Beni Zühr ailesinin bilinen ilk tabibi olan Ebû Mervân Abdülmelik b. el-Fakîh Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İşbili (ö. 1078) eğitiminin ilk safhasını, ünlü hadis ve fıkıh bilgini olan babası Muhammed b. Mervân'dan almıştır. Doğu'ya rihle yaparak Kayrevan ve Mısır'a gitmiş, ardından Endülüs'e dönmüş ve beraberinde birçok telif eser getirmiştir. Bu eserler arasında İbn Sînâ'nın (ö. 1037) *el-Kânûn fi't-tıbb* adlı eseri -ki bu eseri Endülüs'e ilk getiren kişidir- de yer almaktadır. Endülüs'e döndükten sonra Daniye'de bir süre ikamet etmiş ve ardından

³⁷² Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim Ve Felsefe Kenti)*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006): 237.

³⁷³ Mahmut Kaya, "Sâbit B. Sinân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2008), C. 35: 356.

³⁷⁴ Yetmiş, *İbn Cülcül'ün Tabakatü'l-Entebbâ'Ve'l-Hükemâ'Adlı Eseri*, 97; Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 208; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 178; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmi Hayat*, 178.

³⁷⁵ Yetmiş, *İbn Cülcül'ün Tabakatü'l-Entebbâ'Ve'l-Hükemâ'Adlı Eseri*, 110, 112-114.

³⁷⁶ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi, Benî Zühr", 139.

İşbiliye'ye geri dönmüştür.³⁷⁷ Ailenin en meşhur tabibi, Avrupa'da Avenzoar olarak bilinen Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr b. Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İyâdî (ö. 1162), temel tıp eğitimini dönemin ünlü tabiplerinden biri olan babası Zühr b. Abdülmelik'ten almıştır. Dîneverî'nin (ö. 895) tedavilerde kullanılan bitkiler hakkında çok çeşitli bilgiler içeren *Kitâbü'n-Nebât* adlı eserini babasından okumuştur. 1118 yılında Ebû Muhammed b. Attâb'dan Mâlik b. Enes'in (ö. 795) *el-Muvatta*'sı, Buhârî (ö. 870) ve Müslim'in (ö. 875) *es-Sahîh*'ini, Kâsım'ın *ed-Delâil*'ini ve başka birçok âlimin eserini münâvele³⁷⁸ yoluyla almıştır. Tıp bilgisini derinleştirmek için Mısır ve Kayrevan'a gitmiş, eğitimini tamamladıktan sonra Endülüs'e dönmüştür. İslâm dünyasının ünlü ediplerinden biri olan Harîrî'den (ö. 1122) mektup yolu ile *Makâmât* adlı eseri için icâzet almıştır. Ailenin diğer bir ünlü tabibi Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik (ö. 1199), tıbbi eğitimini hem teorik hem de uygulamalı olarak babası ve dedesinden almıştır. Muvahhidlerin hizmetine girerek vezirlik makamına oturtulan Ebû Bekir Muhammed, Merakeş'te vefat etmiştir.³⁷⁹

III. Abdurrahman zamanında yaşayan ve halifeye hizmet eden tıp âlimi Ebû Hafs Ömer b. Berîk (ö.?), Kayrevan'a giderek Ebû Ca'fer b. el-Cezzâr'a altı ay talebelik etmiştir. Endülüs'e dönerken beraberinde *Zâdü'l müsâfir* adlı eseri de kendisiyle Endülüs'e getirmiştir.³⁸⁰ Muhammed b. Abdun el-Cebeli (ö.?), tıp alanında uzmanlık kazanmadan önce hesap ve geometri alanında tanınmış önemli bir âlim idi. Ancak 958 yılında Doğu'ya rihle yapmış ve Basra ve Mısır'a gidip tıp alanındaki bilgisini derinleştirerek uzmanlık kazanmıştır. El-Cebeli, tıp ilminin yanı sıra mantık alanında da derin bilgi sahibi bir âlimdir. Mantık derslerini Ebû Süleyman Muhammed b. Tahir b. Behram es-Sicistanî el-Bağdadî'den (ö. 1000) almıştır. 970 yılında Endülüs'e geri dönerek el-Mustansır-Billah el-Hakem ile Mueyyed-Billah-Hişam'a tabiblik yapmıştır. Ebû Osman Saîd b. Muhammed b. El-

³⁷⁷ Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 208; Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi, Benî Zühr", 140-141.

³⁷⁸ Münâvele, hocanın kendi rivayetlerini içeren nüshayı rivayet etmesi için öğrencisine vermesi veya o nüshanın kendine ait olduğunu onaylaması anlamına gelmektedir. Bkz. Salahattin Polat, "Münâvele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2006), C. 31: 572.

³⁷⁹ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi, Benî Zühr", 142, 146.

³⁸⁰ Yetmiş, *İbn Cülcül'ün Tabakatü'l-Eubbâ'Ve'l-Hükemâ'Adlı Eseri*, 98.

Bağuneş et-Tuleytili'ye (ö.?) talebelik etmiş³⁸¹ ve Ebû Abdullah el-Kettanî'ye hocalık etmiştir.³⁸²

Tıp ilminin yanı sıra eczacılık alanındaki geniş bilgisiyle de tanınan Ebû Salt ed-Dânî (ö. 1134), İskenderiye ve Kayrevan'a ilmi seyahatler yaparak buradaki tabip ve eczacılarla görüşmüştür. İlaçların yapımı konusunda geniş bilgi sahibi olan ed-Dânî, *Kitâbü'l-Edviyeti'l müfrede* adlı bir eser telif etmiştir.³⁸³ Tiğnerî olarak meşhur olan Gırnatalı Ebû Abdullah Muhammed b. Mâlik (ö. 1110'dan sonra), İbn Bessâl'den ziraat, Ebü'l-Hasan Şihâb b. Muhammed'den tıp dersleri almıştır. Mağrib, Mısır, Şam ve Hicâz'a rihle yaparak tıp ve ziraat alanlarında önemli bir birikim elde etmiş ve Endülüs'e dönmüştür.³⁸⁴ Eczacılık ve bitkibilim konularında çalışmalar yapan Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed el-Gafikî (ö. 1165), Endülüs ve Kuzey Afrika'da birçok yeri dolaşmış ve edindiği bilgi birikim ile ilaç yapımında kullanılan bitkilere dair *el-Edviyetü'l-müfrede* adlı eseri kaleme almıştır. Ziraat, tıp ve eczacılık alanlarında uzman olan İbnü'l Avvâm (ö.?), Endülüs'te ve Endülüs dışında geniş kapsamlı seyahatler yapmış ve edindiği bilgi birikimi neticesinde botanik alanında yazdığı otuz beş bölümden oluşan *Kitâbü'l-Filâha* adlı eseri vücuda getirmiştir.³⁸⁵

Bitkibilim ve hayvanbilim alanında uzman olan İbn Baytâr (ö. 1248), ilköğrenimini veteriner olan babasından almış ve ardından İbnü'r-Rûmiyye olarak bilinen İşbilyeli Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed en-Nebâtî'ye talebelik etmiş ve botanik bilimine ilgi duymuştur.³⁸⁶ İbnü'r-Rûmiyye'nin Doğu'ya ilmi seyahate çıkmasının ardından İşbilye'de ünlü eczacı Abdullah b. Sâlih el-Kutâmî ve İbn Haccâc el-İşbîlî'den ders almış ve Dioskorides ve Câlînûs'un basit ilâçlar hakkındaki eserlerini okuyarak Endülüs'ün kentlerini dolaşmış ve tıp, botanik ve eczacılık alanında ihtisas sahibi âlimlerle bir araya gelmiştir. Doğu'ya rihle yaparak Kuzey Afrika, Selçuklu, Bizans, Makedonya, Ege adalarına rihleler düzenlemiş ve zengin

³⁸¹ Said el-Endelüsü, *Tabakatü'l-Ümem*, 202.

³⁸² Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B) İlim ve Felsefe", 313.

³⁸³ Cemil Akpınar, "Ebû Salt ed-Dânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1995), C.10, s. 341-344.

³⁸⁴ Muhammed Hişâm En-Na'Sân, "Tiğnerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2012), C. 41: 90-91.

³⁸⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 262.

³⁸⁶ Yavuz Unat, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Bilim ve Batıya Etkileri", 17; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 100.

bir birikim ile *el-Müfredât, Tefsîru Kitâbi Diyâşküridûs, el-İbâne ve'l-i'lâm bimâ fi'l-Minhâc mine'l-hâlel ve'l-evhâm, el-Muğnî fi'l-edviyeti'l-müfrede, Mîzânü't-tabîb, el-Ef'âlû'l-ğarîbe ve'l-havâssü'l-'acîbe, Risâle fi tedâvi's-sümûm* adlı çok önemli eserler telif etmiştir.³⁸⁷

2.5.7. Mantık

Endülüs'te mantık çalışmaları, diğer akli bilimler gibi nispeten geç bir dönemde başlamış ve 10. yüzyıla gelindiğinde Emevi halifelerinin akli ilimleri desteklemesi üzerine mantık alanında da çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Doğu'ya özellikle Bağdat'a, giden tıp âlimlerinin mantıkla ilgilenmesi nedeniyle mantık çalışmaları, Endülüs'te Bağdat ekolünün tıbbi-mantıki geleneği çizgisinde sürdürülmüştür. Endülüs'te yetişen mantıkçıların, Bağdat mantık ekolüne en önemli katkısı, "asıllara dönme, ders ve araştırmada bu tıbbî-mantıkî geleneğin en yüksek seviyesini korumuş olma" konusundaki başarısı idi.³⁸⁸

Endülüs'te mantık çalışmalarının başlamasına önyak olan ilk âlim Endülüslü Muhammed b. Abdun (ö. 995) olmuştur. Doğu'ya rihle yaparak Mısır ve Basra'da tıp eğitimi almış ve Bağdat'ta Ebû Süleyman Muhammed b. Tahir b. Behram es-Sicistanî el-Bağdadi'den (ö. 1000) mantık dersleri almıştır. Doğu'da edindiği bilgi birikimiyle Endülüs'e döndükten sonra Bağdat ekolünün mantık geleneğini Endülüs'e tanıtarak birçok mantık âliminin yetişmesini sağlamıştır.³⁸⁹ İbn Hazm, İbn Bacce, İbn Rüşd gibi çok ünlü âlimlere ders vermiştir.³⁹⁰

Doğu'ya rihle yapan diğer bir âlim Öklidisi olarak anılan Abdurrahman b. İsmail b. Bedr (ö. 1020)'dir. Öklidisi'nin Endülüs'te mantık alanında çalışmalar yapan ilk âlim olduğu varsayılmaktadır.³⁹¹ Mantık alanında yetkin olmasının yanı sıra geometri alanında da ihtisas sahibi idi. Mantık alanında sekiz kitap özetinin yer

³⁸⁷ Mahmut Kaya, "İbnü'l-Baytâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1999), C. 20: 526-527.

³⁸⁸ Remziye Selçuk, "Endülüs'te Mantık", *Mantık Araştırmaları Dergisi* 3. 1: 80, 85.

³⁸⁹ Selçuk, "Endülüs'te Mantık", 80; Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 202.

³⁹⁰ Selçuk, "Endülüs'te Mantık", 82.

³⁹¹ Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe", 318.

aldığı çok önemli bir eseri vardır.³⁹² Aristoteles'in *Organon* adlı eserine kısa özetler yazdığı da bilinmektedir.³⁹³

İslami Doğu'ya ilmi seyahatler gerçekleştiren ünlü âlim İbnü'l Begûniş (ö. 1052), mantık ve geometri üzerine çalışmalar yapmıştır. Bağdat mantık ekolünün muhtemel son iki halkasından biri olduğu belirtilmektedir. Bir tabip olarak mantık ve geometri ile ilgilenen Ed-Dârimî (ö. 1070) ise Bağdat mantık ekolünün son halkasını oluşturmaktadır.³⁹⁴

2.5.8. Felsefe

Endülüs'te felsefi çalışmalar da diğer bilimler gibi geç bir dönemde çalışılmaya başlanmıştır. Zâhirî ve Mâlikî ulemanın katı tutumu,³⁹⁵ Mu'tezili Abbasilerin Endülüs Emevileri ile ideolojik düşmanlığa sahip olması³⁹⁶ gibi nedenlerle daha çok dini ilimlere yoğunlaşan Endülüs uleması, felsefe ile ilgilenen kişileri sosyal ve ilmi mecralardan soyutlayarak ve dahası bu bireyleri zındıklık ile suçlayıp eserlerini yakarak felsefenin gelişimine engel olmuşlardır.³⁹⁷ Her ne kadar siyasi istikrarsızlık, sosyal düzensizlik ve otoritesini korumaya çalışan Mâlikî fukahânın da muhalefeti nedeniyle felsefenin gelişimi bazı dönemler engellense de Emevi halifeleri III. Abdurrahman ve II. Hakem'in din dışı ilimleri desteklemesi ile gelişim göstermiştir. Fakat daha sonraki dönemlerde özellikle Murâbitlar felsefi çalışmalara karşı bir eğilim sergilerken, Muvahhidler filozofları desteklemiş ve bu durum, önemli filozofların yetişmesine ortam hazırlamıştır.³⁹⁸ Şunu belirtmek gerekir ki, İbn Hazm (ö. 1064), İbn Bacce (ö. 1138), İbn Rüşd (ö. 1198) ve İbn Tufeyl (ö. 1185) Endülüs'ün en önemli filozofları olup Doğu'ya ilmi amaçlarla seyahat etmemiş, Endülüs'te oluşan zengin ilmi birikimden yararlanarak kendilerini

³⁹² Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 178.

³⁹³ Selçuk, "Endülüs'te Mantık", 82.

³⁹⁴ Selçuk, "Endülüs'te Mantık", 82-83.

³⁹⁵ Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B) İlim ve Felsefe", 307; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 252-253.

³⁹⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 248.

³⁹⁷ Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları", 87; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 253; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 185.

³⁹⁸ Birgül Bozkurt, "Farabi'nin Endülüs'teki İmajı: Endülüslü Filozof ve Tarihçiler", *Felsefe Dünyası* 65 (2017): 240-241.

geliştirmişlerdir.³⁹⁹ Ancak unutulmamalıdır ki Endülüs'te bu ilmi birikimin oluşmasını sağlayan, yani bu ilmi atmosferin oluşmasında Doğu'ya rihleler yaparak her türlü ilmi eseri Endülüs'e taşıyan âlimlerin payı büyüktür.

En önemli Mu'tezili kelimcilerden biri olan el-Câhiz (ö. 869) ile Irak'ta görüşerek ondan ilim tahsil eden Kurtubalı bir tabip olan Ebû Bekir Faric b. Selam, Mu'tezili doktrinlerin 820 yılında Endülüs'e girmesini sağlamıştır.⁴⁰⁰ Mesleme el-Mecriti⁴⁰¹ ve onun öğrencisi el-Kirmani'nin girişimleriyle *İhvan-ı Safa Risaleleri*'nin Endülüs'e taşınması sağlanmış⁴⁰² ve böylece Endülüs'te Yeni Platonculuk yayılmaya başlamıştır.⁴⁰³ Doğu'ya 919-920 yıllarında düzenlediği ticari amaçlı bir rihlesi sırasında Ebû Bekir Zekeriyya er-Râzî (ö. 925) ile görüşen Ceyyanlı bir tacir, er-Râzî'nin bazı eserlerinin kopyalarını Endülüs'e nakletmiştir. 11. yüzyılda ise es-Sicistanî (ö. 1001) mantık ekolünün eserleri ve Farabi'nin eserleri, Endülüs'te ilim çevrelerinde dolaşıma girmiştir.⁴⁰⁴

Mu'tezili filozof Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Meserre (ö. 931), Endülüs'te İslam felsefesinin öncüsü kabul edilmektedir.⁴⁰⁵ Doğu'ya biri küçük yaşta olmak üzere iki defa rihle yapmış ve Kayrevan, Mısır, Hicaz ve Irak'ta çalışmalarını yoğun bir şekilde sürdürmüştür.⁴⁰⁶ İbn Meserre, ilk Mu'tezili fikirleri edindiği hocası ve aynı zamanda babası olan Ebû Muhammed Abdullah'ın Doğu'ya yaptığı rihle sonrası Endülüs'e getirdiği aralarında Empedokles'e ait olduğu söylenen ve Arapça'ya tercüme edilen *el-Cevâhiru'l-hamse* adlı eserin de bulunduğu bir çok eseri, babasının ölümünden sonra miras almıştır. İlk felsefi eserlerle de bu şekilde tanışmıştır.⁴⁰⁷ Ayrıca tasavvufu kendisini etkileyen Muhammed b. Vaddâh ve Doğu'da uzun yıllar rihle yaparak Ahmed b. Hanbel ile etkileşimde bulunan

³⁹⁹ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 141.

⁴⁰⁰ Bozkurt, "Farabi'nin Endülüs'teki İmajı, Endülüslü Filozof ve Tarihçiler", 242; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 375; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 156.

⁴⁰¹ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 48.

⁴⁰² Said el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Ümem*, 182.

⁴⁰³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 214.

⁴⁰⁴ Bozkurt, "Farabi'nin Endülüs'teki İmajı, Endülüslü Filozof ve Tarihçiler", 242-243.

⁴⁰⁵ George N. Atiyeh, çev. Ahmet Bozyiğit, "İbn Meserre, Muhammed İbn'Abdillah (883-931)", *Journal of Islamic Research* 27(2): 2 (2016), 200; Dağ, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", 441.

⁴⁰⁶ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 169; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 216.

⁴⁰⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 210.

Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî gibi âlimlerden ders aldığı bilinmektedir.⁴⁰⁸ İbn Meserre, Mu'tezili görüşlerinden dolayı Mâlikî fukahâ tarafından baskı altına alınmış, fikirlerine çok sayıda reddiyeler yazılmış, zındıklık ile suçlanarak kitapları Kurtuba kadısı İbn Zerb (Zürneb) tarafından halkın huzurunda yakılmış⁴⁰⁹ ve hatta hayatının bir döneminde Endülüs'ü terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak bütün baskılara rağmen İbn Meserre, Kurtuba'da yer alan Sierra tepesinde öğretim faaliyetlerine devam ederek Reşîd b. Feth ed-Dîcâc el-Kurtubî, İlyâs b. Yûsuf et-Tuleytulî, Halil b. Abdülmelik ve Muhammed b. Abdullah b. Ömer b. Hayr el-Kaysî'nin de aralarında bulunduğu pek çok öğrenciye ilmi birikimini aktarmaya devam etmiştir.⁴¹⁰ İbn Meserre'nin *Risale fi'l hurûf* ve *Kitabu Mâkalati'r refi'â fi usûli ilmi't tabîa* adlı eserlerinde dile getirdiği ifadeleri İbn Farabî'nin düşünceleriyle büyük benzerlik taşımaktadır.⁴¹¹ Bu durum, İbn Meserre'nin Farabî'nin eserlerine hâkim olduğunun bir göstergesidir.

⁴⁰⁸ Mustafa Çağrı, "İbn Meserre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1999), C.20: 188-193.

⁴⁰⁹ Bozyiğit, "Endülüs'te Felsefî Düşüncenin Gelişmesini Engelleleyen Faktörler", 585-587; Bozkurt, "Farabî'nin Endülüs'teki İmajı, Endülüslü Filozof ve Tarihçiler", 243; Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları", 97.

⁴¹⁰ Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 186.

⁴¹¹ Bozkurt, "Farabî'nin Endülüs'teki İmajı, Endülüslü Filozof ve Tarihçiler", 243.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE İLMİ HAREKETLİLİĞİN KAYNAĞI: DOĞU'DAKİ RİHLE MERKEZLERİ

3.1. ENDÜLÜSLÜ RAHİLLERİNİN DOĞU'DA RİHLE YAPTIKLARI BAŞLICA İLİM MERKEZLERİ

Endülüs'te ilk dönemler bilimsel faaliyetlerin yetersiz olması ve Mâlikî ve Zâhirî fukahânın baskıları nedeniyle ilmi çalışmalarda bulunmak veya bu ilmi çalışmaları ilerletmek isteyen Endülüslü âlim ve öğrenciler, Doğu İslam dünyasının önemli ilim merkezlerine ilmi seyahatler gerçekleştirerek alanında yetkin olan Doğulu âlimlerden ders almış ve edindikleri hem kitapları hem de çeşitli yöntem ve teknikleri Endülüs'e nakletme hakkı elde etmişlerdir. Böylece Endülüs'te ilmi hayatın canlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Endülüslü âlimler dini ilimlere erişebilmek için ağırlıklı olarak Hicaz ve Kuzey Afrika'daki merkezleri ziyaret ederken, akli ilimleri edinmek için daha çok Suriye, Irak ve İran bölgelerindeki ilim merkezlerini ziyaret etmişlerdir.

Endülüs'ten Doğu'ya seyahat eden âlimlerin rihle güzergâhlarına baktığımızda çok geniş bir coğrafyaya ilmi seyahatler gerçekleştirdikleri görülür. İslam dünyasında her ilim merkezinin belli bir alanda ihtisas kazanmış âlimlerin etkisi altında olması, rihlelerin kapsamının genişlemesindeki temel faktör olmuştur.⁴¹² Dolayısıyla Endülüslü âlimler, Doğu'daki hangi ilim merkezine gidip hangi âlimlerden ders alacaklarını, çalışma alanlarını göz önünde bulundurarak kararlaştırmak durumundaydı. Doğu'ya rihle yapan Endülüslü muhaddisler üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasında Michael Karl Lenker, incelediği 4500 Endülüslü âlimin biyografisi arasından rihle yapan Endülüslü âlim sayısı ve varış noktalarının tespitini yaparak şu sonuçlara ulaşmıştır: Mısır'a (Fustat-Kahire, İskenderiye, Damietta ve Kulzum dâhil) 475 âlim; Mekke, Medine, Cidde'ye 385 âlim; Bağdat ve Irak'a 165 âlim; Ifrikiye'ye 125 âlim; Şam ve Suriye'ye 50 âlim;

⁴¹² Nevzat Keleş, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler", *Tarih Dergisi* 73 (2021): 5; Touati, *Orta Çağ'da İslam ve Seyahat*, 6-7.

Filistin'e 25 âlim; İran ve Maveraünnehir'e 15 âlim; Yemen'e 15 âlim; Mağrip, Sicilya ve Girit'e 15 âlim uğramıştır-gittiği yer belirsiz olan 170 âlim de mevcuttur. Bazı âlimlerin birden fazla merkeze seyahat etmiş olması veya bazılarının varış noktalarının bilinmemesi nedeniyle bu sayıların daha yüksek olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.⁴¹³ Endülüslü âlimlerin seyahat ettikleri ilim merkezleri üzerine detaylı bir çalışma gerçekleştiren Manuela Marín, Doğu'daki ilim merkezlerindeki âlimlerin Endülüslü öğrencilerle ilişkileri ve ders verdikleri Endülüslü öğrenci sayılarını temel alarak bir analiz yapmıştır. Luis Molina ise rihle varış noktalarının hiyerarşik bir sıralamasını vermiş ve bu âlimlerin ezici bir üstünlükle "klasik varış noktalarını" ve kayda değer sayıda ve çeşitlikte "ikincil varış noktalarını"⁴¹⁴ belirlemiştir. Molina, İbnü'l Faradi'nin *Târîhu 'ulemâ' i'l-Endelüs* adlı eserini analiz ederek Doğu'ya rihle yapan 558 âlimin seyahat ettiği 64 farklı ilim merkezinin toplamada 1098 kez ziyaret edildiğini saptamıştır.⁴¹⁵ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Faradi'nin biyografik eseri sadece 756-976 yılları arasındaki âlimlerin bir listesini vermektedir. Bu yüzden her dönemde aynı ilim merkezlerinin aynı oranda Endülüslü öğrenci çektiğini düşünmek pek mümkün değildir. Ancak yapılan ilim seyahatlerin sayıca en fazla olduğu dönemin 10. yüzyıl olması ve bu âlimlerin gittiği ilim merkezlerinin sayıca çokluğunu göstermesi ve entelektüel ağırlık bir haritasını kafamızda canlandırabilmemiz açısından kayda değer bir çalışmadır. Ayrıca, daha önce de bahsettiğimiz gibi, biyografiler genellikle ilmi çalışmalarıyla ön plana çıkan âlimlerin ve özellikle dini ilimler alanında çalışmalar yapan âlimlerin biyografilerini yazmaya meyilliydi. Bu yüzden, nispeten daha az kayda değer entelektüel faaliyetler yürüterek Doğu'daki ilim merkezlerinde eğitim alan kayda geçmemiş birçok âlimin varlığından da bahsedilebilir.

Molina, *Lugares de destino de los viajeros andalusíes en el Ta'rij de Ibn al-Faradi* adlı çalışmasında âlimlerin ziyaret ettikleri ilim merkezlerini ve âlim sayısını vermiş, ancak bu tabloları herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamıştır. Şimdi Molina'nın sunduğu bu tablolar ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

⁴¹³ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 49.

⁴¹⁴ Manuela Marín, "Los ulemas de Al-Andalus y sus maestros orientales, 93-350/711-961", *E.O.B.A.*, III, (1990): 258.

⁴¹⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Luis Molina, "Lugares de destino de los viajeros andalusíes en el Ta'rijde Ibn al-Faradi." In *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus I*, (1988).

Ardından öne çıkan ilim merkezlerini kısaca ele almaya çalışacağız. Molina'nın hazırladığı tablolar, nesillerin ölüm tarihlerine göre ziyaret yerleri ve sayıları temel alınarak oluşturulmuştur. Bu tablolar aşağıdaki gibidir.⁴¹⁶

Tablo 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7: Endüslü Âlimlerin Rihle Yaptıkları İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerin Sayıları.

1 (865 yılına kadar ölenler)	49
2 (865-888)	67
3 (889-912)	79
4 (913-936)	108
5 (937-961)	75
6 (962-985)	93
7 (985'ten sonra)	85

1	
İskenderiye	1
Basra	3
Hicaz	1
Irak	2
Küfe	4
Mekke	9
Medine	32
Mısır	28
Kayrevan	5
Suriye	3
Toplam	89

2	
Bağdat	3
Basra	4
Irak	2
Küfe	1
Mekke	6
Medine	10
Mısır	34
Kayrevan	45
Qafsa(Tuns)	1
Susa	2
Tarsus	1
Toplam	109

3	
Antakya	1
Aşkalan	1
Bağdat	10
Basra	8
Şam	3
Emesa	3
Gazze	1
Afrika	5
Irak	5
Kudüs	1
Küfe	4
Marsa I-Qasab	1
Misis	1
Mekke	31
Medine	5
Mısır	40
Qafsa	1
Kayrevan	33
Sana	1
Sicilya	1
Suriye	2
Susa	3
Tanca(fas)	1
Tarsus	1
Trablus	1
Toplam	164

4	
İskenderiye	1
Ürdün	1
Bağdat	12
Basra	6
Girit	1
Irak	5
Mekke	46
Mısır	50
Qafsa	1
Kayrevan	31
Kayseri	1
Sana	4
Suriye	2
Susa	2
Trablus	1
Yemen	1
Toplam	165

⁴¹⁶ Molina, "Lugares de destino de los viajeros andalusés en el Ta'rij de Ibn al-Faradi", 607.

5	
İskenderiye	2
Umman	1
Bağdat	11
Barka(Lübnan)	1
Basra	4
Bistam(İran)	1
Buna	1
Şam	1
Dimya(Mısır)	1
Emesa	1
Afrika	2
Irak	6
Kudüs	1
Horosan	1
Küfe	2
Misis	1
Mekke	44
Mısır	29
Nermaşir(iran)	1
Nişabur	1
İran	1
Kayrevan	18
Qulzum(Mısır)	1
Ramla	1
Sana	3
Suriye	1
Trablus	4
Tunus	1
Yanya	1
Yemen	2
Yuryan	1
Toplam	146

6	
Ahvaz(İran)	1
İskenderiye	6
Ayla	1
Bağdat	9
Basra	5
Baya	1
Buhara	1
Girit	1
Şam	1
Hicaz	1
Hindistan	1
Irak	6
Kudüs	2
Horosan	2
Küfe	1
Medain	1
Mekke	67
Medine	6
Mısır	58
Filistin	1
Kayrevan	10
Qulzum	1
Ramla	3
Sana	2
Sicilya	1
Siraf(İran)	1
Suriye	3
Tinnis	1
Trablus	1
Tunez	1
Vasıt	1
Yedda	2
Yemen	1
Toplam	201

7	
Aden	1
İskenderiye	6
Ashir	1
Aşkalan	3
Bağdat	10
Basra	5
Baya	2
Beyrut	1
Buhara	1
Şam	3
Farma	1
Gazza	3
Irak	5
Kudüs	6
Horosan	1
Küfe	1
Mekke	62
Medine	3
Mısır	59
Musul	1
Kayrevan	13
Kayseri	1
Qulzum	5
Ramla	4
Sana	1
Sidon	1
Suriye	7
Tabariyya	1
Tinnis	1
Tiri	1
Trablus	5
Yanza	1
Yedda	3
Yemen	2
Toplam	222

Kaynak: Luis Molina. “Lugares de destino de los viajeros andalusies en el *Ta’rîjde* Ibn al-Farađî”, *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus I*, (1988), 608-610.

İlk tabloya (I) baktığımız zaman Endülüslü âlimlerin rihlelerinin 8. asrın ikinci yarısında başladığı göz önüne alındığında, aradan bir asır geçmiş olmasına rağmen ziyaret sayılarının ve ziyaret edilen merkezlerin sayısının düşük olduğu görülmektedir. Bu ilk dönemde en fazla ziyaret edilen merkezler Medine ve ardından Mısır’dır. Medine’ye rihle sayısının yüksek olmasının nedenini, burada ikamet eden

Mâlik b. Enes'in varlığına bağlamak mümkündür.⁴¹⁷ Dahası bu dönemde Abbasi hilafetinin katlettiği Emevi soyundan gelen Abdurrahman'ın Endülüs Emevi Devleti'ni kurması ve iki devlet arasındaki ideolojik düşmanlık nedeniyle Endülüs uleması Rihle güzergâhını Medine ile sınırlandırmıştır.⁴¹⁸ Tabloda Mekke'nin de aldığı ziyaretçi sayısı dikkat çekmektedir. Bu durum âlimlerin hac görevini yerine getirme isteği ile açıklanabilir. Nitekim, bazı âlimlerin hac ve ilim taleplerini birleştirdiklerini daha önce ifade etmiştik.

Sonraki tablolara bakıldığında aşamalı olarak ziyaret edilen ilim merkezleri sayısının ve bu merkezlerin ziyaretçi alma sayılarının arttığı görülür. İlk tabloda 865 yılına kadar 49 âlim toplamda 10 ilim merkezini 89 kez ziyaret etmiştir. Son tabloya baktığımızda (tablo VII) 85 Endülüslü âlimin 34 ilim merkezini toplamda 222 kez ziyaret ettiği görülür.

İkinci tabloya baktığımız zaman, 865 yılından itibaren Medine'ye giden âlim sayısında ciddi bir azalma yaşanırken Mısır'a giden âlim sayısında önemli bir oranda artış meydana gelmiştir. Zira Mâlik b. Enes'in ölümünün ardından Furat (ö. 828), Ashab b. Abdülaziz (ö. 819) ve Abdallah b. Vehb (ö. 812) gibi en önemli öğrencilerinin Mısır'da bulunması⁴¹⁹ ve burada çok aktif faaliyetlerde bulunmaları nedeniyle Endülüslü âlimlerin burayı tercih ettikleri açıktır. Mekke'nin ziyaretçi sayısının ise dini nedenlerle her zaman yüksek olduğu görülmektedir.

865 yılından önce (tablo I) Irak bölgesine yapılan rihleler, oldukça sınırlı iken bu tarihten sonra rihle kapsamının Doğu'daki Bağdat, Buhara, Şam, Hindistan, Kudüs, Horasan, Suriye, Vasıt gibi ilim merkezlerini içine alacak şekilde büyümeye başladığı görülür. Endülüs Emevi emirleri I. Muhammed (852-886), el-Münzir (886-888) dönemlerinde (tablo II ve III), Abdullâh b. Muhammed (888-912)'in saltanatı dönemlerinde (tablo III), bu bölgelerde ziyaret edilen ilim merkezi sayıları, çok yüksek bir rakama ulaşmıştır. III. Abdurrahman'ın saltanatı döneminde (tablo IV), ziyaret edilen merkezlerin sayısında bir düşüş yaşanmakla beraber rihle sayıları aynı

⁴¹⁷ Abû Nayeem Md Raisuddin. Çev. Murat Gökalp, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı", *Dini Araştırmalar* 7.21 (2005): 324; Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi (2./8.-3./9. Yüzyıllar)", 245.

⁴¹⁸ Peacock, *Islamisation*, 200; Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 252-253; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 102; Watt, *Endülüs Tarihi*, 35.

⁴¹⁹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 250.

kalmış; III. Abdurrahman'ın saltanatının ikinci döneminde (tablo V) ise, ziyaret edilen merkezlerinin sayısı artarken rihle sayıları önceki dönemlere göre azalmıştır. Bu noktada dikkatimizi çeken çelişkili bir durum vardır. Genellikle akli ilimlere ulaşmak amacıyla bu saydığımız ilim merkezlerine seyahatin III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem döneminde başladığı; bu emirlerin tıp, astronomi, mantık felsefe vb. ilimlere verdiği destek sayesinde bu alanlarda esaslı çalışmaların yapılmaya ve Doğu'dan bu alanlara dair eserlerin naklinin başladığına dair yaygın bir kanı vardır. Fakat dikkatimizi çeken nokta, tabloda görüldüğü üzere 865 yılından önce Abbasi egemenliği altında bulunan Suriye, Irak ve İran gibi ilim merkezlerine ziyaretlerin zaten gerçekleştirilmiş olduğudur. Şöyle ki, 9. yüzyılın başları gibi çok erken bir dönemden itibaren akli ilimlerin yoğun bir şekilde çalışıldığı Suriye, Irak ve İran gibi Abbasi egemenliğindeki bölgelere, ideolojik düşmanlığa rağmen, ilmi seyahatler yapılmaya başlanmıştır. Nitekim hadis ilmi konusunda çok önemli iki sima olan Baki b. Mahled (ö. 889) ve Muhammed b. Vaddâh (ö. 900)'ın bu dönemde Suriye ve Irak bölgelerinde oldukça kapsamlı rihleler yaptıkları bilinmektedir. Buna ek olarak, felsefi ve tıbbi eserlere ilgi duyan Emevi emiri Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat) (822-852), Doğu'daki ilim merkezlerine rihle yapmış olan Yahyâ el-Leysî (ö. 849) ve Abdülmelik b. Habib (ö. 853) gibi iki önemli fıkıh âlimini önemli mevkilere getirmiş⁴²⁰ ve edip ve şair Yahyâ b. Hakem el-Gazâl (ö. 896)⁴²¹ ve edîb Abbas b. Nâsîh es-Sekâfî'yi (ö. 854) Doğu'daki ilim merkezlerine göndererek Doğu İslam dünyasındaki her türlü ilmi eserleri toplamak ve Endülüs'e göndermekle görevlendirmiştir.⁴²² Bu bağlamda Rozi, II. Abdurrahman (yön. 822-852) döneminde, emirin de gayret ve desteği ile entelektüel çalışmaların gelişmeye başladığını vurgulamakta; III. Abdurrahman döneminde önde gelen ilim adamlarının varlığını ve sayıca çokluğunu ise dönemin entelektüel hareketsizliğine bağlamaktadır.⁴²³ Yani Doğu'ya rihle geleneği çok erken bir dönemde başlamış olup, Doğu'daki ilmi birikim büyük gayretler sonucu Endülüs'e taşınmıştır. III. Abdurrahman dönemine gelindiğinde ise entelektüel faaliyetler belli bir olgunluğa erişmiş bulunmaktaydı.

⁴²⁰ Peacock, *Islamisation*, 203; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 33-34.

⁴²¹ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 248.

⁴²² Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 248; Yıldız, *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*, 156.

⁴²³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 194.

III. Abdurrahman'ın saltanatının ikinci dönemine denk gelen 937-961 yılları arasında (tablo V), ilmi seyahatlerin sayısında bir düşüş meydana gelmiş; fakat 962 yılından itibaren (tablo 5 ve 6) rihle geleneği belli bir istikrar yakalamış ve böylece 10. yüzyıl rihlenin en yoğun yapıldığı dönem olmuştur. Hem ziyaret edilen ilim merkezlerinin sayısı hem de rihle yapan öğrenci sayısı bakımından zirveyi gören bu dönem, II. Hakem dönemi (961–976) ve II. Hişam'ın (976–1008) iktidarının ilk on yıllık dönemini kapsamaktadır. Emevi halifeleri III. Abdurrahman ve II. Hakem'in Mâlikî fukahânın ve diğer aşiret gruplarının etkinliğine karşı yeni bir güç ve denge unsuru olarak hadis âlimleri ve diğer akli ilimlerle ilgilenen âlimlere destek vermesi ile âlimler, Mâlikî ideolojisinin baskın olduğu Kuzey Afrika ve Mısır bölgesinin çok ötesine rihle yapma imkânına kavuşmuş ve farklı fikir ve eserlerle karşılaşma imkânı ortaya çıkmış olmalıdır. Buna ek olarak, akli ilimlerde ön plana çıkan Doğulu âlimlerin Suriye, Irak ve İran bölgelerindeki ilim merkezlerinde yoğunlaşmasının da rihle kapsamının genişlemesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu durum, rihlenin bu dönemde doruk noktasına ulaşmasının temel nedeni idi. Bu dönemin ardından rihle geleneği gerilemeye başlamıştır. Nitekim Endülüs'ün kendi bilginlerini yetiştirme yeterliliğine ulaşması,⁴²⁴ Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılarak yerel emirliklere parçalanması ve *reconquista* hareketi 11. yüzyıldan itibaren rihle sayısında aşamalı bir düşüşüne neden olacaktı.

3.1.1. Mekke ve Medine

Endüslü râhillerin en çok ziyaret ettikleri merkezlerden biri olan Mekke, yukarıda verdiğimiz tablolarda da görüldüğü üzere, her dönem düzenli olarak ziyaretçi almıştır. Mekke'nin Müslümanlar için kutsal bir mekân olması ve hac mevsiminde bireylerin hac görevini yerine getirmek için bu bölgeye her dönem akın etmesi bu istikrarın ardındaki temel faktördür. Mekke'de bir araya gelen âlimlerin kurdukları ilim halkaları, ilim meraklılarının faydalanabileceği zengin bir ilmi ortam oluşmasına yardımcı olmuştur. Böylece, çok farklı fikirlerin karşılaşma alanı haline

⁴²⁴ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 306.

gelen Mekke, nakli ve akli ilimlerin gelişmesi ve İslam dünyasının dört bir yanına dağılması için de önemli bir dinamik haline gelmiştir.⁴²⁵

Medine ise İslam peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.v) yaşadığı yer olmasından dolayı sembolik bir öneme sahip olması ve özellikle Mâlik b. Enes'in burada ikamet etmesi nedeniyle ilk dönemler çok fazla ziyaretçi çekmiştir. Endülüslü âlimler Mâlik'ten ders alarak *Muvatta* adlı eserini rivayet etme hakkı elde etmiş ve bu eseri Endülüs'e nakletmişlerdir.⁴²⁶ Böylece Mâlikî mezhebi Endülüs'te yaygınlaşmıştır.

3.1.2. Kahire ve İskenderiye

Endülüslü öğrencilerin Mekke ve Medine'den sonra en çok ziyaret ettiği yer, Mısır bölgesindeki şehirlerdir. Doğu'ya rihle yapmak isteyen herhangi birinin ilk durağı genellikle Mısır idi; çünkü ister kara yoluyla ister deniz yoluyla seyahat edilsin, Doğu'daki ilim merkezlerine gidebilmek için öncelikle geçiş noktası durumunda olan Mısır'a gitmek gerekmektedir. Ayrıca, ünlü Mâlikî âlimlerin burada yer alması ve Mısırlı âlimlerin Endülüs uleması ile dini ve fikri uyumundan dolayı çok fazla tercih edilen bir ilim merkezi haline gelmiştir.⁴²⁷

Mısır'a en parlak dönemlerinden birini yaşatan Fatimiler döneminde, özellikle Kahire'nin eğitim kurumları ile ön plana çıktığı görülmektedir. *El-Ezher camii ve külliyesi* 972 yılında hizmete açılmıştır. 995 yılında *Darü'l Kütüp* açılmış ve ardından 1005 yılında içinde büyük bir kütüphane bulunduran ve tıp, astronomi, gramer ve kıraat çalışmalarıyla ön plana çıkan *Darü'l İlim* (Bilimler Evi) kurulmuştur.⁴²⁸ Din adamı Mueyyet Şirazi (ö. 1078) *Mecalis el-Hikme* (Bilgelik Meclisi) adlı okullar kurmuş ve ulema kesimini desteklemiştir. İdari seçkinlerin ve ileri gelenlerin açtıkları böylesi kurumlar aracılığıyla ilmi faaliyetleri desteklemesi ve

⁴²⁵ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu, Gırnata Örneği", 44; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlimi Hayat*, 74; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 106.

⁴²⁶ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 32.

⁴²⁷ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 33; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 392.

⁴²⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, 213; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 160.

âlimleri himaye etmesi ile birlikte Mısır, Endülüslü âlimlerin en önemli rihle merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁴²⁹

İskenderiye'ye gelince, 1057 yılından itibaren Kayrevan'ın Beni Hilal tarafından ele geçirilmesinin ardından Kuzey Afrika'daki rihle güzergahı terk edilmiş ve Endülüslüler deniz yolunu kullanarak İskenderiye'ye seyahat etmişlerdir.⁴³⁰ Böylece önemli entelektüel şahsiyetler yetiştiren İskenderiye, bu tarihten sonra, Kuzey Afrika'nın kozmopolit ilim merkezi olan Kayrevan'ın yerini alarak Mekke'den sonra en fazla Endülüslü ziyaretçi sayısına sahip şehir haline gelmiştir.⁴³¹

3.1.3. Kayrevan

Endülüs ulemasının Kuzey Afrika'da ilim seyahatleri düzenlediği en önemli şehirlerden biri Kayrevan'dır. İslam devletleri, Kayrevan'ı İslam topraklarına dahil ettikleri dönemden itibaren buranın her açıdan gelişmesine önem vermiş ve bu amaçla mescit ve camiiler inşa etmiş ve burayı ilmi çalışmalarla besleyerek İslam dünyasının önemli bir merkezi haline getirmeye çalışmıştır.

Abbasi hilafetine bağlı Afrika valisi İbrahim b. Ağleb, Ağlebi Devleti'ni (808-909) kurmuş ve Bağdat'ı örnek alarak Kayrevan şehrini kültürel faaliyetlerle canlandırmaya çalışmıştır. Aynı şekilde, Bağdat'taki Beytü'l-Hikme'yi örnek alarak eğitim- öğretim faaliyetlerinde bulunan bir kütüphane oluşturmuştur. Kayrevan kadısı el-Numan (ö. 974) *Mecalis el-Hikme* (Bilgelik Meclisi) adlı okullar kurulmuş ve eğitim faaliyetlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kayrevanlı âlimler Doğu'ya seyahat ederek veya Endülüslü âlimler Endülüs'e geçmeden önce buraya uğrayarak edindikleri ilmi birikimi ve topladıkları eserleri buraya nakletmişlerdir.⁴³²

Dahası, Mâlikî mezhebinin Kuzey Afrikaya yayılmasının ardından "Mâlikîliğin en önemli merkezi ve ortodoksinin bir kalesi"⁴³³ haline gelen Kayrevan'a Endülüslü âlimler, fikri yakınlık duydukları Kayrevanlı âlimlerin ilim halkalarına katılabilmek

⁴²⁹ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 159-161.

⁴³⁰ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 392.

⁴³¹ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 272.

⁴³² Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 11, 161.

⁴³³ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 261.

amacıyla rihleler düzenlemiştir.⁴³⁴ Şunu da belirtmek gerekir ki Kahire ve Kayrevan'daki ilim merkezleri, birer medrese niteliğinde olan ve birçok Endülüslü öğrenciyi cezbeden Tunus'taki *Zeytûniyye* ve Fas'taki *Karaviyyin camileri*⁴³⁵ ve Marakeş'teki eğitim kurumları⁴³⁶ ile bilimsel alışverişte bulunmuştur. Kayrevan, dini ilimlerin gelişmesi ve Batı'ya naklinde önemli bir rol oynamış ve Endülüs ile Doğu İslam dünyası arasındaki entelektüel yolculukta bir köprü görevi görmüştür.

3.1.4. Bağdat, Basra ve Küfe

Endülüslü âlimlerin ilmi seyahatler düzenlediği diğer önemli ilim merkezleri arasında Irak bölgesinde yer alan Bağdat, Basra, Küfe gibi ilim merkezleri yer almaktadır. Aslına bakarsak, ilk dönemler Irak bölgesine, özellikle de “entelektüel yolculuğun kışkırtıcı alanı” haline gelen Bağdat'a rihle yapmak, Endülüs'te çatışmalara neden olmaktadır. Emeviler ve Abbasiler arasındaki siyasi çatışma ve kültürel rekabet fikri, Irak'ta edinilen fikir ve kitapların, yani Abbasi ideolojisiyle yoğrulmuş bilgi ve kültürün Endülüs'e nakledilmesi pratiğinin yasaklanmasına yol açmıştır.⁴³⁷ Buna rağmen cesur Endülüslü âlimler, Irak bölgesine gelerek alanında ihtisas sahibi âlimlerle görüşmüş ve edindikleri akli ve nakli bilimleri Endülüs'e taşımaya gayret etmiş ve Endülüs'ün İslam dünyasının önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesini sağlamışlardır.

Abbasi hilafetinin başkenti olan Bağdat'ta, İskenderiye Okulunun yetiştirdiği son ilim adamı neslinin Harran, Merv ve Nusaybin'den ayrılarak buraya gelmeleriyle beraber Aristo mantığı merkezli çalışmalar ve felsefi eserlerin çalışıldığı antik Yunan mirası baskın hale gelmiştir.⁴³⁸ Basra ve Küfe'de ise İran ve Hint uygarlıklarının kültürel mirasının baskın etkisi söz konusudur. Gerçekte, Bağdat'ın önemli bir ilim merkezi olarak serpilmesinde, çeviri faaliyetleri dâhilinde Yunanca, Süryanice, Hintçe ve Sanskritçe metinlerin Arapça'ya tercümesi ile oluşan ilmi canlılık ve

⁴³⁴ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 35.

⁴³⁵ Turan, "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii", 487.

⁴³⁶ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 390.

⁴³⁷ Akmaluddin, "The Origin Of Fıqh Schools in Al-Andalus", 882.

⁴³⁸ Mustafa Demirci, "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar, Geç Antik Çağın Bilim Düşünce ve İnançlarının Bağdat'a İntikali", *İstem* 30 (2017): 240-241.

Abbasilerin ilim adamlarını himaye etmesiyle birlikte buraya her din, dil ve milletten âlimin akın etmesiyle ortaya çıkan kültürel atmosferin etkisi büyüktür.⁴³⁹ Özellikle Harranlı ilim adamları, buraya gelerek Yunanca ve Süryanice eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesi hususunda büyük bir pay sahibi olmuş ve aynı zamanda Abbasilerin kurduğu *Beytü'l Hikme*'de önemli makamlara getirilmiştir.⁴⁴⁰ Bu bölgede, Endülüslü öğrencilere öğretmenlik yapan âlim sayısına gelince, Manuela Marin, İbnü'l Faradi aracılığıyla elde ettiği verilere dayanarak, Irak bölgesinde Endülüslü öğrencilere ders veren toplam 95 Iraklı öğretmenden 42'sinin Bağdat'ta, 19'unun Basra'da ve 8'inin Küfe'de ikamet ettiğini ve geri kalanının ise genel tabirle Iraklı olarak kaydedildiğini belirlemiştir.⁴⁴¹

3.1.5. Harran

Dünya'nın en eski ilim ve uygarlık merkezlerinden biri olan Harran, Endülüslü âlimlerin ziyaret ettiği ilim merkezleri arasında yer almaktadır. "Felsefeye adanmış şehir"⁴⁴² olarak anılan Harran, Büyük İskender'in Asya seferinin ardından Yunan kültürü etkisi altına girmeye başlamıştır. Bunun sonucunda Yunan kültürü, pisagorculuk, yeni-palatonculuk ve yerel dini inançların bir araya gelmesiyle senkretik bir din olan Sabîlik inancı ortaya çıkmıştır. Harranlı âlim ve öğrenciler, antik Yunan mirasının en önemli aktarım merkezlerinden biri olan İskenderiye'de eğitim alarak edindikleri bilgi birikimini Harran'a aktarmışlardır. Ayrıca İskenderiye akademisinin ve Antakya'daki "Eskül okulunun" önemini kaybetmesiyle bu okulları temsil eden önemli âlimlerin bazıları Harran'a yerleşerek sahip oldukları ilmi mirası buraya aktarmışlardır. İslam egemenliği altına girmeden önce Harranlı ilim adamları, tıp, astronomi, matematik, fizik gibi akli ilimler ile ilgili çok önemli çalışmalar gerçekleştirmiş, birçok önemli Yunanca eseri de Süryaniceye çevirmişlerdi. İslami

⁴³⁹ Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 59-60.

⁴⁴⁰ Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 230-231.

⁴⁴¹ Marín, "Los ulemas de al-Andalus y sus maestros orientales", 261.

⁴⁴² Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 32.

dönemde ise dini ilimler ile ön plana çıkmasının yanı sıra Yunanca ve Süryanice eserlerin Arapça'ya çevrilmesinde önemli bir rol oynamışlardır.⁴⁴³

Harran'ın köklü bir ilmi birikime sahip olması ve Yunus el-Harranî (ö. 881 sonrası), Câbir bin Hayyân (ö. 815), Sâbit b. Kurra (ö. 901) ve el-Battani (ö. 929) gibi kimya, tıp, astronomi, matematik gibi alanlarda dâhiyane çalışmalar gerçekleştirmiş olan ünlü İslam âlimleri yetiştirmiş olması nedeniyle Doğu'daki önemli ilim merkezleri arasındaki yerini almasını sağlamıştır. Bu durum, Endülüslü öğrencilerin Harran'a ilmi seyahatler gerçekleştirerek tıp, astronomi, matematik, kimya vb. alanlardaki ilmi birikimden istifade etmelerini sağlamıştır.

3.1.6. Dımaşk (Şam)

Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün'ü içine alan Bilâdüşşam olarak adlandırılan bölgenin en önemli merkezlerinden biri Dımaşk'tır.⁴⁴⁴ Dımaşk, İslam dünyasını etkileyen en önemli ilim merkezlerinden biri olmuş ve İslam dünyasının her yerinden âlimler ve öğrenciler, eğitim öğretim faaliyetleri için buraya akın etmiştir. Emevi Devleti'ne başkentlik de yapmış olan Dımaşk, her dönemde dini, felsefi ve kelâmî tartışmalara sahne olan kozmopolit kimliğe sahip bir merkez olmuştur.⁴⁴⁵

Endülüs'e ilk yerleşenler arasında Suriye kökenli aşiret grupların ezici üstünlüğü ve bunla bağlantılı olarak Suriye fıkıh okulu olan Evzâî mezhebinin Endülüs'ü ilk dönemler etkisi altına alması, Endülüslülerin Bilâdüşşam ile kesintisiz bir iletişim sürdürmesine neden olmuştur.⁴⁴⁶ Her türlü dini ve felsefi görüşlerin var olduğu Dımaşk'ta, özellikle halkın Evzâî ve Şâfiî fukahâyâ bağlılığı, Mâlikî ve Şâfiî hadis âlimleri arasında çeşitli tartışmaların baş göstermesine neden olmuş ve bunun sonucunda sıkça dini tartışma meclisleri oluşturulmuştur. Bu nedenle, Dımaşk bölgesi daha çok hadis, tefsir, kıraat gibi dini ilimlerde önemli gelişmeler kaydetmiş olup matematik, geometri, mühendislik, felsefe, tıp gibi akli ilimler alanındaki

⁴⁴³ Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 227-228.

⁴⁴⁴ Cengiz Tomar, "Şam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2010), C. 38: 311-319.

⁴⁴⁵ Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, 29.

⁴⁴⁶ Lenker, *The Importance of The Rihla*, 237, 248.

çalışmalar için pek tercih edilmemiştir.⁴⁴⁷ Bu bölgede, Endülüslü öğrencilere öğretmenlik yapan âlim sayısına gelince, Manuela Marin, Bilâdüşşam bölgesiyle bağlantılı 21 Doğulu öğretmen saptamış, ancak hiçbirinin üçten fazla öğrencisi olmadığına -sadece el-Awzai'nin dört öğrencisi vardır- vurgu yapmıştır.⁴⁴⁸

3.1.7. Merv ve Nişabur

Orta Asya'nın "Aydınlanma Çağının merkez noktası"⁴⁴⁹ olan Horosan bölgesinde kültürel ve bilimsel faaliyetleri ile en fazla ziyaretçi çeken şehir, Merv şehridir. "Horosan'daki tüm şehirlerin anası" ve "Çarların Kalbi" olarak adlandırılan Merv, önemli bir ticaret yolu olan İpek Yolu üzerinde konuşlanmış bir şehir idi.⁴⁵⁰ Mezopotamya'nın doğusundaki en büyük kent merkezi olan Merv,⁴⁵¹ 8. yüzyılda matematik, astronomi, felsefe, tıp vb. alanlardaki Yunanca ve Hintçe eserlerin Arap diline tercüme edilmesiyle ilmi faaliyetlerin canlanması, Merv'in önemli bir kültür merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Özellikle bilimsel çalışmalara önem veren ve âlimleri himaye eden Abbasi halifesi Me'mun'un burayı bir dönem siyasi merkez olarak kullanması, Merv şehrinin kültürel öneminin daha da artmasına yardımcı olmuştur.⁴⁵² Bilimsel faaliyetlere önem veren Me'mun Merv'de bir rasathane kurmuş ve tıp, mühendislik ve basınç bilimi çalışmalarını desteklemiştir. Tercüme faaliyetlerini desteklemiş ve henüz Bağdat şehri kurulmadan tercüme faaliyetlerinin Merv'de başlamasına önayak olmuştur. Öyle ki, Bağdat'ta Beytü'l Hikme'nin kurulmasının ardında "Horosan'nın astronomik ve matematiksel tüm materyali Bağdat'a aktaran kanal" haline gelmiştir.⁴⁵³

Endülüslü âlimlerin ziyaret ettikleri diğer bir ilim merkezi Nişabur'dur. Nişabur, Rey ve Merv arasında bulunan geçiş güzergâhı konumunda olan bir ticari ve

⁴⁴⁷ Kalhussien, "Hicrî IV.(X.) yüzyılda Dımaşka ulemâ ve ilmî hayat", 83, 304-305.

⁴⁴⁸ Marín, "Los ulemas de al-Andalus y sus maestros orientales", 261.

⁴⁴⁹ Fredrick Starr, *Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019): 350.

⁴⁵⁰ Güçmurat Soltanmuradov, "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış", *Bilig* 27 (2003): 3-5.

⁴⁵¹ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 159.

⁴⁵² Soltanmuradov, "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış", 3-5, 9; Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 160, 202-203.

⁴⁵³ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 202-203.

kültürel merkez idi.⁴⁵⁴ İslam topraklarına dâhil olmadan önce Horasan bölgesinin önemli kültür merkezlerinden biri olan Nişabur, İslami dönemde de gelişimini sürdürerek önemli ilim adamları yetiştirmiştir. Böylece akli ve nakli ilimler alanında çalışmalarını derinleştirmek isteyen âlimler ve öğrencilerin uğrak noktalarından biri haline gelmiştir.⁴⁵⁵ Nitekim Bağdat'tan sonra İslam dünyasının entelektüel ve kültürel bakımdan en büyük merkezi olan Nişabur, Müslüman dünyanın felsefe merkezi haline gelmiştir.⁴⁵⁶

11. yüzyıla gelindiğinde bir dönem Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Nişabur'un önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle seyyahların ihtiyaçlarını karşılayabileceği hanlar ve hemen bitişiğinde mescitler oluşturulmuştur.⁴⁵⁷ Nişabur'daki bu "Mescid-han kompleksi"⁴⁵⁸ şeklinde ortaya çıkan yapılar gelişerek ilk medreselerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır.⁴⁵⁹ Ayrıca Nizamülmülk'ün burada ilkini kurduğu Nizamiye medreselerinde eş-Şeybani,⁴⁶⁰ İmamü'l-Haremeyn Cüveynî, Hüccetü'l-İslâm el-Gazzâlî, Zeynülsîlâm el-Kuşeyrî gibi âlimlerin ders vermeleri,⁴⁶¹ Nişabur'un ilmi çalışmalar için bir cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Böylece, Endülüs gibi İslam dünyasının en ücra köşelerinden bile öğrenci çekmeyi ve uzun yıllar önemli bir ilim merkezi olmayı başarmıştır.

⁴⁵⁴ Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları", 35.

⁴⁵⁵ İsmail Yazar Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 350-351; Yasemin Akkoyun, *Selçuklular Zamanında Nişâbûr'da İlmî Faaliyetler (1038-1157)*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 31.

⁴⁵⁶ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 265.

⁴⁵⁷ Akkoyun, *Selçuklular Zamanında Nişâbûr'da İlmî Faaliyetler (1038-1157)*, 74.

⁴⁵⁸ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, 67.

⁴⁵⁹ Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları", 41.

⁴⁶⁰ Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları", 36.

⁴⁶¹ Akkoyun, *Selçuklular Zamanında Nişâbûr'da İlmî Faaliyetler (1038-1157)*, 74.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ÂLİMLERİNİN RÖNESANSA ETKİSİ VE BİR SOSYAL SINIF OLARAK ENDÜLÜS ULEMASI

4.1. İSLAM ÂLİMLERİNİN RÖNESANSA ETKİSİ

İslami fetihlerin genişlemesiyle beraber Mısır, Mezopotamya bölgesi, İran ve Hindistan arasındaki siyasi ve ekonomik sınırlar kalkarak fikirlerin ve metanın çok geniş bir alanda özgürce dolaşması olanağı ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerin idari ve siyasi olarak birleştirilmesi, özellikle Süryanice konuşulan okulların aynı potada bir araya getirilmiş olması, kültürel ve entelektüel etkileşimi ve işbirliğini artırarak yeni bir kültürel atmosfer yaratmıştır.⁴⁶² Antik Yunan mirası, Atina ve İskenderiye Akademileri ile sürekli etkileşimlerini devam ettiren Mezopotamya'daki Süryani okulları aracılığıyla devam ettirilmiş ve Grekçe'den Süryanice'ye çeviriler vasıtasıyla İslami döneme kadar taşınmıştır. Bu okullarda yapılan çalışmalar dini ilimlerle sınır kalmayarak Aristo, Platon, Hipokrat, Öklid gibi Yunan âlimlerinin eserleri Süryani diline tercüme edilmiş ve bu eserler üzerine birtakım şerhler yazılmıştır. Bu Süryanice konuşulan okullar arasında Urfa, Harran, Kinnesrin, Nusaybin, Merv ve Cündişapur Okulları Mezopotamya, Asur-Babil, Mısır, Hint, Fenike, Yunan, Roma, İran gibi antikçağ bilgi birikiminin taşıyıcılığını üstlenen en önemli okullar arasında yer almaktadır.⁴⁶³ Bu okullar arasında Harran Akademisi bilginlerinin kendi deneyimlerini antik çağın bilgi birikimiyle harmanlayarak mantık, felsefe, astronomi, tıp ve kimya alanlarında esaslı çalışmalar gerçekleştirmiş olması ve ünü Avrupa'ya yayılacak olan Cabir b. Hayyan, el-Battani, Sabit b. Kurra gibi önemli ilim adamları yetiştirmiş olması bakımından özel bir öneme sahiptir. Özellikle Sabit b. Kurra ve ailesi Bağdat'ta gerek çeviri faaliyetleriyle gerek ürettikleri orijinal eserlerle İslam dünyasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.⁴⁶⁴

⁴⁶² Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 23-25, 28.

⁴⁶³ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 5-22; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 33-40; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 26, 28.

⁴⁶⁴ Ekinci, *Orta Çağ'da Urfa*, 169; O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 59, 64-65; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020): 59-60.

Emeviler döneminde, Halid b. Yazid (ö. 704) ile başlayan çeviri faaliyetleri sınırlı bir düzeyde kalmış ve belli bir sisteme bağlanmamıştı; fakat Abbasiler dönemine gelindiğinde özellikle halife Mansur, Harun Reşid ve Me'mun'un özel gayret ve teşvikleri sayesinde tercüme faaliyetlerinde önemli bir artış meydana gelmiştir. Beytü'l-Hikme'nin kurulmasının ardından çeviri faaliyetleri büyük bir hız kazanarak kurumsallaşmıştır. Ayrıca Süryani âlimler Bağdat'a gelerek tercüme ve telif faaliyetlerinde aktif bir rol oynamışlardır.⁴⁶⁵ Abbasi halifelerinin gayretleri ile astronomi, matematik, mantık, felsefe, tıp gibi çeşitli alanlarda Süryanice, Farsça, Aramice, Hintçe, Soğdca dillerinde yazılan eserler Beytü'l-Hikme'ye toplanarak çevirileri yapılmış ve bu eserlere çeşitli şerhler ve yorumlar yapılmıştır. Bu sayede Hint, İran ve Yunan düşünce ve bilim mirası İslam dünyasına nakledilmiştir.⁴⁶⁶

Bağdat'ta başlayan yoğun ilmi faaliyetler zamanla tüm İslam dünyasına yayılmış ve Şam, Basra, Küfe, Merv, Nişabur, Semerkant, Kahire, Fustat, Kayrevan ve daha birçok yerde önemli eğitim kurumları ve kütüphaneler oluşturulmuştur. Örneğin Fatimi halifesi Hâkim-Biemrillâh, Beytü'l-Hikme'de gerçekleşen kültürel ve bilimsel faaliyetlerle rekabet edebilmek amacıyla 1005 yılında, içinde büyük bir kütüphane bulunduran ve tıp, astronomi, gramer ve kıraat çalışmalarıyla ön plana çıkan *Dârülhikme* (Darü'l İlim) adlı bir kurum açmış ve bu kurum Mısır'da dönemin en ünlü eğitim kurumu haline gelmiştir. Benzer şekilde Kayrevan'da Bağdat'taki *Beytü'l-Hikme*'yi örnek alarak eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan bir kütüphane ve *Mecalis el-Hikme* (Bilgelik Meclisi) adlı okullar oluşturmuştur. Buna ek olarak bu ilim merkezlerinde yer alan camiiler de önemli eğitim kurumları olarak görev yapmıştır. Kayrevan'daki *El-Ezher Camii ve külliyesi*,⁴⁶⁷ Tunus'taki *Zeytûniyye* ve Fas'taki *Karaviyyin camiileri*⁴⁶⁸ ve Marakeş'teki eğitim kurumlarında⁴⁶⁹ gerçekleşen ilmi faaliyetler birçok âlim ve öğrenciyi cezbetmiştir. Sonuç olarak farklı alanlarda uzmanlık kazanmış âlimlerin farklı coğrafyalardaki belirli ilim merkezlerinde öğretim faaliyetlerinde bulunması, bilgiye ulaşmayı amaçlayan birçok âlim ve öğrenciyi yollara düşürmüştür.

⁴⁶⁵ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 43, 57-66; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 41-42, 55-66.

⁴⁶⁶ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 71-80.

⁴⁶⁷ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 11, 159-161

⁴⁶⁸ Hayrunnisa Turan, "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii", *Journal of International Social Research* 8.37 (2015), 487.

⁴⁶⁹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 390.

Bilgiye ulaşmak amacıyla ilmi seyahatlere başlayan âlim ve öğrenciler, İslam dünyasında üretilen bilgi birikiminin İslam topraklarının en ücra bölgelerine dahi ulaşmasını sağlamıştır. Nitekim İslam topraklarının en batı ucunda yer alan Endülüslü âlimler, Doğu'nun ürettiği bilgi birikimine ulaşmak amacıyla sürekli ilmi seyahatler gerçekleştirerek bu kültürel ve ilmi yaratımı batıya taşımışlardır. Endülüs'ün Hristiyan krallıkların eline geçmesinin ardından Endülüs'te oluşan bilgi birikimi Avrupa dünyasına doğru akmaya başlamış ve Avrupa'da Rönesans ve Aydınlanma hareketlerinin dayandığı temel mirası oluşturmuştur.

Başkent Kurtuba'nın Berberi saldırıları sonucu harap edilmesi sonrası Kurtuba'dan kaçan bilginlerin Endülüs'ün diğer kentlerine dağılması, bu kentlerin Kurtuba'nın gölgesinden çıkıp büyük ilim merkezleri haline gelmesini sağlamıştır. Bu durumdan faydalanan Toledo kenti de kendi bilginlerini yetiştirmiştir.⁴⁷⁰ Fakat *reconquesta* hareketi sonrası Toledo'nun Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından ele geçirilip başken yapılmasının ardından Müslüman ve Yahudi bilginlerle etkileşime geçen Batılı bilginler, İslami bilimlere ilgi duymaya başlamışlardır. Bilge Kral X. Alfonso (yön. 1254-1284) döneminde şehrin başpiskoposu olan Raimundus Lulus, Toledo'da Hristiyan, Müslüman ve Yahudi bilginlerin bir arada bulunduğu *Mütercimler Akademisi*'ni kurarak Arapça eserlerin Latin diline çevirmesini sağlamıştır.⁴⁷¹ 12. Yüzyıldan itibaren Endülüs'ten nakledilen İslam biliminin bilgi ve yöntemlerin Toledo'daki Latince tercüme aracılığıyla Avrupa'ya aktarılması sonucu Avrupa'da Bologna, Salerno, Paris, Montpellier gibi çeşitli üniversiteler kurulmuştur. Böylece Avrupa, Eski Yunan mirasıyla Endülüs aracılığıyla tekrar tanışmıştır. 12. Yüzyılda Avrupa'da Hristiyan bilginler, Arapça'dan Latinceye çevrilen eserler aracılığıyla Platon, Aristo, Hipokrat, Galen gibi Yunan âlimlerinin eserlerine ulaşma imkânı elde etmişlerdir. Toledo başpiskoposu Raimundus Lulus'un Toledo'da başında bulunduğu Toledo çeviri okulu, Kurtuba ve Bağdat'taki okulları örnek alarak çeviri faaliyetlerini sürdürmüş ve burada İslam düşünürlerinin felsefe alanında birçok eseri Latince'ye çevrilmiştir.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Dejugnat, "La rihla", 185; Lenker, *The Importance of The Rihla*, 151, 210, 261; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 271-274.

⁴⁷¹ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 143; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 168.

⁴⁷² Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 75, 79, 82.

Toledo çeviri merkezinin en ünlü çevirmeni olan Cremona'lı Gerard (ö. 1187), toplamda 92 Yunanca ve Arapça eserin çevirisini yapmıştır. Batlamyus'un *Almagest*'i (Büyük Derleme); İbn Sina'nın *Kanun fi'l-Tıbb* (Tıp Kanunu) adlı eseri çevirdiği en ünlü eserler arasında yer almaktadır.⁴⁷³ Harizmî'nin astronomik tabloları ve *Kitab el-Muhtasar fi Hisab el-Cebr ve'l Mukabele* adlı eserini, *Liber Maumeti filii Moysi Alchorarismi de algebra et almuchabala* adlı Arapça başlığı ile Latince'ye çevirmiştir.⁴⁷⁴ Aristo'nun *Meteores, Phisique, Du Ciel, De Generatione et Corruptione, Theologie, De Causis* adlı eserlerini; Sabit b. Kurra'nın *Liber Thebit de figura alchata tractata, Liber Carastonis, Liber Thebit de muto accessionis et recessionis, Liber autolici de spera motte* adlı eserlerini; Cabir b. Hayyan'ın *Kitabü'l Lahüt* adlı eserini *Liber divinitatis* başlığıyla;⁴⁷⁵ er-Râzî'nin *Kitab el-Mansûrî fi et-Tıbb*'ını, *Liber medicinalis ad Almansorem* adıyla; *Kitâb et-Tekâsîm*'ini *Liber divisionis* adıyla ve *Kitâbü'l el-Cederî ve el-Hasbe* adlı eserini *De variolis et morbilli* adıyla Latince'ye çevirmiştir. Ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrîf* isimli eserinin cerrahlik konusunu ele alan 30. Bölümünü Latince'ye çevirmiş; bu bölüm Avrupa'da *Cirurgia Albucasis* veya *Tractatus de operatione manus* adıyla tanınmış ve uzun yıllar etkisini devam ettirmiştir.⁴⁷⁶ İbn Sina'nın *Kanun fi'l-Tıbb* adlı eseri Avrupa'da modern tıp biliminin başlamasını sağlamış ve Cremona'lı Gerard'ın 1180 yılında bu eseri Latince'ye çevirmesinin ardından Avrupa'daki üniversitelerde temel tıp metni olarak okutulmaya başlanmıştır.⁴⁷⁷ Avrupa'da Alhazan olarak ünlü fizik âlimi İbn Heysem'in (ö. 1040) *Kitab el-Menâzır* adlı eseri, Gerard tarafından *Opticae thesaurus Alhazani* (İbn Heysem'in Optik Hazinesi) adıyla Latinceye çevrilmiş ve Avrupa'da 600 yıl boyunca geniş ölçüde kullanılmıştır. İbn Heysem'in *Fi'l Merâyâ el-Muhrika bi'l-Kulû* adlı eseri de Latinceye çevrilen eserler arasında yer almaktadır.⁴⁷⁸

Johannes Hispalensis (ö. 1198), Kabızî'nin *El-Medhâl fi ilmi'n-Nüciim* adlı eserini; Kosta b. Luka'nın *Kitabü'l Fark Beynen Nefs ve'r-Ruh* adlı eserini; Sabit b. Kurre'nin müneccimliğe dair eserini (*Liber de imaginibus translatus* adıyla); İbn

⁴⁷³ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 83-84.

⁴⁷⁴ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 233; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 83-84.

⁴⁷⁵ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 168, 189-190, 192.

⁴⁷⁶ Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ, İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden*, (İstanbul: Timaş, 2016): 39-40, 142-143.

⁴⁷⁷ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 42, 372.

⁴⁷⁸ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 85.

Sina'nın *Kitab el-Nefs*'ini, *Kitabü's-Şifa*'sını, *Felsefetü'l ulâ*'sını, *Kitabü's-Semâ ve'l-âlem*'ini⁴⁷⁹ ve *De anima* (Ruh Üzerine) adlı eserlerini; astronomi bilgini Ebu Mâşer el-Belhî'nin (ö. 886) *El-Medhal el-Kebîr ilâ İlm Ahkâm el-Nücûm* adlı eserini Latince'ye çevirmiştir. Ayrıca Dominiko Gundissalvi ile beraber de Farâbî'nin *İhsâ el-Ulûm* (Bilimlerin Sayımı) adlı eserini *Liber Alpharabii* adıyla Latince'ye çevirmiştir.⁴⁸⁰

Eserleriyle Hint astronomi ve matematik geleneğinin Avrupa'daki temsilcisi⁴⁸¹ haline gelen el-Harezmi'nin (ö. 850) *Kitab el-Hisâb el-Âdâd el-Hindî* adlı eserini 1130 yıllarında Bath'lı Adelard (ö. 1150) tarafından Toledo çeviri okulunda *Liber Algorismi de numero Indorum*(el-Harezmi'nin Hint Sayıları ile Hesaplama Sanatı Kitabı) adıyla Latinceye çevrilmiştir. Aynı şekilde *Kitab el-Muhtasar fî Hisab el-Cebr ve'l Mukabele* adlı eserini de çevirdiği bilinmektedir.⁴⁸² Hint-Arap rakamları ve hesaplama sistemleri, Pisa'lı Leonardo Fibonacci tarafından Avrupa'ya tanıtılmıştır. Fibonacci, Suriye ve Mısır bölgesine seyahatler düzenlemiş ve Matematiğe dair çeşitli Arapça elyazması eserlere ulaşmıştır. Harizmî'nin *Kitab el-Muhtasar fî Hisab el-Cebr ve'l Mukabele* adlı eserinden etkilenerek *Liber Abaci* adlı eserini yazmıştır.⁴⁸³

Batı'da Alfraganus olarak bilinen ve İslam dünyasının en ünlü astronomlarından biri olan Fergânî'in (ö. 860) usturlab yapımı hakkında kaleme aldığı risalesi, Avrupa'da Latince'ye çevrilmiş ve bu alandaki en iyi çalışma olarak görülmüştür. En ünlü eseri *Cevâmî'u İlmü'n-Nücûm ve Usulü'l Harekâti's-Semâviyye* (Yıldız İlmî ve Gökcisimlerinin Hareket Şekiller) adlı eserinde Batlamyus'un *Almagest*'ini özetlemiş ve kendi araştırmalarına dayanarak bilgilerini güncellemiştir.⁴⁸⁴ Arap astronomine dair en eski eseri olan Fergânî'nin bu eseri, 13 ve 14. Yüzyıllarda Robert Grosseteste, Albertus Magnus, Ristoro d'Arezzo, Dante Alighieri⁴⁸⁵ ve Christopher Columbus'u⁴⁸⁶ önemli ölçüde etkilemiştir. Johannes

⁴⁷⁹ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 183-184.

⁴⁸⁰ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 83.

⁴⁸¹ Bernard Goldstein, "Astronomy as a "Neutral Zone", Interreligious Cooperation in Medieval Spain", *Medieval Encounters* 15. 2-4 (2009): 160.

⁴⁸² Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 232; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 77.

⁴⁸³ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 77-78.

⁴⁸⁴ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 50, 230.

⁴⁸⁵ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 150.

⁴⁸⁶ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 50, 230.

Regiomontanus, 1464 yılında Paris Üniversitesi'nde Fergânî'nin bu eseri üzerine dersler vermekteydi.⁴⁸⁷

Avrupa'da Geber adıyla tanınan İslam dünyasının en ünlü kimyacılarından biri olan Cabir b. Hayyan'ın (ö. 813) eserleri 12. Yüzyılda Latinceye çevrilen eserler arasında yer almaktadır.⁴⁸⁸ Cabir'in *Kitab el-Seb'in* (Yetmiş Kitap) adlı eseri Gerard tarafından *Liber divinitatis de septuaginta* başlığıyla Latince'ye çevrilmiştir. Cabir'in Latince'ye çevrilen diğer eserleri arasında *Liber claritatis* (Açıklığın Kitabı), *Testamentum Geberi* (Câbir'in Vasiyeti), *De investigatione perfectionis* (Kusursuzluğun İncelenmesi Üzerine), *De inventione veritatis* (Gerçeğin Bulunması Üzerine) ve *Liber fornacum* (Fırınlara Kitabı) adlı eserleri de yer almaktadır.⁴⁸⁹

Mısırlı Osman b. Süveyd'in simya alanına dair yazdığı eseri, 12. Yüzyılda aslen Kayrevan doğumlu olan Endülüslü Simyacı İbn Umeyl b. Et-Temimî(ö. 960) tarafından yeniden ele alınarak *Mushaf el-Cemâ'at el-Felâsife Sophorum* adıyla yeniden kaleme alınmıştır. 12. Yüzyılda *Turba philosophorum* (Filozofların Toplantısı) adıyla Latince'ye çevrilen eser, Lantın dünyasındaki en ünlü simya metinlerinden biri haline gelmiş ve 1527 yılında matbaa baskısı Basel'de yayınlanmıştır.⁴⁹⁰

Alpharabius olarak ünlenen Farabi'nin *İhsâ el-Ulûm* (Bilimlerin Sayımı) adlı eseri, *Liber Alpharabii de scientiis/ Compedium omnium scientiarum/ De divisione philosophiae* adları ile; *Kitab fi'l Akl* adlı eseri, *Liber Alpharabii de intellectu et intellecto* (Farabi'nin Aydın ve Aydın Tanıma Üzerine Kitabı) adıyla; *Kitab Merâtib el-Ulûm* (Bilimlerin Aşamaları) adlı eseri, *De ortu scientiarum* adıyla; müziğin bölümlendirilmesi konusunda Gerard'ın Latince'ye aktardığı *De divisionane musicae secundum Alphorabium* adlı bölüm Latince'ye çevrilen çalışmalar arasında yer almaktadır.⁴⁹¹ Avrupa'nın müziğe bakış açısını önemli bir yenilik getiren Farabi'nin *Kitabü'l Musikî el-Kebîr* adlı eseri Latinceye tercüme edilmiştir.⁴⁹²

Avrupa'da Alubator olarak tanınan er-Razî'nin tıp ve eczacılık alanlarıyla ilgili *Kitab el-Hâvî fi't-Tıbb* (Tıbbı Kapsayan Kitap) adlı eseri, *Liber*

⁴⁸⁷ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 150.

⁴⁸⁸ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 66.

⁴⁸⁹ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 84.

⁴⁹⁰ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 79.

⁴⁹¹ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 84.

⁴⁹² Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 65.

continents/Liber elhavi adıyla; *Kitab el-Esrâr* (Sırlar Kitabı), *Liber secretorum bubacaris* adıyla; *Kitab Sırr el-Esrâr* (Sırların Sırrı Kitabı), *Liber secretum secretorum* adıyla; *Kitab fi Cederî ve'l Hasbe* (Çiçek ve Kızamık Üzerine Kitap), *Liber de pestilentia/De variolis et morbilis* adıyla Latince'ye çevrilmiştir.⁴⁹³

Dominicus Gundissalvi, İbn Sina'nın *Necat*'ını, *Resailü'l Hikme ve't-Tabîyat*'ını, *Kitabü'ş-Şifa*'sın; Gazâlî'nin *Liber philosophie* adlı eserleri tercüme etmiştir.⁴⁹⁴ Thomas Aquinas, kendi doktrinini deliller bulabilmek amacıyla İbn Sina ve Gazalî'nin çalışmalarından faydalanmış, Robert Boyle ise İbn Sina'nın tıbbi mirasına meydan okuyarak bu mirasın ötesine geçebilmeyi başarmış olsa da kendisini birçok konuda takdir etmiştir.⁴⁹⁵

Avrupa'da Avencebrol olarak ünlenen Yahya b. Cebirul'un (ö. 1058) *Yenbu'l-Hayat* (Hayat Kaynağı) adlı eseri Toledo'da *Fons Vitae* başlığıyla Latince'ye çevrilmiş, böylece Batılı bilginler Yeni Eflatunculuk ile tanışmışlardır. Cebirul'un insanı mikrokosmos olarak ele aldığı *Tikkun Midwoth han- Nefesh* (Nefs Davranışlarının Tanzimi) adlı eseri 1804 yılında Luneville'de basılmış; Yunan ve İslam âlimlerinin ahlak konusundaki görüşlerini topladığı *Miochar-hap-Peninim* adlı eseri ise 1844 yılında Hamburg'da basılmıştır.⁴⁹⁶

Avrupa'da Avempace olarak tanınan İbn Bacce, Aristo'nun *Fizik*, *De generatione et Corruptione* ve *Meteora* adlı eserlerine yazdığı şerhler, matematik ve metafizik alanlarında yaptığı çalışmalarla birçok Avrupalı bilgini etkilemiştir. Narbonne'lu Moses, çalışmalarında *Tarik-i Dünya Rehberi* adlı eserinden faydalanmış; Albertus Magnus ve Thomas Aquinas da onun felsefi çalışmalarından etkilenmiştir.⁴⁹⁷ Batı'da Albumasar olarak ünlenen Ebu Mâşer el-Belhî(ö. 886), eserlerini Aristo'nun metinleri ve yorumlarıyla beraber hazırlamış ve Aristo eserlerinin Latince'ye tercüme edilmesinden önce 1100 yıllarına kadar, Aristo ile ilgili temel başvuru kaynağı olmuştur.⁴⁹⁸

Batı'da daha çok rubaileri ile tanınan Ömer b. Hayyam (ö. 1131), aynı zaman da İslam dünyasında yetişmiş en önemli matematik ve geometri dehalarından biriydi.

⁴⁹³ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 85.

⁴⁹⁴ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 186.

⁴⁹⁵ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 330, 524.

⁴⁹⁶ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 126-127.

⁴⁹⁷ O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 127-128.

⁴⁹⁸ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 246.

Hayyan, üçüncü dereceden denklemler üzerine çalışmalar yapmış, binomların cebirsel teoremini geliştirmiş ve Öklid geometrisindeki paralel çizgilerin Öklid'in sunduğu formül dışında başka bir förmülün de kullanılabileceğini vurgulamıştır. *Risale fî Şerhî mâ Eşkele min Musaderât-i Kitab'ı Öklides* (Öklid Kitabındaki Meşküllerin Şerhi Hakkında Risale) adlı eseri, Giovanni Girolamo Saccheri (ö. 1733) ve Nikolai Lobachevskii'nin çalışmalarında referans aldığı kaynaklardan biridir.⁴⁹⁹

Ebu el-Fidâ'nın (ö. 1331) coğrafya alanında yazdığı ve koordinat çizelgeleri içeren *Takvîm el-Büldân* adlı eseri, Guillaume Postel aracılığıyla bir nüshası 1530'larda Paris'e getirmiştir. Bu eserin koordinat çizelgelerinden Gian Battista Ramusio da faydalanmış ve Avrupa'da geniş yankı uyandıran bu eser Richard Hakluyt (ö. 1616) tarafından yeni bir baskısı yapılmıştır. Bu eser d'Anville'nin astronomik çalışmalarında en kullandığı Arapça kaynaktır. d'Anville, ayrıca Bîruni ve el-İdrîsî'nin eserlerinden de faydalanmıştır.⁵⁰⁰

Er-Râzî'nin Endülüs coğrafyası, Gil Peres adlı bir keşif tarafından 14. yüzyılda Portekizceye çevrilmiştir. Ayrıca 12. yüzyılda yazılmış fakat yazarı bilinmeyen *Historia* veya *Chronica-Pseudo Isidoriana* adlı eserdeki İber yarımadası'na dair betimlemeler, Er-Râzî'nin Endülüs coğrafyasından alınmıştır.⁵⁰¹ Muhammed el-Vezzân'ın Afrika coğrafyasına dair yazdığı eseri, 1550 yılında *Dello descrizione dell'Africa et delle cose notabili che ivi sono* adıyla Gian Battaista Ramusia tarafında *Navigazioni et Viaggi* koleksiyonuna dâhil edilmiştir.⁵⁰²

Avrupa'da Christop Clavius (s. 1612) ve Jean Baptise Delambre (1822) Sabit b. Kurra ve torunu İbrahim b. Sinan'ın yassı güneş saatlerindeki yamuk çizgiselliği keşfine dair bilgilere çalışmalarında doğrudan yer vermiştir. John Wallis (ö. 1703), Sabit b. Kurra'nın her türlü üçgene genellediği Pisagor teoremini çalışmalarında kullanılmıştır.⁵⁰³ Adelard, matematik çalışmalarında Sabit b. Kurra, İshak b. Huneyn ve Nasîreddin Tusi'nin eserlerinden faydalanmış ve bu alana dair çalışmalarını *Euclidis elementa ex arabica in Latinum translata par Adelardum* adlı eserinde bir araya getirmiştir.⁵⁰⁴

⁴⁹⁹ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 500-501.

⁵⁰⁰ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 155-156, 159-160.

⁵⁰¹ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 148.

⁵⁰² Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 148.

⁵⁰³ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 32-33.

⁵⁰⁴ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 181.

Regiomontanus (ö. 1476), Nasîreddîn et-Tûsî'nin trigonometriyi ilk kez bağımsız bir disiplin olarak sunan *Kitâb eş-Şekl el-Kattâ* adlı eserinden de faydalanmıştır. Cabir b. Eflah'ın Almagest üzerine yazdığı eleştirinin trigonometri bölümü, Avrupa'da geniş bir yankı uyandırmıştır. Regiomontanus (ö. 1476), *De trianguli omnimodis* adlı eserinde Cabir'in eserinden büyük ölçüde faydalanmıştır. İbn Heysem'in Ptoleme'nin "gezegenlerin şeffaf camdan gök halkaları içerisinde hareket ettiklerine dair" görüşlerini benimsemiş ve *Kitab fî Hey'et el-Âlem* adlı eserinde bu konuya yer vermiştir. Heysem'in Ptoleme eleştirisi, Kopernik dönemine kadar etkisini sürdürmüştür. Küresel trigonometri alanında François Viète'ye (ö. 1593) öncülük etmiştir.⁵⁰⁵

Felsefe ve tıp alanlarında İbn Rüşd'ün *Kitab el-Külliyât* (Tıbbın Genel İlkeleri) adlı eseri, Jacob Bonacosa tarafından 1255 yılında *Colliget* adıyla; *Tehâfüt et-Tehâfüt* (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) adlı eseri, *Destructio destructionum* adıyla Latince'ye çevrilmiştir.⁵⁰⁶ İbn el-Nefs'in (ö. 1288) küçük kan dolaşımını ele aldığı *Şerhu Teşrih el-Kanun* adlı eseri, Andrea Alpago (ö. 1522) tarafından Latince'ye çevrilerek yayınlanmış ardından İspanyol hekim Michael Servetus (ö. 1553) tarafından *Christianismi Restitutio* (Hristiyanlığın Onarılması) adlı eserde yer almış ve Matteo Realdo Colombo'nun *De re anatomica libri* adlı eserde yeniden tanımlanmıştır.⁵⁰⁷ Ali el-Abbas el-Mescûsî'nin tıp alanında önemli bir el kitabı olarak kullanılan *Kâmil es-Sinâ'a et-Tıbbiyye* adlı eseri, Constantinus Afrikanus tarafından Salerno tıp okulunda *Liber Pantegni* adıyla Latince'ye çevrilmiş ve bu kitabın yeni bir çevirisi 1227 yılında Stephanus Antiachienus tarafından çevrilmiş ve Avrupa'da uzun yıllar etkisini sürdürmüştür.⁵⁰⁸

Batlamyus'un Elmecisti adlı eserlerini temel alan Yunan geleneği, İspanya'da Battani'nin Arapça bilimsel eserleriyle, Hint geleneği ise Harezmi'nin Arapça eserleriyle temsil edildi.⁵⁰⁹ Chester'li Robert, simya alanına dair Arapça bir eseri ve Harizmî'nin cebir ile ilgili önemli yapıtı *Kitab el-Muhtasar fî Hisab el-Cebr ve'l Mukabele* adlı eserini *Liber restaurationis et oppositionis numeri* başlığıyla

⁵⁰⁵ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 43, 46, 54, 62.

⁵⁰⁶ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 82, 85.

⁵⁰⁷ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 71-72; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 85.

⁵⁰⁸ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 39.

⁵⁰⁹ Goldstein, "Astronomy as a "Neutral Zone", 160.

Latince'ye çevirmiştir.⁵¹⁰ Böylece cebir ve cebirsel ifadeleri ilk kez Avrupa'ya tanıtan kişi olmuştur. Battani'nin astronomi elkitabı olan *Zic*'ini ve Hermannus Dalmata ile beraber Kur'an'ı ilk kez Latince'ye çevirmiştir.⁵¹¹

Battani'nin atronomik el kitabı (*Zic*), ilk olarak Tivolili Plato tarafından, ardından Robertus Ketensis tarafından Latinceye çevrilmi ve Avrupa'ya yayılmıştır.⁵¹² Robertus Retinensis, Battani'nin astronomiye dair eserini ve Kur'an'ı Latince'ye tercüme etti.⁵¹³ Carlo Alfonso Nallino, Battani'nin çalışmalarında faydalanarak *Al-Battani sive Akbatanii opus astronomicum* adlı çalışmasını kaleme almıştır.⁵¹⁴ Plato Tibertinus, Battani'nin eserini *Albategnus de muotu stellarum ex observationibus tum propriis tum Ptolemais* adıyla; Ebu Ali el-Hayyat'ın eserini *Albuhali Arabis astrologi antiquissimi* adıyla Latince'ye tercüme etmiştir.⁵¹⁵ Marsilyalı Raymond, İslam bilginlerinin eserlerinden derlediği *Liber Cursuum planetarum* adlı eseri, Battani'nin *Zic*'ine, Zerkâli'nin *el-Kânûn*'una ve *Toledo Tabloları*'na dayanmaktadır.⁵¹⁶ *Tablas Alfonsies*(*Alfonso Tabloları*) olarak adlandırılan astronomik çizelgeler, Endülüs astronomi bilgini Zerkâli'nin hazırladığı astronomik çizelgelere dayanmaktaydı. Bu takvimler Avrupa'da Kopernik (ö. 1543) dönemine kadar kullanılmıştır.⁵¹⁷ Kopernik'in *De revolutionibus* adlı eserinde, ünlü İslam astronomu Yahya ez-Zerkâli'nin güneş teorisini oluşturduğu astronomik çizelgelerden faydalanmıştır. Bu bilgi Kopernik'e Goerg Puerbach'ın *Theoricae planetarum*'u ve Johannes Regiomontanus'un *Epitome*'si üzerinden ulaşmıştır. Zerkâli'nin bir usturlab çeşidi olan ve ufuksal izdüşümünü kullanarak icat ettiği "evrensel disk" adlı buluşu Avrupa'da yaygınlık kazanmıştır.⁵¹⁸

Birûni, Aristo'nun *Fizik* ve kâinat hakkındaki görüşlerini ele aldığı *Gökyüzü Üzerine* adlı eserde kâinatta yalnız olmadığımıza dair fikirler dile getirmiş ve kendisinden 500 yıl sonra İtalyan Giordano Bruno (ö. 1600), bu iddiayı savunduğu için kağığa bağlanıp diri diri yakılmıştır. Birûni'nin etkilediği diğer bir Avrupalı

⁵¹⁰ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 233; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 84.

⁵¹¹ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 193.

⁵¹² Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 150.

⁵¹³ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 187.

⁵¹⁴ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 133.

⁵¹⁵ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 186-187.

⁵¹⁶ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 194.

⁵¹⁷ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 78.

⁵¹⁸ Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 52-53.

bilgin Johannes Kepler (ö. 1630)'dir.⁵¹⁹ Kindî'nin optik alanındaki çalışmasından Francis Bacon (ö. 1626) faydalanmıştır.⁵²⁰

Matematik alanında çalışmalar yapan Aurillac'lı Gerbert (Papa II. Sylvestere), Kurtuba medresesinde eğitim almış ve Arapça öğrenmiştir. Arap kaynaklarına dayanarak yazdığı *Liber de utilitatibus astrolabii* adlı eseri ile Usturlabı Avrupa'ya tanıtan ilk Batılı bilginidir.⁵²¹ Usturlab alanında Hüseyin el-Hâzin'in icat ettiği aritmetik hesaplamalar yapmadan boylam derecelerini ölçmeye yarayan *Zic es-Sifâhi* adlı alet, Avrupa'da *Aquatorium* adıyla 16. yüzyıla kadar kullanılmıştır.⁵²²

4.2. ULEMA SINIFININ ORTAYA ÇIKIŞI VE BAZI ÖZELLİKLERİ

Endülüs'ün erken İslam toplumu, burayı fetheden askeri yönelimli grupların bölgeye yerleşmesi sonucunda ortaya çıkmış ve diğer farklı yönelimlere sahip gruplar da esasen bu toplum üzerine inşa edilmiştir. Valiler dönemi (711-756) olarak adlandırılan bu dönemde Kaysi ve Kelbi kabileleri arasında canlanan eski kan davaları ve Arap-Berberi savaşlarıyla meşgul olunması nedeniyle entelektüel faaliyetler gerçekleştiren bir grubun varlığından söz edilemez; ancak ilk fatihler arasında Musa b. Nusayr ve Anbas b. Süheym el-Kalbi gibi entelektüel yönü güçlü askeri şahsiyetlerin varlığı dikkat çekicidir. Kuzey Afrika'nın âlim sınıfının biyografilerini yazan Ebü'l-Arabî el-Kayrevanî (ö. 333/944), halife Ömer b. Abdülaziz'in, İfrikiye'ye Kur'an okuma ve diğer dini görevler konusunda ordunun ihtiyaçlarını karşılaması için eğitim almış on âlim gönderdiğini belirtmektedir. Mekkari, Musa b. Nusayr ve Tarik b. Ziyad'ın ordusunda, ordunun dini ve manevi ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayan âlim askerlerin varlığına dikkat çekmektedir. İbn'ül Faradi ise Valiler dönemi olarak adlandırılan bu dönemde yirmi iki âlimin varlığından bahsetmektedir.⁵²³ Endülüs'te entelektüel faaliyetlerin başlamasında ve

⁵¹⁹ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 338-339.

⁵²⁰ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, 226.

⁵²¹ Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 77.

⁵²² Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, 38.

⁵²³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 4, 6-7, 8.

ilk nesil Endülüslü âlimlerin doğuşunda, Endülüs'ün işgalinde yer alan orduda bulunan bu entelektüel kabiliyete sahip bireyler, çok önemli bir yere sahiptir.

Endülüs Emevi Devleti'nin kurulması ve Endülüs topraklarında organize kurumların ortaya çıkmasıyla birlikte bu kurumlarda istihdam edilecek eğitimli kişilere ihtiyaç duyulmaya başlandı. İşgal sonrası dönemde ortaya çıkan kentleşme ile birlikte Endülüs âlimleri, özellikle sivil örgütlenmelerde ön plana çıkmaya başladılar. İslam hukuku alanında tek yetke sahibi bireyler olarak âlimler, yasama ve yargı gücünü temsil etmeye ve kamuoyunun temsilcileri olarak iktidar ile ilişki kurmaya başladılar. Eğitimli bireylere ihtiyaç duyulan idari kadrolarda oluşan boşluğu entelektüel kesimin doldurmasıyla birlikte ordunun gücü kademeli olarak azalırken aydınların gücü kademeli olarak arttı. Böylece ulema ve askeri yönelimli gruplar toplumda iki ayrı güç unsuru haline geldi.⁵²⁴

Endülüs toplumunda âlimlik hem büyük bir toplumsal prestij hem de aidiyet duygusu kazandırmaktaydı. Âlimlerin halk ve iktidar çevrelerinde el-fakîh unvanı ile anılması onların sınırları belli bir sınıf olarak algılandığı ve ahlaki otoritelerinin kabul edildiğinin bir sembolüydü.⁵²⁵ Ulema sınıfının toplumda saygın ve ayrıcalıklı bir yere sahip olmasının başlıca nedenlerinden biri, maddi istek ve beklentilerden arınmış olmalarıydı. Âlimlik, her şeyden önce bireye ahlaki ve dini bir görev sorumluluğu ve bilgiyi arama ve onu aktarma, yüksek derecede bütünlük ve manevi ilhamı yansıtan bir yaşam tarzını yüklemekteydi.⁵²⁶

Endülüs toplumu, gerçekte, Hâssa ve Âmme olarak iki büyük sınıfa ayrılmıştı. Hassa sınıfı; hanedan üyeleri, askeri ve sivil idareciler, Kureyş kabile mensupları, bazı büyük Arap ve Mevâlî ailelerini içine almaktaydı. Amme sınıfı ise esnaf, zanaatkar, işçi, âlim gibi toplumun diğer kesimlerini kapsamaktaydı. Ancak bu iki sınıf birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış değildi ve sınıflar arası geçiş mümkündü.⁵²⁷ Dikey hareketliliğin mümkün olduğu böylesi bir toplumda, âlimler ilmi çalışmalarla toplum içerisinde kendilerine bir konum çizmeye, yani bir kimlik oluşturmaya çalışmıştır. Ulemanın toplum ve iktidar arasında aracı bir rol üstlenmesi ve ilmi birikimi ve ahlakı ile toplumun geri kalanından kendini ayırt etmesi, şüphesiz

⁵²⁴ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 9-11.

⁵²⁵ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 230.

⁵²⁶ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 114.

⁵²⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 23.

bir grup bilinci yaratmıştı. Bu nedenle ulema sınıfı, kendisini alt ve üst sınıf arasında oluşan sosyal boşluğu dolduran orta veya ara bir sınıf olarak konumlandırmış oldu. Nitekim kadılık, şurta ve muhtesip gibi çeşitli memuriyetlerin kabulü ile bu statüsünü yükseltmeye çalıştığı söylenebilir.

Ulema sınıfı, ekonomik olarak standartlaştırılmış tek bir sınıf değildi. Gerçekte, ulema sınıfı, çok farklı ekonomik gelir düzeylerine sahip bireylerden oluşmaktaydı. Örneğin, uluslararası düzeyde toptan eşya ticareti yapan âlimler olduğu kadar yerel ölçekte ticari faaliyetler sürdüren âlimler de vardı. Bir âlimin ekonomik durumu, onun statüsünü etkilemeyen, kişisel bir nitelikti. Her şeyden önce bilgili olmak, âlimleri siyasi kurumlardan ayrı tutan ve onları geçimlerini sağlamaları için çeşitli ticari faaliyetlere yönlendiren bir faktördü. Endülüs'ün en tanınmış dil bilimci ve gramercisi olan ve her taraftan öğrencileri kendine çeken Ebü'l Ali eş-Şalubin (Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdullah el-Ezdi), kendi çalıştığı fırının geliriyle geçimini sağlamaktaydı. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Emevi, Endülüs'teki en iyi bilinen eczacı ve aynı zamanda Zâhirî hukuk okulu hakkında en bilgili otoriteydi. Doğu'dan döndükten sonra Sevilla'ya yerleşerek şifalı ot ve ilaç sattığı bir dükkân açtı. Esasen âlimliği diğer mesleklerle birleştirme geleneği, biyografilerde yansıtılandan daha yaygın bir durum idi. Bu durum aynı zamanda âlimlerin öğretim faaliyetlerinden herhangi bir gelir beklemediklerini de göstermektedir.⁵²⁸ Âlimlik, hiçbir zaman servet edinme aracı olarak işlev görmemişti. Ayrıca bu âlimlerin eğitim faaliyetlerinden nadiren ücret talep etmiş olmaları muhtemeldir.⁵²⁹

Endülüs'te âlimlerin idareci seçkinlerle yakın temas halinde olması ne arzu edilen ne de hoş karşılanan bir durumdu. Bu nedenle ulema sınıfı üyelerinin idarecilerin himayesini kabul etmedikleri durumlarla karşılaşmak olağandı.⁵³⁰ Örneğin, Abdullah b. Muhammed ibnü'l Kâsım b. Hazm (ö. 993), Ebü'l Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Ensârî el-Kanâze'î (ö.?), Ebû Îsâ Yahyâ b. Kesîr b. Veslâs (ö. 848), Ebû İshâk İbrahim b. Hafâce (ö. 1139) ve Belensiyeli Ebû Bekir

⁵²⁸ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 367, 370-371, 404.

⁵²⁹ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 113; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, 219; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 404.

⁵³⁰ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 229; Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 151.

Muhammed b. Ahmed İbn İmrân el-Hacerî (ö. 1170) gibi birçok âlim idari görevler üstlenmeyi reddetmiştir.⁵³¹

Genellikle idari seçkinlerle yakın temasta bulunmayı reddeden âlimler, sosyal yönü baskın olan ve Rozi'nin Şehy el-Asr olarak tanımladığı âlimlerdi. Şehy el-Asr, ulemanın başarısının işareti olmasının yanı sıra bilgin sınıfı içinde gelişen içsel yapıdaki tabakalaşmanın da bir göstergesidir ve temeli ilmi ayırım üzerine kuruludur. Şehy el-Asr hem kendi topluluğunun lideri hem de bağımsız bir sınıf olarak, siyasi ve aşiret kurumlarıyla yan yana kendi sınıfının kurumsallaşmasının sembolü olmuştur.⁵³²

Bazı âlimlerin bu eğilimin dışına çıkarak idarecilerle güçlü siyasi bağlantılar kurdukları da görülür. Rozi'nin Şehy el-İlm olarak tanımladığı bu ilim adamları, idarecilerle kurdukları bu yakın ilişki sonucunda maddi kazanç, statü veya prestijli bir makam ile ödüllendirilmiştir.⁵³³ Örneğin, ünlü hadis ve fıkıh âlimi Ebû Bekir b. es-Selîm olarak bilinen Muhammed b. İshâk b. Münzîr (ö. 978), II. Hakem ile kurduğu yakın ilişki sonucunda yargıda ve emniyet teşkilatında çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Kurtuba kadılığına tayin edilmiştir. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Müferric (ö. 991) de II. Hakem ile kurduğu yakın ilişki sayesinde İstice'ye kadı olarak tayin edilmiştir.⁵³⁴ Benzer şekilde ibnü'n-Nâkûrî olarak bilinen Kurtubalı Saîd (ö. 1002) Hâcib el-Mansûr'un oğullarına hocalık yapmasının yanı sıra Medînetüzzâhire Camii'nde imam ve hatip olarak görevlendirilmiştir.⁵³⁵ İbn Tufeyl ve İbn Rüşd, Muvahhid emirleri ile yakın temas halinde olmuştur. İbn Tufeyl, Muvahhid emirinin şahsi doktorluğunu yapmıştır. Aynı şekilde İbn Cübeyr, el-Bekri ve İbn Arabi de Murâbıt hükümdarları ile güçlü siyasi bağlantılar kurmuşlardır. İbn Arabi, Doğu'ya seyahati sırasında Murâbıt hükümdarlık iddiasını teşvik etmiştir.⁵³⁶

Şehy el Asr'ın aksine Şehy el-İlm, entelektüel faaliyetlerini Endülüs ile sınırlamak yerine Doğu'ya özellikle Kuzey Afrika'ya seyahat etmiştir. Bu âlimlerin

⁵³¹ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 151.

⁵³² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 437.

⁵³³ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 231; Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 26.

⁵³⁴ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, 26-27.

⁵³⁵ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 231.

⁵³⁶ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 311-312.

uzun bir süre Endülüs dışında kalması, onların Endülüs uleması üzerindeki etkisini azaltmasının yanı sıra onlarla olan ilişkilerinde de bir kopukluğa neden olmuştur. Dolayısıyla Şeyh el-İlm, ulema sınıfı ile bütünleşememiş ve bu sınıfın üyelerinden bağımsız, nispeten bireysel bir tavır sergilemiştir. Endülüs dışına çıkmayıp çalışmalarını Endülüs ile sınırlayan Şeyh el-İlm için de bu durumun geçerli olduğu açıktır. Örneğin aristokratik bir âlim tipini temsil eden İbn Hazm, Endülüs sarayında büyümüş ve Doğu'ya seyahat etmemiş olmasına rağmen Doğu'dan toplanan eserlerle oluşturulan ve diğer ilim çevrelerine kapalı olan saraydaki özel bilimsel kitap koleksiyonlarından faydalanmıştır. Bu durum ulema sınıfıyla olan ilişkilerini zayıflatırken, iktidara yakınlığı nedeniyle de ulema sınıfının hoşnutsuzluğunu kazanmasına neden olmuştur.⁵³⁷

Âlimler, sınırları belli bir sınıf olarak algılandığı için, Şeyh el-İlm'in iktidar ile güçlü siyasi bağlantılar kurması, nihayetinde bu âlimlerin ulema sınıfından dışlanması veya ulemanın sert tepkisiyle karşılaşması durumu ile sonuçlanmıştır. Örneğin Abdurrahman el-Kaysi, hükümdar ile iyi ilişkiler kurması sonucunda Kurtuba'daki ulemanın hoşnutsuzluğu ve aşağılamaları nedeniyle baskı görmüş ve Malaka'ya kaçmıştır. İbn Hazm ailesi, iktidarla yakınlıkları nedeniyle ulema sınıfının hoşnutsuzluğunu kazanmıştır. İbn Arabi, Murâbitlerle kurduğu ilişki nedeniyle yine ulemanın hoşnutsuzluğunu üzerine çekmiş ve bazı öğrencileri kendisinden ders almayı bırakmıştır. Biyografi yazarlarının da Şeyh el-İlm'e karşı benzer bir yaklaşım sergilediği görülür. Şeyh el-ilm, iktidarla yakın ilişkileri nedeniyle biyografilerde ulema sınıfı üyeleri arasında konumlandırılmaktan ziyade memurlar arasında yer almış ve ulema sınıfı üzerinde minimum bir etkiye sahip olmuştur. Buna ek olarak, genellikle Şeyh el-Asr'ın entelektüel ve toplumsal rolüne büyük vurgu yapılırken, Şeyh el-İlm'in entelektüel duruşuna karşı kayıtsız kalınmıştır. Dahası, Şeyh el-Asr'ın öğretmen-öğrenci zincirini büyük bir titizlikle ele almaya çalışırken, Şeyh el-İlm'in öğrencilerine değinmekten kaçınmıştır.⁵³⁸

Son olarak şunu belirtmek gerekir ki, Şeyh el-İlm, ilmi çalışmalarını âlim sınıfın dışında yürütmesine rağmen bu sınıfın bir ürünü ve bir parçasıydı. Şeyh el-İlm, itibarını öğretim faaliyetleri yoluyla güçlendiren ve bu yüzden öğretime öncelik

⁵³⁷ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 313.

⁵³⁸ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 232-233, 312, 314.

veren Şeyh el-Asr'ın aksine daha fazla kişisel ilmi arayışlara yönelmiş ve daha fazla eser üretimiyle ilgilenmiştir. Kişisel ilmi uğraşlar yoluyla itibarını güçlendiren Şeyh el-İlm'in ilim adamları olarak ünlenmeleri de şüphesiz bu faktöre dayanmaktadır. Öğretim faaliyetlerinde bulduklarında bile bunu, iktidar ile ilişkilerinden dolayı dışlandıkları için ya iktidardan uzaklaştıkları zaman ya da Endülüs dışına çıktıkları zaman gerçekleştirmişlerdir. Emevi siyasi birliğinin parçalanmasının ardından ulema sınıfının birliğinin bozulmasıyla Şeyh el-İlm âlimleri daha da gelişmiş ve sayıları da artmıştır.⁵³⁹

4.3. TOPLUM VE İKTİDAR ARASINDA ENDÜLÜS ULEMASININ VAROLUŞ MÜCADELESİ

Endülüs ulemasının Endülüs'te bağımsız bir sınıf olarak ortaya çıkışı ve gelişimi süreci, bu sınıfın büyük ölçüde iktidar ve toplum ile çalkantılı ve istikrarsız ilişkileri sonucunda şekillenmiştir. Ulemanın siyasi rolü, esasen ideolojik ve dini temellere dayansa da sosyal, siyasi ve ekonomik koşulların gerekliliklerine göre değişim göstermiştir. Bu nedenle dönem dönem iktidara karşı sergilediği tavır farklılık arz etmekteydi.⁵⁴⁰ Endülüs'te merkezi otorite güçlü olduğu müddetçe ulema dünyası, Kurtuba merkezliydi. Çünkü iktidarı Mâlikî mezhebinin pençesinden kurtarmak ve diğer heterodoks eğilimlere yeni kapılar aralamak amacıyla bazı emirler, özellikle fukahâya karşı diğer hukuk ve düşünce ekollerini destekleyen I. Muhammed ve II. Hakem, ulema dünyasının faaliyetlerinin Kurtuba'da ya da yakın çevrede yoğunlaşması için gayret göstermiştir. Fakat diğer egemenler veya etkili yöneticiler Mâlikî mezhebinin yarattığı hiyerarşinin desteğini talep etmeyi tercih etmiş, ancak, bu sınıf ile mesafesini de korumaya dikkat etmiştir.⁵⁴¹

Endülüs uleması, belli dönemlerde iktidarın kaynağını oluşturmuş; iktidar ile iyi ilişkiler kurarak belli bir otoritenin etrafında toplanmıştır. Ancak iktidara ortak olabilecek güce eriştiği noktada, idari erk tarafından sınırlandırılmış ve kendisine

⁵³⁹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 314-315.

⁵⁴⁰ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 118.

⁵⁴¹ Urvoy, "The Ulamā of al-Andalus", 852.

verilen destek azaltılmıştır. İlk Emevi emirleri yönetimlerine yasal destek sağlamak amacıyla fukahâ ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Endülüs emiri I. Abdurrahman (yön. 756-788), iktidarının ilk yıllarında âlimleri desteklemesine rağmen bu sınıfın artan gücünü dengeleyebilmek amacıyla sadakatlerinden şüphe duymadığı mevâlî kökenli devlet adamları arasından seçilmiş kişiler ile etrafını kuşatmayı tercih ederek âlimlerden yüz çevirdi.⁵⁴² Dolayısıyla iktidarın kaynağı, ulema sınıfından askeri kökenli devlet adamlarına kaymaya başladı. Ancak Emevi emiri I. Hişam (yön. 788-796), ordu tarafından desteklenen kardeşi Süleyman'a karşı âlimlerle kurduğu olumlu ilişki ve onlardan aldığı destek ile iktidara geldi. Böylece ulema sınıfı orduya karşı kazandıkları zaferin getirdiği güç ile iktidardan daha fazla pay almaya başlayarak Hişam'ın çevresinde toplanmaya başladı. Ancak Hişam, âlimlerin otoritesini zayıflatabilmek için aşamalı olarak onlarla kurduğu ilişkiye belli sınırlamalar getirmeye başladı.⁵⁴³ Bu durum âlimlerin iktidardan ve idari görevlerden uzaklaşmasına ve iktidardan bağımsız bir büyüme çizgisi izlemesine neden oldu.⁵⁴⁴

Mâlikî mezhebinin Endülüs'te hızla yayılması ve bazı seçkin âlimlerin siyasi güç elde etmesiyle ulema sınıfı daha fazla güçlenmiş ve siyasi hizipler karşısında kendi otoritesini ortaya koymak amacıyla farklı yollara başvurmuştur. Endülüs uleması, iktidar ile giriştiği güç mücadelesinde, özellikle Endülüs halkının da desteğini arkasına alarak iktidar karşısında, iktidarın otoritesinden bağımsız bir sınıf olarak var olmaya çalışmıştır. Nitekim ulema sınıfı ve Emevi iktidarı arasındaki iktidar mücadelesinin nihai patlama noktası, I. Hakem'in (796-822) iktidarı döneminde patlak veren ve ulema-halk ittifakının ortak eylemi ile gerçekleşen Rabad Ayaklanması (818) olacaktır. Gerçekten de bu isyan sırasında ulema sınıfı, Hakem'in şarap düşkünü olduğu ve dindar bir kişilik olmadığı yönünde birtakım iddiaları, halkı kışkırtmak için bir araç olarak kullanmış ve âlim-liderlerine güvenen halk da bu iddiaları sorgulama gereği duymamıştı.⁵⁴⁵

Her ne kadar dönemin kaynakları isyanın nedenini I. Hakem'in askeri eğilimleri ve halkın taleplerini göz ardı etmesine bağlasa da modern akademisyenler arasında âlimleri, bu ayaklanmadan sorumlu tutma yönündeki eğilim daha fazladır.

⁵⁴² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 21.

⁵⁴³ Urvoy, "The Ulamā of al-Andalus", 852; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 21.

⁵⁴⁴ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 13.

⁵⁴⁵ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 25-26.

Genel kanı şöyle ki, öncelikle I. Hakem'in bu isyanlara yol açacak ağır vergiler, angarya veya para cezaları vermediği belirtilmektedir. İkincisi, ulema sınıfının Emevi iktidarına karşı hoşnutsuzluklarından dolayı halkın kendilerine olan güvenini sömürdükleri ve kendi çıkarları uğruna halkı kullandıkları vurgulanmaktadır. Dolayısıyla halkın isyana kalkışmasına neden olacak hiçbir sebep yoktu. Mones'in iddiasına göre I. Hakem, ulema sınıfının yönetimdeki etkisini kırarak âlimleri karar alma merciinden uzaklaştırmak, yani âlimleri iktidardan soyutlamak istemiş; buna karşın ulema sınıfı, iktidar ile ilgili artan memnuniyetsizliklerini bastırmak yerine halkı isyana teşvik etmiştir. Rozi ise halkın, ekonomik ve sosyal sorunlara sahip olsa bile ulema sınıfı olmaksızın kendi başlarına bir sınıf olarak “değişim arayışlarını böyle bir perspektife oturtacak kadar net bir vizyona” sahip olamayacağını öne sürmektedir. Çünkü hem imtiyazsız durumda olduklarının farkında olmalarına rağmen hoşnutsuzluklarını toplu olarak ifade edebilecek bilice sahip değillerdi hem de bir liderden yoksunlardı; bu yüzden âlimlerin liderliğine boyun eğerek onların önderliğinde memnuniyetsizliklerini tolu olarak dile getirme fırsatı buldular. Âlimler ise amaçlarını tanımlamışlardı ve bunları eyleme dönüştürmeye hazır oldukları için birer liderlerdi. Ayrıca iktidara yabancılaştıkları için de halk ile daha fazla kaynaştılar.⁵⁴⁶

Endülüs tarihinde, “Emevi yönetimine karşı ilk açık meydan okuma” ve “toplumsal hoşnutsuzluğun bir ifadesi olarak ortaya çıkan ilk ve şüphesiz en belirgin kentsel hareket” olan Rabad Ayaklanması'nın Emeviler açısından sonucu, Rabad bölgesinin boşaltılması, âlimlerin tasfiyesi ve buradaki yapıların yok edilmesi oldu. Toplumsal alanda daha fazla güç ve prestij kazanan ulema sınıfı açısından sonucu ise ulema-halk ittifakının daha somut bir zemine oturtulması oldu. Âlimler dini alanlardaki yetkesini kullanarak halkın yaşam biçimi ve iktidar ile ilişkilerinde koruyucu bir rehber haline geldi. Bu ilişkinin en somut göstergesi, idari görevlerden biri olan kadılığı reddeden ve istişare (hukuk müşaviri) hizmeti veren âlimlerin sayısının artmasıdır. Ulemanın halk ile bütünleşmesi, şüphesiz, iktidarı zor bir duruma sokmuştur. Bu durum, bilim-iktidar ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü, ayaklanmanın seçkin âlim liderleri daha sonra af ile Kurtuba'ya dönmüş, bu

⁵⁴⁶ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 25-26, 30-31.

da iktidar ile yeni bir ilişki kurmalarını ve kendi güçlerini iktidara empoze etmelerini kolaylaştırmıştır.⁵⁴⁷

II. Abdurrahman dönemi (yön. 822-852), âlimlerin iktidar üzerinde gücünü hissettirmeye başladığı esas dönem olmuştur. Rabad ayaklanması, hafızalardan hala silinmemişti ve iktidar, ulemanın desteğini arkasına aldığı takdirde böyle bir olayın yaşanmayacağını farkındaydı. Bu nedenle, âlim liderlerin toplumdaki gücü ve konumunun bilincinde olan II. Abdurrahman, ulema sınıfından Yahyâ el-Leysî ve Abdülmelik b. Habib gibi güçlü âlim-liderleri hizmetine alarak ulema sınıfının desteğini arkasına aldı ve politikalarını bu yönde şekillendirmeye başladı. Yahyâ el-Leysî ve ardında Abdülmelik b. Habib, daha önce ulema sınıfından hiç kimseye izin verilmeyen idari görevlere getirildiler. Böylece, önemli mevkiler elde eden Endülüs fukahâsının gerçek üstünlüğü pratikte de başlamış oldu.⁵⁴⁸

Ulema sınıfı üyeleri her ne kadar çeşitli makamlara yükseltiseler de Emevi emirleri, ulema sınıfına karşı daima tedbirli davranmaya devam etmiştir. Gerçekte Endülüslü âlimler iktidardan hiçbir zaman tamamen dışlanmamıştı. Halkla doğrudan temas gerektiren bazı kadroları âlim sınıfı üyelerinin doldurmasına zorunlu olarak izin verilmişti. Emevi iktidarı, dini ilimlerde otorite sahibi olmalarından dolayı kadılık, şurtalık, muhtesiplik gibi makamları doldurmak için âlim sınıfına başvurmak zorunda kaldı.⁵⁴⁹ Dolayısıyla, Emeviler, halkın talepleriyle doğrudan ilgilenmek yerine halkın çok saygı duyduğu âlimleri birer aracı olarak kullandı.⁵⁵⁰ Ancak bu âlimler, memuriyetlerini babadan oğula geçecek bir memuriyet haline getiremediler; çünkü geçici birer aktör olarak görüldükleri için hiçbir neden olmadan görevden alınmaları bile söz konusu olabilmekteydi. Kısacası, bu görevler kalıcı değildi ve sık sık el değiştirmekteydi. Örneğin, II. Abdurrahman, kadısını on bir kez, sahib eş-şurtasını ise iki kez değiştirmişti. Bu üç idari görev ile ilgili vurgulanması gereken önemli bir nokta daha vardır. Emevi idaresi, dini ve din dışı ilimleri çalışan ulema ve fukahâ arasında net bir ayırım yapma yoluna gitmişti. Biyografilerde Emevi iktidarı döneminde idari görevlerde bulunduğu belirtilen otuz dört âlimin sadece on bir

⁵⁴⁷ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 24, 31-32.

⁵⁴⁸ Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe" 308; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 34.

⁵⁴⁹ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 114; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 135.

⁵⁵⁰ Gellens, *Scholars and Travellers*, 5; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 136.

tanisinin ilmi vasfı verilmiştir.⁵⁵¹ Dahası, bu idari görevlere getirilen âlimler genellikle şiir edebiyat, dil vb. alanlara ilgi duyan âlimlerdi, ancak çok az bir kısmı fıkıh ve hadis alanında çalışmıştı.⁵⁵² Emevilerin idari kurumlarda âlimleri görevlendirmeyi tercih etmeme geleneği Tavâif emirlikleri tarafından da takip edilmiştir. Ancak Fukahâ ve ulema arasındaki net ayrımın bulanıklaştığı ve akli ve nakli ilimlerin kaynaştığı Murâbitlar ve Muvahhidler dönemine geldiğinde genel dini eğilim ve dönemin şartları gereği bu eğilim terk edilmişti. İdari görevlerde yer alan fukahâ âlimlerin sayısı Emevi emirliği döneminden Murâbit ve Muvahhid hakimiyetinin sonuna değin kademeli bir artış gösterecekti.⁵⁵³

II. Abdurrahman'ın ölümünden III. Abdurrahman dönemine kadar ki süreçte Endülüs'ün dört bir yanında baş gösteren silahlı direniş karşısında ulema sınıfı, hem sayısal olarak en yüksek artışı görmüş hem de artan bir sorumluluk üstlenmişti. Bu silahlı direniş, esasen yerel dönüşümün tamamlanmasının ve aşiret kurumunun çökmesinin bir işareti idi. Bu kargaşadan aşiret güçlerini sorumlu tutan halk bir kez daha ulema sınıfının koruyucu rehberliğine güvenerek âlimlerle aynı safta yer aldı. Âlimler ise bu âlim-kamu ittifakının bir neticesi olarak Emevi ordusuna gönüllü katılımı ile bir kez daha toplumsal liderlik vasfını üstlendi.⁵⁵⁴

Bu altmış yıllık sürecin ardından her iki grup (ulema sınıfı ve aşiret grupları), uğruna yıllardır savaştıkları amaçlardan sıyrılmış; âlimler ilmi faaliyetlere, aşiret güçleri ise askeri meselelere yoğunlaşmıştı. Bu sayede, III. Abdurrahman'ın Endülüs'te birliği sağlaması uzun sürmedi. III. Abdurrahman'ın devraldığı iktidar politikaları, II. Abdurrahman döneminde şekillenmeye başlamış ve 852-912 yılları arasında ciddi şekilde sınanmıştı. Böylece III. Abdurrahman bu süreçte oluşan güç birikimini devraldı ve bu gücü kendisinde kişiselleştirmiş oldu. Başka bir deyişle iktidar, artık idari bir grubu temsil etmekten ziyade tek bir bireyi, yani Endülüs Emevi emirini simgelemeye başladı. Abdurrahman'ın 929 yılında kendisini halife ilan etmesiyle birlikte iktidar-ulema ilişkilerinde önemli sıcak gelişmeler yaşandı ve ulema, halifeye daha önce görülmemiş bir destek vermeye başladı. Halifenin bu desteği sağlamasında, şüphesiz 9. yüzyıldan itibaren Mâlikî fukahânın tekelci gücünü

⁵⁵¹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 136-137.

⁵⁵² Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 232; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 137.

⁵⁵³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 138, 140.

⁵⁵⁴ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 35.

kırmaya çalışan halk ve iktidar çevrelerinin hadis âlimlerine destek vermesi etkili oldu. Şöyle ki, Doğu'ya rihle yapan âlimler, yeni düşünce formlarıyla Endülüs'e dönmeye başladı ve Maliki uygulamalar artık halkın ihtiyaçlarına cevap vermeyen geleneksel bir arayış olarak görüldü. Bu nedenle Malikiliği benimseyen entelektüel çevreler, yeni ve daha geniş bilimsel ufuklar aramaya başladı. Ayrıca hadis çalışmalarının yaygınlaşması ve halkın Mâlikîliğin dayatmacı düzenlemelerinden kurtulmaya yönelik eğilimi, Mâlikîlerin gücünü ve otoritesini önemli ölçüde zayıflattı. Bu durum, ulema ve iktidar arasında daha kolay ve verimli bir ilişki ortaya çıkardı.⁵⁵⁵

III. Abdurrahman'ın halifeliğini ilan etmesinin ardından pek çok âlimin idari kurumlara yönelmesi, Mâlikî âlimler üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Böylece halifenin otoritesi altına giren ilim ehlinin yetkilerinin bir kısmı, halifeye devredilmiş oldu. Ayrıca, memuriyet sahiplerinin sürekli olarak değiştirilmesi politikasının takip edilmesi, mahalli birimlerde kendini öne çıkaranların Kurtuba'nın denetimine girmesiyle neticelendi. Ulemanın iktidardan bağımsız hareket etme gücü ve özgürlüğü iktidarın eylemleriyle sınırlandırıldı, böylece âlimlerin halk ve iktidar üzerindeki gücün de kırılmış oldu.⁵⁵⁶ Abdurrahman, âlimleri iktidara bağlı olması gereken ikinci bir güç olarak görmek isterken; âlimler, Emevileri kendi denetimlerine girmesi gereken koruyucu bir güç olarak görmeye devam etti.⁵⁵⁷ Mâlikî âlimlerin bu tutumu neticesinde Mâlikîlik bir kez daha uygulamada zorunlu hale gelirken, diğer tüm yaklaşımlar spekülâtif değere sahip hale geldi. Nihayetinde hadis çalışmaları da gereksiz lüks olarak görülmeye başlandı.⁵⁵⁸

Halife III. Abdurrahman'nın politikaları ulema sınıfının iktidar ve halk üzerindeki gücünü kırmış olsa da halifenin ulemayı desteklemesiyle aynı zamanda önemli bilimsel gelişmeler yaşanmış ve ulema sayısı en yüksek artışı kaydetmiştir. Fakat bu zirve noktası, siyasi istikrarsızlık, âlimlerin kazanç getiren diğer ekonomik alanlara yönelmesi, ilim çevresine bağlılığın prestijini kaybetmesi, Mâlikî mezhebine dayalı hukuk çalışmalarının zayıflaması, ulema sınıfına katılımın azalması ve yönetimleri için yasal destek arayan Emevi emirlerinin artık âlim sınıfının ek

⁵⁵⁵ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 18, 36-37, 244-245.

⁵⁵⁶ Urvoy, "The Ulamā. of al-Andalus", 857.

⁵⁵⁷ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 38.

⁵⁵⁸ Urvoy, "The Ulamā. of al-Andalus", 857.

desteğine ihtiyaç duymaması gibi nedenlerle aynı zamanda âlim sayısındaki gerilemenin de başlangıcını oluşturmuştur.⁵⁵⁹

II. Hakem'in iktidara gelişiyle her iki tarafın da karşılıklı çabasıyla iktidar ile ulema sınıfı arasında yeni bir ilişki doğdu. II. Hakem, sarayında ve idari kurumlarda ulema sınıfından bireylere yer verdi. Nitekim Müslüman tarihçiler, ilmi faaliyetlerin bu dönemde çok yoğun bir şekilde gerçekleşmesini, II. Hakem'in âlimlere verdiği kişisel desteğe ve teşvike bağlama eğilimindedir. Ancak, Rozi'nin iddiası halifenin bu desteğinin entelektüel atmosfer üzerinde minimal bir etkiye sahip olduğudur; çünkü entelektüel akımın, herhangi bir erkin desteğinden bağımsız olarak kendi ana çizgisini izlediği yönündedir. Hatta ona göre II. Hakem'in entelektüel liderliği, Endülüs entelektüel iklimi üzerinde olumsuz etkiye sahipti. Şöyle ki, II. Hakem dönemine kadar siyasi yönlendirme olmaksızın bağımsız bir çizgide ilerleyen entelektüel akım, âlim sınıfının mevcudiyetini devam ettirmişti. Fakat âlimlerin bağlılık duygusuyla II. Hakem'in ihtiyaçları doğrultusunda hareket etmesi, âlimlerin II. Hakemin doğrudan denetimine girmelerine neden oldu ve onları bu sürece uymak zorunda bıraktı. Bu durum, "entelektüel aristokratlaşma sürecini" daha da görünür hale getirdi. Ayrıca II. Hakem'den önceki entelektüel atmosfer, Doğu'dan getirilerek dolaşıma giren bilimsel eserleri, toplumun her kesimi için erişilebilir hale getirirken, II. Hakem'in kütüphane kurma çabasıyla kitaplar konusundaki tekelci uygulaması ve diğer idarecilerin özel koleksiyon oluşturmaları entelektüel faaliyetleri olumsuz etkilemişti. İbn Hazm ve İbn Hayyan gibi iktidar ile güçlü bağları olan âlimler tarafından bu özel koleksiyonlar ve kütüphaneler erişilebilir hale gelirken, diğer âlimlerin bu eserlere erişimi sınırlandırılmış oldu. İbn Hazm örneği dikkat çekicidir; çünkü dini alanlar ve din dışı alanlar arasında yapılan keskin ayrımı kırarak ilgi alanlarını birleştiren çok yönlü bir âlimin ilk örneğini oluşturmaktadır. Bu yeni âlim profili ile ulema sınıfının iktidar ile ilişkileri ortak bir zemine kavuşmuştur.⁵⁶⁰

II. Hakem'in ölümünün ardından I. Hişam'ın küçük yaşta tahta geçmesini fırsat bilen İbn Ebî Amir el-Mansur (yön. 978-1002), entrikalarla hâciplik makamına yükseldi. Konumunu güçlendirmek amacıyla Maliki fukahânın desteğini almaya çalıştı. Bu amaçla halifeye düzenlenen suikast olayında parmağı bulunan Mu'tezili

⁵⁵⁹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 18-21.

⁵⁶⁰ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 39-42.

bir fakîhin idamını verdi. Ayrıca, II. Hakem'in büyük gayretlerle oluşturduğu saray kütüphanesinden bazı önemli felsefi kitapları toplatarak imha etti. El-Mansur'un 1002 yılında ölmesi üzerine hâciplik makamına yükselen oğlu Abdülmelik de babasının politikalarını olduğu gibi devam ettirdi. 1009 yılına gelindiğinde, merkezi otorite çözülmeye başladı ve yerel hanedanlıklar kendi bölgelerinde otoriteyi ele geçirdi.⁵⁶¹ 1009-1013 yılları arasındaki fitne döneminde ise başkent Kurtuba, Berberi grupların saldırısına uğradı. Bu dönemde yaşanan olaylar sırasında âlimler hedef alındı ve birçok âlim öldürüldü.⁵⁶² Toplumda "belirlenmiş otorite biçimi" olarak algılanan Emevi ulemasının iktidar karşısındaki talepleri, halkın kendilerine verdiği destek ile büyüdüğü için bir nevi ulema sınıfı kendi iddialarının ve Emevi yönetiminden duydukları memnuniyetsizliğin kurbanı oldular. Çünkü mevâlî kökenli memur sınıfı, bu katliamdan yara almadan çıkmıştı. Emevi iktidarının yıkılışıyla beraber ahlaki güce sahip bir toplumsal grup olarak âlim sınıfı, kendisini karmaşık güç ilişkilerinin ortasında buldu.⁵⁶³

Tavif krallıkları döneminde âlimlerin siyasi sınırlar ile bölünmesi ve güvenlik endişesi nedeniyle Endülüs kentleri arasında ve Endülüs dışına rihle yapma geleneğinin kırılması, âlimin hareket alanının daralmasına neden oldu. Evrensel bilgi ağı, yerel bir bilgi ağına evirildi.⁵⁶⁴ Bilgin sınıfı, politik duruşundan sıyrılarak kendisini sadece eğitsel, dini, kültürel ve hukuki sorumluluklarıyla sınırlandırıp kısıtlı ihtiyaçlara cevap veren yerel bir bilgin grubu haline geldi.⁵⁶⁵ Ayrıca, yeni kurulan krallıkların çizdiği siyasi sınırlar, bu âlimlerin ulema sınıfı içinde de farklı eğilimlere sahip, siyasi olarak bölünmüş alt gruplar haline gelmelerine neden oldu. Savunmasız durumda olan âlimlerin Tavâif emirliklerine karşı sesini yükseltebilecek durumda olmayışı, yöneticilerin kontrolü altına girmelerine de ortam hazırladı. Aslında dönemin koşullarına uygun olarak sergiledikleri duruş, çok değişti.

⁵⁶¹ Watt, *Endülüs Tarihi*, 87-88, 90.

⁵⁶² Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 196; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 44; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 19, 22; Watt, *Endülüs Tarihi*, 89-91.

⁵⁶³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 44.

⁵⁶⁴ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 47.

⁵⁶⁵ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 118.

Uygun şartlar oluştuğunda taraf değiştirmekten çekinmediler. Çünkü hala politik duruşlarıyla halkı temsil ettiklerinin bilincindeydiler.⁵⁶⁶

Tavâif emirlikleri, gerçekte kendi iktidarlarının yasal gerekçelerden yoksun olduklarının farkındaydı. Bu nedenle kendi yönetimlerine yasal gerekçeler sağlamak veya bu konuda ulemanın muhalefetinden kaçınmak için çaba göstermiştir. Buna karşın, ulema sınıfı bu krallıklara askeri olarak karşı koyacak durumda değildi, bu nedenle olası bir kargaşaya ve çatışmaya karşı isteksizdi.⁵⁶⁷ Ancak, otoritelerini kuvvete dayandıran Tavâif emirliklerinin halktan aldığı ağır vergileri kendi sınır güvenliğinin teminatı olarak Hristiyan krallıklara tazminat olarak vermesi ve Hristiyan tehdidine karşı kayıtsız kalarak ortak bir birlik oluşturamaması nedeniyle âlimler, bu emirliklere karşı düşmanca bir tutum sergilemeye başladı ve Endülüs dışından yardım almaya yöneldi.⁵⁶⁸ Bu sırada Murâbit Devleti lideri Yûsuf b. Taşfin ise Tavâif emirliklerinin bu yasal gerekçelere sahip olmadığı ve halktan İslami olmayan vergiler aldığı yönünde suçlamalarda bulunmaktaydı. Bunu fırsat bilen ulema, Tavâif emirliklerine karşı sesini yükseltmeye başladı ve Yûsuf b. Taşfin'e destek vererek onu Endülüs'e davet etti.⁵⁶⁹ Bu noktada ulemanın rolü, Yûsuf b. Taşfin'in Tavâif emirliklerini işgali için yasal gerekçe sağlamasında yatmaktaydı. Elbette Endülüs uleması, verdiği bu destek karşılığında Murâbit'lerin himayesini kazanacak ve büyük bir güç elde edecekti. Endülüslü âlimlerin davetinin ardından Yûsuf b. Taşfin, kendi komutasındaki Fas ordusu ile Endülüs'e gelerek 1086 yılında Zellaka Savaşı'nda Hristiyanları yenilgiye uğrattı ve böylece Endülüs'te giderek daha güçlü hale geldi.⁵⁷⁰ Zellâka zaferinin ardından Endülüs halkının, özellikle de Mâlikî fukahânın desteğini arkasına alan Murâbit lideri Taşfin, 1090 yılında Endülüs'ün yönetimini devralmak için harekete geçti ve Tavâif emirliklerini egemenliği altına alarak Endülüs'te siyasi birliği yeniden tahsis etmeye çalıştı.⁵⁷¹ Ancak Endülüs'te Murâbit hâkimiyeti uzun sürmedi. Yöneticilerin halktan uzak bir

⁵⁶⁶ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 117-119; Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide", 1093; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 46.

⁵⁶⁷ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 120; Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide", 1093.

⁵⁶⁸ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 127, 129; Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide", 1088-1088; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 49.

⁵⁶⁹ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 129.

⁵⁷⁰ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 118, 127; Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide", 1093-1094.

⁵⁷¹ Watt, *Endülüs Tarihi*, 103-105.

yönetim anlayışı benimsemeleri, burayı Mağrib'deki asıl devletin bir uzantısı olarak görmeleri yani sadece siyasi bir birim olarak Endülüs'ü yönetmeleri ve halkın ahlaki, dini ve idari yolsuzluklardan kaynaklanan memnuniyetsizliği, Murâbit yönetimine karşı giderek güçlenen bir muhalefet yarattı.⁵⁷² 1144 ve 1145 yıllarında isyanlar baş gösterdi ve 1147'de Muvahhid hareketi lideri İbn Tûmert'in Murâbit Devleti'nin başkenti Merrakeş'i ele geçirmesinin ardından Endülüs'te Murâbit yönetimi sona ermiş ve Muvahhid dönemi başlamış oldu.⁵⁷³

Muvahhidler, mehdi düşüncesi ve fakîhlerin ana kaynaklardan hukuki uygulamalarla ilgili hükümler çıkartabilmesi düşüncesine sahip olması nedeniyle Maliki fukahânın tepkisiyle karşılaşmıştı. Çünkü Maliki fukahâ Murâbitler döneminde edindiği nüfuzu ve otoriteyi diğer fakîhler ile paylaşmak istemiyordu. Muvahhidler her ne kadar bazı Zâhirî fakîhlerin desteğini kazansa da Maliki fakîhler karşısında alternatif bir güç unsuru olarak yeni bir fakîhler grubu oluşturamadı. Zira Berberi kökenli Muvahhidlerin Hristiyan krallıklara karşı güçlü bir savunma hattı oluşturamamaları sonucu Endülüs kentlerinin kaybının da etkisiyle Endülüs halkının desteğini kazanamamış olmaları ve fakîhlerin muhalefetinden kaçınmak amacıyla onlara tavizler vermeleri, otoritelerini iyice zayıflatmıştı. Bu durum, Muvahhidlerin 1223 yılında Endülüs'teki hâkimiyetini sonlandıran temel nedenlerden biri olmuştur.⁵⁷⁴

Murâbit ve Muvahhidlerin kendilerini birer siyasi varlık olmanın yanı sıra cihat fikrini Endülüs ulemasının destekleyebileceği ideolojik bir duruş olarak sunmaları, Endülüs ulemasının ve toplumunun bir noktaya kadar kendilerine destek vermeleri üzerinde etkili olmuştur.⁵⁷⁵ Ancak hem Murâbit hem de Muvahhidler Hristiyanlara karşı ilk başarılarının devamını getiremediler. Endülüs'ü sadece ana devletin bir uzantısı olarak gördüklerinden dolayı sadece siyasi varlıklarını sürdürmeye çalıştılar. Böylece Endülüs şehirleri birbiri ardına Hristiyanlarca işgal edildi. Âlimlerin Murâbit ve Muvahhidlere verdiği destek, âlim-kamu ittifakının kırılması ile sonuçlandı. Çünkü Muvahhidler ve Murâbitler halkın desteğinden

⁵⁷² Watt, *Endülüs Tarihi*, 103-106; Tez, *İslamın Batı Cephesi*, 10.

⁵⁷³ Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, 519; Watt, *Endülüs Tarihi*, 106, 111.

⁵⁷⁴ Watt, *Endülüs Tarihi*, 113-114.

⁵⁷⁵ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 128; Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide", 1093.

ziyade ulemanın desteğini almaya yönelik politikalar benimsemiş ve daha önce halkın çıkarları için çabalayan ulema sınıfı, ilk kez idari gruplarla ortak hareket ederek onlarla ittifak halinde idari kurumların bir parçası haline gelmişti.⁵⁷⁶ Aslında bu iki hanedan, kentlerdeki yargı pozisyonlarını sosyal ve dini açıdan güçlü ulema sınıfının, özellikle de Beni Abad, Beni Rüşd, Beni Hamid gibi fukahâ ailelerin idare ve denetimine bırakarak hem buradaki siyasi varlığını garantilemeyi hem de âlimlerle kurduğu ittifakı sürdürmeyi amaçladı. Çağdaş tarihçilerin “Fukahâ dönemi” olarak adlandırdığı bu dönemde, büyük ailelerin oluşturduğu yerel bir elit kesimin zenginleşmesi ve yargı ve dini bilgi konularında buldukları bölgeyi tekellerine almalarına ve bütün iç işlerini kontrolleri altına alan “devlet adamları” olarak hareket etmelerine ve nihayetinde yolsuzluklara neden oldu.⁵⁷⁷

Endülüs tarihi boyunca bütün iktidar mensupları, halk ile doğrudan bağlantı kurmak yerine halk ile bir arada yaşayan ve onların taleplerini karşılamaya çalışan ulemayı ara-bağlantı veya aracılar olarak kullanmıştı.⁵⁷⁸ Âlimlerin halk ile ittifakının sona ermesi, özellikle Muvahhid ve Murâbitların bölgeden çekilmesi ile birlikte en başından beri birleştirici bir unsur olan bağın da kopmasına neden oldu. Bu durum, Müslüman Endülüs’ün 1495’te tarih sahnesinden çekilmesi ile sonuçlandı.⁵⁷⁹

4.4. ULEMANIN TOPLUMSAL ROLÜ

Endülüs ulemasının siyasi ve sosyal rollerinin tam olarak tanımlanmamış olmasından dolayı bazıları bu grubu gericiliği, katılığı ve dini fanatizmi temsil eden sosyal bir grup olarak görürken; diğerleri ilerlemenin, dinamizmin ve aydınlanmanın gücü olarak görme eğilimi göstermiştir.⁵⁸⁰ Bu nedenle Endülüs ulemasının toplumdaki konumunu belirlemek için birçok faktörü göz önünde bulundurarak daha genel bir çerçevede ele almak gerekmektedir.

⁵⁷⁶ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 51-52.

⁵⁷⁷ Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide", 1096-1097.

⁵⁷⁸ Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, 15.

⁵⁷⁹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 53.

⁵⁸⁰ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 111.

Endülüs Mâlikî uleması, dini fanatizmin bir örneği, resmi bir karakterde olduğu için baskıcı ve tüm ekol ve mezhepleri baskı altına alan bir grup olarak resmedilir. Ancak, sosyal ve politik rolü yakından incelendiğinde Mâlikîliğin Endülüs'te uzun süre varlığını sürdürmesinin nedeninin “yüksek derecede esneklik ve sosyal gerçekliğe uyumu” olduğu fark edilecektir. Mâlikî ulema, köklerinin alt ve orta sınıfa dayanmasının etkisiyle halk nezdinde geniş bir destek almış ve popüler mezhep haline gelmesinden dolayı iktidar tarafından desteklenmişti.⁵⁸¹ Gerçekte farklı gruplardan oluşan Endülüs halkının tek ve bütün bilgiye ihtiyaç duyduğu birleştirici bir dini entelektüel bilgi için Mâlikî mezhebinin öğretileri resmileştirilmiş ve standardize edilmişti.⁵⁸²

Endülüs uleması hemen hemen bütün sosyal gruplardan bireyler içermesine rağmen bir birlik oluşturmayı başarabilmişti. Bu birliği sağlayan şey ise genelde ortak bir eğitim, din ve kültürel özellikleri paylaşma ve belli ortak kriterleri karşılamaları iken,⁵⁸³ özelde yönetici kurumlarla özdeşleşme konusunda artan isteksizlik ve onlardan ayrıklık yani ötekileştirilmiş olma hissiydi. İdari memurların halkın taleplerini göz ardı etmesi ve onlarla doğrudan iletişim kurmaması nedeniyle halkın manevi ve ahlaki destek ve rehberliğine olan ihtiyaç ve âlimlerin halk nezdinde kendi davalarının savunucuları olarak görülmesi, bilim adamlarının birliğine katkı sağladı. Yani kısacası, bu sınıfın birliğinin temelinde yatan faktör, yönetici sınıf ve yönetilen sınıflar arasındaki sosyal boşluğun “sınırları iyi tanımlanmış” eğitilmiş bireylerce doldurulmasıydı. 10. yüzyıla gelindiğinde aşiret gruplarının çözülmesiyle birlikte Endülüs toplumunda tek birleştirici güç âlimler sınıfı idi.⁵⁸⁴ Bu konumu ile Endülüs uleması, siyasi bir grup olmaktan ziyade kutuplaşmış bir toplumdaki birleştirici unsur olarak sosyal bir grup oluşturmuş;⁵⁸⁵ kimlik inşası, güven duygusunun yaratımı ve toplumun tanımlanmasında da başlıca rolü üstlenmişti.⁵⁸⁶ Özellikle toplumsal anlamda kutuplaşmanın arttığı dönemlerde, örneğin Rabad ayaklanması, 1009 yılındaki fitne olayı, Tavâif-i Mülûk dönemi ve

⁵⁸¹ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 106.

⁵⁸² Akmaluddin, "The Origin of Fiqh Schools in Al-Andalus", 884.

⁵⁸³ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 116.

⁵⁸⁴ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 227-228.

⁵⁸⁵ Benaboud, "Socio-Political Role of Andalusian Ulama", 103.

⁵⁸⁶ Akmaluddin, "The Origin of Fiqh Schools in Al-Andalus", 884.

ardından Murâbit ve Muvahhidler döneminde,⁵⁸⁷ ulema Endülüs toplumundaki tek birleştirici güç haline gelmişti.

Her şeyden önce Endülüs uleması, kentsel bir sınıf idi. Kökeninin orta ve alt sınıflara dayanmasının da etkisiyle kendi geçimini sağlayabilmek için âlimler, çeşitli ticari faaliyetlerde bulunmak zorundaydılar.⁵⁸⁸ Âlimlerin, bu ticari faaliyetleri güçlü bilimsel çıkarları ile birleştirmeleri ve kentsel yargının yargı ve yürütme dairelerine personel sağlamaları, âlimlerin ticari bir orta sınıfa dönüşmesine yol açtı. Âlimlerin ilmi uğraşlarını ticari faaliyetlerle birleştirmesi, din ve ekonomi üzerinde de tekellerini kurmalarına yardımcı oldu. Böylece halkın güvenini ve desteğini arkasına alan ulema sınıfı, halkın talepleri ile zaten ilgilenmekten kaçınan yönetici seçkinler ile halk arasındaki uçurumun daha da derinleşmesine neden oldu.⁵⁸⁹

Emevi idarecileri, halkın talepleriyle doğrudan ilgilenmek yerine halkın çok saygı duyduğu âlimleri birer aracı olarak kullandı. Sosyal bir grup olarak Endülüs ulemasının toplumla yakın ilişkiler kurması nedeniyle halkın taleplerini karşılamayı amaçlayan bazı kadroların âlim sınıfı üyeleri tarafından doldurulmasına zorunlu olarak izin verildi. Dini ilimlerde yetke sahibi olmalarından dolayı kadılık, şurtalık, muhtesiplik gibi makamları doldurmak için âlim sınıfına ihtiyaç duyuldu.⁵⁹⁰ Çünkü âlimler, iktidar ve halk ilişkilerinde “halkın sözcüsü” olarak görülmekteydi. Bu nedenle orta çağ Endülüs uleması “kamu denetçileri ve arabulucular” olarak görülebilir.⁵⁹¹

Ulemanın üst ve alt sınıf arasında hassas aracı rolünü oynadıklarının en önemli kanıtı çeşitli idari görevlerde bulunmaları idi. İlk olarak kadılığın kabulü, âlimlerin topluma karşı görevlerini yerine getirme isteklerinin bir ifadesiydi. Bu memuriyetin verdiği sorumluluğun büyüklüğü ve hâkime duyulan güven, âlimlerin siyasilere muhalefetine karşı bir duvar örme, halkın taleplerini karşılaması ve bu memuriyetin bütünlüğünü koruması anlamlarını taşımaktaydı. Özellikle baş yargıçlık makamı muazzam bir güç sağlamaktaydı. Örneğin III. Abdurrahman döneminde Kurtuba başkadılığına getirilen İbn Saîd el-Belluti, hükümdar üzerinde bir güç

⁵⁸⁷ Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları", 90-91, 93.

⁵⁸⁸ Rodríguez, "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide", 1093.

⁵⁸⁹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 126, 234, 355.

⁵⁹⁰ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 135-136.

⁵⁹¹ Gellens, *Scholars and Travellers*, 5.

uygulayacak konuma gelmiştir. El-Belluti, Abdurrahman'ın akrabaları için tahsis ettiği bir araziye el koyarak arazinin, himayesinden sorumlu olduğu yetimlere ait olduğunu iddia etmiştir. Gerçekte halkın kendisine yüklediği sorumluluğun bilinciyle böylesi kararlı bir tutum sergileyen el-Belluti, halkın güvenini ve saygısını kazanmış gibi görünmektedir. I. Hişam'ın saltanatına kadarki döneme kadar sadece bilinen bir kadı ataması yapılmıştır.⁵⁹² Bu durum, Endülüs toplumunun farklı unsurları barındıran çok katmanlı bir yapı teşkil etmesi nedeniyle bireyler arasındaki anlaşmazlıkların veya fikri ve itikadi tartışmaların çözümünde arabuluculuk yapan - ulema sınıfından şahsiyetler gibi- bilgili bireylere başvurulması ile açıklanabilir.⁵⁹³ Zamanla Müvelledlerin topluma dâhil olması ve karmaşık kurumların talepleri genişletmesi ile 913-1009 yılları arası kadı sayısındaki en yüksek artış kaydedilmiştir.⁵⁹⁴

Endülüs'te âlimler, halkın davasının savunucuları olarak görülmeleri nedeniyle idareci seçkinlerle yakın temas halinde olmaktan çoğu zaman kaçınmıştır. Bu nedenle ulema sınıfı üyelerinin idarecilerin verdikleri yargı yani kadılık görevini kabul etmedikleri durumlarla karşılaşmak olağandı.⁵⁹⁵ Adalet ve uzlaşma olasılığı, âlimleri özellikle alanında yetkin olan âlimleri, bu makamdan uzak tutan temel iki faktördür. Endülüs'te bu makamın reddi siyasilerin müdahale ve tecavüzüne maruz kalma korkusu, olası yanlış değerlendirme ve adil olamama ve adaletsizliğe uğrama endişesinden kaynaklanmaktaydı.⁵⁹⁶ Ayrıca bu makamın reddi, fıkıh âlimlerinden ziyade hadis âlimleri arasında daha fazlaydı. Bununla birlikte, âlimlerin büyük bir bölümü idari kurumlardan uzak durarak, kendilerini öğretime adanmayı tercih ettiler. Bu makamın reddi, bu makamı zayıflatmış ve ayrıca bu alandaki nitelikli âlimlerin bu yetkili kurumun dışında toplanması nedeniyle bu memuriyetlerin niteliksiz bireylerin eline geçmesine neden olmuştu.⁵⁹⁷

Diğer bir olgu, ahkâm ve istişare (yasal tavsiye ve danışma sağlamak) görevleri idi. Ahkâm görevi, şehir kadısının görevlendirdiği birinin yürüttüğü,

⁵⁹² Rozi, *The Social Role of Scholars*, 326-327.

⁵⁹³ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 255; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 328.

⁵⁹⁴ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 328.

⁵⁹⁵ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 229.

⁵⁹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 133; Rozi, *The Social Role of Scholars*, 335.

⁵⁹⁷ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 335-337.

kadılıktan daha alt seviyede bir görev idi.⁵⁹⁸ Âlimler bilgilerini yol gösterici bir araç olarak kullanmaya meyilliydi. Aslında kadılığı reddeden âlimler, iktidardan olabildiğince uzak kalarak halkın çıkarlarına bağlı kaldılar. Yargıçlık görevini reddedenler ya fıkıh öğretimine devam etti ya da bilgilerini tavsiye ve rehberlik için halkın erişimine sunmak amacıyla kullandı. Fıkıh öğretimi, âlimi daha dar bir çevreye hapsedtiği için âlimlerin çoğu kendilerini adli yardım sağlayıcılar olarak halkın hizmetine adadı.⁵⁹⁹

Kadılık görevi daha büyük sorumluluk üstlenmeyi gerektirirken, şura görevi daha bağımsız ve rahat bir ortam sunmaktaydı. Bu nedenle şura görevini kabul eden âlimlerin sayısı, kadılık görevini kabul edenlerden daha fazla idi. Ancak yargı işlerini yürütme görevinde bulunanlar, toplumun refahından sorumlu tutuldukları için kargaşa döneminde hem konumunu hem de hayatını kaybedebilmekteydi. Bu nedenle her iki makamı da reddeden âlimler çoğunlukta idi. Dâniyeli Ahmed b. Tâhir (ö. 1126) Dâniye’de kadılık görevini reddetmiş ancak şûrâ işlerini yürütmüştür. Öte yandan Kurtuba’da Muhammed b. Abdullah (ö. 1047) şûrâda yer alma teklifini reddetmiştir.⁶⁰⁰

Ulema sınıfı her ne kadar idari görevlerde yer almaya devam etse de âlimin toplumsal alandaki öncelikli görevi her zaman eğitim-öğretim faaliyetlerini devam ettirmek olmuştur. Âlimler bir yandan cami ve mescitlerde öğrencilere ilmi aktarımda bulunurken, öte taraftan buralarda imam, hatip ve vaizler olarak toplumu dini ve ahlaki anlamda bilgilendirmeye ve toplumun bilinçlilik seviyesini yükseltmeye çalışmıştır. Âlimlerin ilmi faaliyetler ile meşgul olmaları ve sahip oldukları ilmi birikim ve ahlaki değerler ile kendilerini toplumun yönlendirici ve koruyucu rehberleri olarak görmeleri, toplumsal hayatı düzenleme ve halkın refahını sağlama konusunda önemli bir mekanizma haline gelmelerini sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda halk nezdinde kendilerine büyük bir saygınlık ve güven kazandırmasıyla birlikte önemli toplumsal şahsiyetler olarak boy göstermelerini sağlamıştır. 11. yüzyıla gelindiğinde, Emevi emirliğinin parçalanmasının ardından oluşan kargaşa ortamında âlimler, artan toplumsal rolleri ile birlikte hem idari

⁵⁹⁸ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmi Hayat*, 241.

⁵⁹⁹ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 338.

⁶⁰⁰ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmi Hayat*, 230-231.

görevlerde bulunmuş hem de eğitim-öğretim faaliyetlerini bir arada yürütmeye başlamışlardı. Örneğin, Muhammed b. Yûsuf (ö. 1108) ve Muhammed b. Ahmed (ö.?) hem kadılık görevlerini yerine getirmiş hem de fıkıh öğretimine devam etmiştir.⁶⁰¹

Âlimlerin toplumsal alanda etkin oldukları diğer bir nokta, Hristiyan işgaline karşı âlimlerin halk önderleri olarak halka cihat çağrısında bulunması idi. Âlimler de Hristiyanlara karşı verilen savaflara gönüllü katılım sağlamış ve bu konuda halka örnek olmaya çalışmışlardır.⁶⁰² Hristiyanlara karşı yapılan Kutanda yakınlarındaki bir savaşta, Murâbit ordusuna gönüllü olarak katılan dönemin en ünlü âlimlerinden biri olan Ebû Ali b. Sukara' es-Sadafî şehit düşmüştür. Murâbit ordusu ise tek bir kayıp vermeden savaştan kaçmıştır.⁶⁰³

⁶⁰¹ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 234-235, 255.

⁶⁰² Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat*, 257.

⁶⁰³ Rozi, *The Social Role of Scholars*, 50.

SONUÇ

İber Yarımadası'nın İslam egemenliğine girdiği ilk dönemden itibaren Endülüslü âlim ve öğrenciler, İslami Doğu'ya rihleler düzenleyerek Doğu'daki kültürel ve kurumsal mirası Endülüs'e taşımaya gayret göstermişlerdir. Böylece İslam topraklarının en batı ucunu oluşturan Endülüs Emevi Devleti, Avrupa ve Doğu İslam dünyası arasında bir kavşak noktası olmuş ve İslam dünyasında üretilen bilgi ve yöntemlerin Doğu dünyasından Batı dünyasına aktarılmasında önemli bir köprü görevi görmüştür. Daha sonraki dönemlerde Endülüs'ün Hristiyan krallıklarınca işgalinin ardından, buradaki Hristiyan Krallıklar, İslam âlimlerinin ürettiği bilgiden faydalanma yoluna gitmiş ve günümüz Avrupa devletlerinin yaslandığı ilmi ve kültürel birikimin temelini oluşturan Rönesans hareketlerinin başlamasına vesile olmuşlardır. Böylece bilginin çok geniş bir coğrafyada seyahati, bilginin küreselleşmesi ve evrensel bir değer haline gelmesine vesile olmuştur.

Seyahatin türlü zorluklarını göze alarak Doğu'ya ilmi seyahatler gerçekleştiren Endülüslü râhiller, Endülüs'te kültürel ve ilmi faaliyetlerin başlaması ve gelişmesi noktasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Doğu'daki ilim merkezlerine rihleler gerçekleştiren Endülüslü âlim ve öğrenciler, burada alanında uzman âlimlerin ilim halkalarına katılmış ve onlardan edindikleri eserleri ve ilmi yöntem ve teknikleri Endülüs'e taşıyarak Endülüs'te önemli bilimsel ve kültürel açılımların gerçekleşmesini sağlamışlardır.

Endülüs eğitim sistemi, Doğu'daki eğitim sistemi ile benzerliklere sahip olsa da rihle aşamasının varlığı nedeniyle farklılık göstermiştir. Şüphesiz rihle geleneği, yani Doğu'daki ilim merkezlerine yapılan ilmi seyahatler, Endülüs'te ortaya çıkan ilk aşama olmasına rağmen Endülüs eğitim sistemini büyük ölçüde şekillendirmiş ve nihayetinde bu sistemin taçlandırıcı doruk noktası haline gelmiştir. Endülüslü öğrenciler önce kendi doğduğu mahalle veya kasabada ilköğrenimini tamamladıktan sonra Kurtuba'ya giderek alanında en ünlü âlimlerden ders almışlardır. Bu aşamayı tamamladıktan sonra ekonomik imkânlarla sahip öğrenciler Doğu'ya rihle yaparken, bu koşulu sağlayamayan öğrenciler ise rihle eksikliğinin bir telafisi olarak Endülüs'teki diğer kentlere seyahat ederek alanında uzman âlimlerin ilim halkalarına

katılmışlardır. Doğu'ya rihle yaparak önemli âlimlerin ilim halkalarına katılmış olmak âlimlere büyük bir saygınlık kazandırdığı gibi öğrencilerin öğretmen seçimi üzerinde büyük bir etkiye sahipti.

Doğu'ya seyahat eden alimler, ilmi faaliyetlerini ticari veya dini faaliyetlerle birleştirmiş, ancak ilim talebi daima en önemli motivasyon olmaya devam etmiştir. Bu rihleler sırasında âlimler açlık, susuzluk, sevdiklerinden uzak kalma, deniz kazaları, kara yolculuğu sırasında soygunculuk veya düşmana esir düşme gibi çeşitli tehlikelerle karşılaşsalar da ilim edinme arzularından hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir.

Endülüslü âlimler, Doğu'daki hangi ilim merkezine gidip hangi âlimlerden ders alacaklarını, uzmanlık kazanmak istedikleri çalışma alanlarını göz önünde bulundurarak kararlaştırmışlardır. Doğu İslam dünyasında her ilim merkezinin belli bir alanda ihtisas kazanmış âlimlerin etkisi altında olması, rihlelerin kapsamının genişlemesine neden olmuştur. Dini ilimler için daha çok Kahire, İskenderiye, Kayrevan, Fez, Medine ve Mekke gibi ilim merkezleri tercih edilirken, din dışı ilimler için daha çok Bağdat, Basra, Küfe, Merv, Nişabur, Harran vb. ilim merkezleri tercih edilmiştir. Âlimlerin Doğu'da kalma süreleri birbirinden farklı olmakla beraber bu rihleleri gerçekleştiren âlimlerin %80'ini 20-50 yaş aralığındaki öğrenciler oluşturmaktaydı.

Endülüs ulema sınıfı, ilk zamanlar iktidar ile olumlu ilişkiler kurmuş ancak iktidarın bu sınıfın gücünü kırmaya yönelik eylemleri, ulema sınıfını iktidardan uzaklaştırmıştır. Ancak iktidar çevreleri, idari kurumlarda eğitimli bireylere artan ihtiyaç sonrası halk ile doğrudan bağlantı kurmak yerine, halk ile yakın teması sahip olan âlimleri idari görevlere getirmeye başlamış; böylece ulema sınıfı siyasi güç elde etmeye başlamıştır. Siyasi ve askeri güçlere karşı halkın sözcüleri veya kamu denetçileri olarak görülen ulema sınıfı, halkın taleplerini yerine getirmeye çalışan koruyucu liderler olarak ön plana çıkmaya başlamış ve iktidar ile olan ilişkileri toplumsal konularının şekillenmesini sağlamıştır. Ulema sınıfının her ne kadar değişen güç dengeleri ile beraber siyasi güçleri artıp azalsa da idari seçkinlere karşı halkın davasının savunucuları olarak toplumda birleştirici bir güç unsuru olmaya devam etmişlerdir.

Ulema sınıfı, her ne kadar siyasi ve askeri güçlere karşı bir birlik sağlamış gibi görünse de kendi içinde bazı ayrışma ve bölünmelere uğramıştır. Şeyh el-Asr olarak adlandırılan ve halkın temsilcisi olarak görülen bazı âlimler, iktidar ile yaklaşma konusunda daima çekingen davranmış ve hatta kadılık, şurtalık, muhtesiplik gibi idari görevleri bile reddetme eğilimi göstermiştir. Öte yandan ilmi faaliyetlerle daha fazla meşgul olan ve büyük bir çoğunluğunun rihleler gerçekleştirdiği bilinen Şeyh el-İlm denilen âlimler ise iktidar ile yakın bağlantı içerisinde olmuş ve bu durum ulema sınıfının geri kalanı ile zayıf ilişkiler kurmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi, Benî Zühr". *Orta çağ Araştırmaları Dergisi*. C.3, S.1, (2020): 137- 151.

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. *İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu, Gırnata Örneği". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 42: 29-60.

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı-I". *Tarih yazımı* 2. 2 (2020): 305-324.

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.

Altun, Muhammed Latif. "Evzâî'nin Hayatı ve Fıkıhçılığı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 2. 2 (2018): 9-25.

Akkoyun, Yasemin. *Selçuklular Zamanında Nişâbü'r'da ilmî Faaliyetler (1038-1157)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

Akmaluddin, Muhammad. "The Origin of Fıqh Schools in Al-Andalus, From Qairawan to Medina". *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3. 9 (2017): 880-887.

Akpınar, Cemil. "İcâzet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 21: 393-399. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2000.

Atiyeh, George N. "İbn Meserre, Muhammed İbn'Abdillah (883-931)". Çev. Ahmet Bozyiğit. *Journal of Islamic Research* 27(2) (2016): 200-204.

Ávila, María Luisa. "The Search for Knowledge Andalusian Scholars and Their Travels to the Islamic East". *Medieval Prosopography* 23 (2002): 125-139.

Ay, Resul. "Orta Çağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati, Talebeler, Âlimler ve Dervişler". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 3 (2006): 17-53.

Aydın, Kemal. "Max Weber, Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma". *Journal of Economy Culture and Society* 57 (2018): 245-267.

Balcıoğulları, Abdullah. "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar". *Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar* (2020): 257-285.

Benaboud, M'Hammad. "Socio-Political Role of Andalusian Ulama During 5th/11th Century". *Islamic Studies* 23. 2 (1984): 103-141.

Bouamrane, Chikhve. "Orta Çağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi". Çev. Hüseyin Şimşek. *ITEM*, (2009): 383-396.

Boynukalın, Ertugrul. "Evzâî ve Fikhî Mezhebi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13.23: 1-33.

Bozkurt, Birgül. "Farabi'nin Endülüs'teki İmajı, Endülüslü Filozof ve Tarihçiler". *Felsefe Dünyası* 65 (2017): 240- 272.

Bozkurt, Birgül. "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe". *Mukaddime* 8. 2 (2017): 303-329.

Bozyiğit, Ahmet. "Endülüs'te Felsefî Düşüncenin Gelişmesini Engelleyen Faktörler, Fukaha Sultası Örneği". *Electronic Turkish Studies* 12(35), (2017): 577-92.

Budak, Muhammed Ali. "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti'nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya Katkıları". *Journal of Suleyman Demirel University Institute Of Social Sciences* 23. 1, (2016):163-76.

Bulliet, Richard W. "The Age Structure of Medieval Islamic Education". *Studia Islamica* 57 (1983): 105-117.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Reconquista". *Encyclopedia Britannica*. 10 Mart, 2021.

Akpınar, Cemil. "Ebû Salt ed-Dânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C.10: 341-344. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1995.

Cengiz Tomar, "Şam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C.38: 311-319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2010.

Çağrııcı, Mustafa. "İbn Meserre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 20: 188-193. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1999.

Çankaya, Şeyma. *İslam Kültüründe Seyahat ve Endülüslü Seyyah İbn Cübeyr'in Hac Yolculuğu*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.

Çetin, Abdurrahman. "Dânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 8: 459-461. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1993.

Çoban, F. Büşra. *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Dağ, Mehmet Mecnur ve Mustafa Mücahit. "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2. 2: 404-457.

Dejugnat, Yann. "La riħla, une pratique lettrée au coeur de la mondialisation islamique". *Histoire monde, jeux d'échelles et espaces connectés*. Paris: Sorbonne, 2016.

Dejugnat, Yann. "Voyage et géographie dans la littérature de la riħla: du rejet à la convergence (XIIe-XIVe siècle)". *Histoire monde, jeux d'échelles et espaces connectés, XLVIIe Congrès de la SHMESP*. De La Sorbonne Editions. 79-93. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2017.

Demir, Uğur. "IX. Ve XIII. Yüzyıllar Aralığında Endülüs Eğitim Kurumlarının Avrupa Eğitim Kurumlarına Etkisi". *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Toplum Bilimleri Fakültesi*: s. 1-16.

Demirci, Mustafa. *Beytü'l-hikme, Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.

Demirci, Mustafa. "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar, Geç Antik Çağın Bilim Düşünce ve İnançlarının Bağdat'a İntikali". *İstem* 30 (2017): 225-256.

İsmail Durmuş, "Tabakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 39: 288-296. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2010.

Eickelman, Dale F ve James Piscatori. "Social Theory in the Study of Muslim Societies". *Muslim Travellers, Pilgrimage, Migration, and The Religious İmagination*. Ed. Eickelman, Dale F. James Piscatori ve James P. Piscatori. 3-25. London: Routledge, 1990.

Ekinci, Abdullah. *Orta Çağ'da Urfa (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.

El-Endelüsi, Said. *Tabakatü'l-Ümem Milletlerin Bilim Tarihi*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Ergüven, Şahabettin. "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6.12 (2007): 143-155.

Ergüven, Şahabettin. "X. ve XI. Yüzyıllarda Endülüs'ün İlmî ve Edebî Panorasına Genel Bir Bakış". *İstem* 15: 19-27.

Fierro, Isabel. "Hadis'in Endülüs'e Giriş (2./8.-3./9. Yüzyıllar)". Çev. Gökâl Murat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47. 2 (2006): 237-258.

Gellens, Sam Isaac. *Scholars and Travellers, the Social History of Early Muslim Egypt, 218-487/833-1094*. Doktora Tezi, Columbia University, 1986.

Gilbert, Joan ve Harun Yılmaz. "Orta Çağ'da Şam'da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Geliş". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2009): 171-193.

Gözütok, Şakir. *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.

Goldstein, Bernard. "Astronomy as a 'Neutral Zone', Interreligious Cooperation in Medieval Spain". *Medieval Encounters* 15. 2-4 (2009): 159-174.

Gözütok, Şakir. "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları, Nişâbur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 93.185 (2010): 33-64.

Gözütok, Şakir. "İslâm ve İlim". *Dini Araştırmalar* 8.22 (2005): 75-90.

Gutas, Dimitri ve Lütfü Şimşek. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. Kitap Yayınevi, 2011.

Hermans, Erik. "Intellectual Connectivity". *A Companion to the Global Early Middle Ages*. Ed. Hermans, Erik. 539-552. Amsterdam: ARC Humanity Press. 2020.

HITTI, Philip K. *History of The Arabs*. 10. bs. Londra: Macmillan Education. 1970.

Hizmetli, Mustafa. "Tarih ve Coğrafya". *İslam Tarihi ve Medeniyeti -IV- Endülüs*, Ed. Mehmet Şeker (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017) : 439-446.

Holmyard, Ej. "Some Chemists of Islam". *Science Progress in The Twentieth Century (1919-1933)* 18.69 (1923): 66-75.

İbrahim Hatiboğlu, "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 35: 106-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2008.

Kalhussien, Omar. *Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dımaşka Ulemâ ve İlmî Hayat*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi 2018.

Karahan, Fatma Bayraktar. "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri". *Bilimname* 2019. 37: 141-167.

Keleş, Nevzat. "Orta Çağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler". *Tarih Dergisi* 73 (2021): 1-23.

Koç, Okan. "Endülüs Kütüphaneleri ve Bilimsel Bilginin Üretimine Katkıları". *Bilgi Dünyası* 19. 2 (2018): 297-323.

Köylü, Mustafa. "The Beginnings of Islamic Education". *Aufbruch zu neuen Ufern: Aufgaben, Problemlagen und Profile einer Islamischen Religionspädagogik im europäischen Kontext*. Ed. Yaşar Sarıkaya ve Franz-Josef Baumer. 53-68. Almanya: Waxmann, 2017.

Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumları Tarihi Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*. Çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Lenker, Michael Karl, *The Importance of The Rihla For The Islamization of Spain*. Doktora Tezi, Pensilvanya Üniversitesi, 1982.

Mahmut Kaya, "İbnü'l-Baytâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 20: 526-527. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1999.

Mahmut Kaya, "Sâbit b. Sinân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 35: 356. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2008.

Makdisi, George. *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*. Çev. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Makdisi, George. *İslam'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. Çev. H. Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Marín, Manuela. "Los ulemas de Al-Andalus y sus maestros orientales, 93-350/711-961". *E.O.B.A*, III, (1990): 257–306.

Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 24: 540-541. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2001.

Mohammed, Methal R. *Al-rihla and Curriculum Theory, A Qualitative Comparative Study of Contemporary and Historical Muslim Travelers in Search of Knowledge*. Doktora Tezi, Texas A&M Üniversitesi, 2011.

Molina, Luis. "Lugares de destino de los viajeros andalusíes en el Ta'rîjde Ibn al-Farađî". *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus I*, (1988): 585–610.

Muhammed Hişâm en-Na'sân, "Tığnerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 41: 90-91. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2012.

Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

O'leary, De Lacy. *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. Ankara: Doğu Matba,1959.

Öz, Şaban. "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler". *İstem* 14: 79-100.

Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C.11: 83-93. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2014.

Mehmet Özdemir, "Ebû Hamid el-Gırnatî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1. bs. C.10: 130. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1995.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları, İlim ve Kültür Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Özkan, Halit. "Vicâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 43: 100 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2013.

Öztoprak, Mustafa. "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12. 2 (2012): 183-197.

Parlak, Nizamettin. "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları". *Milel ve Nihal* 12. 1 (2015): 81-106.

Peacock, Andrew CS. *Islamisation, Comparative Perspectives from History*. Edinburg: Edinburgh University Press, 2017.

Pırlanta, İsmail Yazar. *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2010.

Polat, Salahattin. "Münâvele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.1. C. 31: 572. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2006.

Raisuddin, Abû Nayeem Md. "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı". Çev. Murat Gökalp. *Dini Araştırmalar* 7.21 (2005): 323-329.

Rodríguez, Teresa Plazas. "Los Ulemas andalusíes y el poder Al-Morávide (ss. XI-XII)." *Estudios sobre Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales* 19. 3 (2017): 1081-1110.

Rozi, Abdulghafour Ismail. *The Social Role of Scholars ('Ulama') in Islamic Spain: A Study of Medieval Biographical Dictionaries (Trajım)*. Doktora Tezi, Boston University Graduate School, 1983.

Sarı, Dursun. "En Uzun Hadis Yolculuğu (Rihle), Ebu'l-Esbağ Abdülaziz b. Abdülmelik b. Nasr El-Endülüsi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (Mart 2020): 1437-1444.

Selçuk, Remziye. "Endülüs'te Mantık". *Mantık Araştırmaları Dergisi* 3. 1: 78-84.

Soltanmuradov, Güçmurat. "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış". *Bilig* 27 (2003): 1-17.

Süleyman Uludağ, "Avam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 4: 105-106 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1991.

Süleyman Uludağ, "Havas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. bs. C. 16: 517 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1997.

Sezgin, Fuat. *Tanınmayan Büyük Çağ, İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Şenocak, Esra. *Muhammed b. Vaddah'ın Hayatı Ve Hadisçiliği*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.

Şentürk, Mustafa. "Endülüs Tefsir Kültürü". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11.21 (2012): 53-72.

Şeyban, Lütfi. *Endülüs Âlimleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Tez, Zeki. *İslam'ın Batı Cephesi*. İstanbul: Hayy Kitap, 2014.

Touati, Houari. *Orta Çağda İslam ve Seyahat, Bir Âlimin Uğraşının Tarihi Ve Antropolojisi*. Çev. Ali Berkay. İstanbul: İstanbul Yayıncılık, 2004.

Turan, Hayrunnisa. "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii". *Journal of International Social Research* 8.37 (2015): 486-511.

Unat, Yavuz. "Orta Çağ İslâm Dünyasında Bilim ve Batıya Etkileri". *Uluslararası İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Sempozyumu Bildirileri*. Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Sıracettin Aslan. 137-165. Diyarbakır 2019.

Urvoy, Dominique. "The Ulamā. of al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain*. Ed. Salma Khadra Jayyusi. 849-877. Boston ve London: Brill, 1992.

Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Varol, M. Bahaüddin. "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar". *İstem* 14 (2009): 61-77.

Vural, Mehmet. *İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Yetmiş, İlknur. *İbn Cülcül'ün Tabakatü'l-Etubbâ've'l-Hükemâ'Adlı Eseri ve İslâm Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

Yıldırım, Aydın. *Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2007.

Yıldız, Şevket. *Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.

Yılmaz, S. ve Furkan Erbaş. "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), (2017): 157-185.

EKLER

EK 1: Doğu'daki İlim Merkezlerine Rihle Yapan Endülüslü Âlimlerin Listesi

	İsim	Doğduğu/ Yaşadığı Yer	Vefat Yılı	Rihle Yaptığı Merkezler	Uzmanlık Alanı	Kaynak
1	Abbas b. Nâsîh es-Sekâfî		854		Edebiyat	Vural, "İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri."s. 248; Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", s. 156.
2	Abdihak b. Atiyye	Gırnata	1147		Tarih, Rical	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 91.
3	Abdullah b. Ebû'l Velid el- Araj	Kurtuba	922			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.
4	Abdullah b. Ferrûh		792		Hadis	Öztoprak, "Endülüs' te Hadis ilminin gelişim aşamaları", s. 186.
5	Abdullah b. Hammûd ez- Zübeydî		983		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 70.
6	Abdullah b. Hayyân el- Erşevî	Belensiye	1094			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 146.
7	Abdullah b. Kâsım		?	Bağdat	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 87.
8	Abdullah b. Meserre b. Necîh		900		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 66-67.
9	Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Badrûn	Almeria	869		Fıkı, Hadis	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 148.
10	Abdullah b. Muhammed		1005	Mısır		Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 68.
11	Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el- Cühenî	Tuleytula	1005	Mısır	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 79.
12	Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min b. Yahyâ	Tücib	1000	Mısır, İskenderiye, Kayrevan, Bağdat, Basra		Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 63.
13	Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hazm b. Halef es-Sağrî		994		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 87.
14	Abdullah b. Muhammed b. Hilal		?	Bağdat	Fıkıh	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 187.
15	Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdi (Ebû'l-Velid İbnü'l-Faradî)	Kurtuba	1013	Mekke, Medine, Cidde, Yemen, Sana, Zabit, Aden, Fustat, Kudüs, Gazze, Aşkelon, Tiberya Şam, Trablus, Beyrut, Kayseri, Ramla, Farama, İskenderiye, Kulzum	Dini bilimler, Tarih, Neseb-bilim	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat", s. 71; Gellens, Scholars and travellers, s. 44; Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s.86.

16	Abdullah b. Saîd		1045	Mekke	Hadis	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat.", s. 79.
17	Abdullah b. Yahyâ el-Kaysî	Sarakusta	?	Hicaz	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 68.
18	Abdullah b. Yahyâ el-Veşkî	Veşka				Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s.184.
19	Abdullah Muhammed b. Zekeriya el-Lahmi		933			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.
20	Abdulmunim el-Cilyani	Gırnata	1206	Şam	Edebiyat, Tıp, Tarih, Rical	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 94.
21	Abdulvahid b. Muhammed b. Abdurrahman b. Dînâr		?	Irak	Hadis	Ávila, "The Search for Knowledge" s. 128-129.
22	Abdurrahman b. el-Kasir	Gırnata	1181	Fas, İfrikiye	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 93.
23	Abdurrahman b. es-Sakr		1129	Marakkeş	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 90.
24	Abdurrahman b. Hâlid b. Musâfir	Beccâne	1020	Horosan, Mısır	Hadis, Kıraat	Rozi, <i>The Social Role of Scholars</i> , s. 360.
25	Abdurrahmân b. İbrâhim	Kurtuba	872	Kuzey Afrika, Mısır, Mekke, Medine		Ávila, "The Search for Knowledge" s. 127.
26	Abdurrahmân b. İsâ b. Muhammed b. Midrâc	Tuleytula	974	Mekke, Mısır	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 72.
27	Abdurrahman b. İsmail b. Bedr (Öklidisi)		1020(?)		Mantık, Matematik	Said el-Endelüsi, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> s. 178; Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe", s. 318.
28	Abdurrahman b. Mervân (Kanâzi'î)	Kurtuba	1022	Kayrevan, Mısır	Dil, Fıkıh, Hadis, Kıraat	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat", s.75.
29	Abdülazîz b. Abdülmelik	Kurtuba	976	Mekke, Irak, Horosan	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 63.
30	Abdülmalik b. Eymen		941		Fıkıh, Hadis	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.
31	Abdülmelik b. Habîb	Kurtuba	853	Mısır	Tarih, astronomi, tıp, fıkıh	Adıgüzel, "Endülüs' te Tarih Yazıcılığı-I" s. 309-311; Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", s. 84.
32	Abdülmelik b. Habîb	İlbire	852	Mısır, Medine	Hadis, Fıkıh	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 169; Isabel Fierro vd. "Hadis' in Endülüs'e Girişi (2./8.-3./9. Yüzyıllar)", s. 243-244.
33	Ahmed b. Abdullah b. Muhammed (İbnü'l-Bâci)		1006		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 66-67.
34	Ahmed b. 'Amr b. Mansur B. 'Amril	Elvira				Ávila, "The Search for Knowledge" s. 135.
35	Ahmed b. Duhaym b. Halid	Elvira	?	Bağdat	Fıkıh	Ávila, "The Search for Knowledge" s. 133.
36	Ahmed b. el-Velîd		?	Kayrevan	Fıkıh, Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 38.

37	Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (İbnü'l-Cebbâb)		934	Mekke	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 87.
38	Ahmed b. İshâk b. Mervân el-Gâfikî		983		Hadis	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 106.
39	Ahmed b. Muhammed	Tuleytula	1009		Hadis	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat", s. 70; Rozi, <i>The Social Role of Scholars</i> , s. 261.
40	Ahmed b. Muhammed (İbnü'l-Cesûr)		?		Hadis, Tarih	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat.", s. 165.
41	Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî	İşbîliye	?		Hadis	Adıgüzel, "İşbiliyye'nin Endülüs' ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi", s. 81-82.
42	Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzri ed-Delai	Meriye	1085	Mekke	Hadis	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 67.
43	Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzri ed-Delai	Meriye	1085	Mekke	Coğrafya, Tarih	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 67.
44	Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Yunus es-Sadeî		961	Mısır, Mekke, Kayrevan	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 85.
45	Ahmed b. Şabtun		829	Mısır	Hadis	Ávila, "The Search for Knowledge" s. 128.
46	Ahmed b. Ubada b. El-Kadı	Kurtuba	?	Kayrevan, Mekke, Mısır, Kudüs'e		Ávila, "The Search for Knowledge" s. 133.
47	Ahmed b. Yunus b. Ahmed el-Harranî			Bağdat	Tıp	Saîd el-Endelüsî, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> , s. 202, 208.
48	Ahmed ed-Dabbi	Beluş	1203	Sebte, Merrakuş, Becaye, İskenderiye	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 93.
49	Ahmed el-Hazreci		1205		Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 93.
50	Ahmed el-Uklişî	Ukliş	1155		Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 92.
51	Ali b. el-Hasan el-Mürîyy		946	Kayrevan	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 89.
52	Ali b. Hasan El-Mari	Beccâne	?	Kayrevan	Hadis, Fıkıh	Ávila, "The Search for Knowledge" s. 135.
53	Ali b. Saîd	Gırnata	1274	Şam, Bağdat, Mısır	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 96.
54	Ali Hasan b. Sa'd el-Kutami		943			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 217.
55	Aslem b. Abdülaziz					Ávila, "The Search for Knowledge" s.134.
56	Atiyye b. Saîd (Kafsî)		1016	Şam, Irak, Mısır, Horasan ve Buhara, Mekke	Hadis, Kıraat	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 68; M. Yaşar Kandemir, Atiyye b. Saîd, TDV İslâm Ansiklopedisi.

57	Baki b. Mahled	Kurtuba	889	İfrikiye, Mısır, Mekke, Medine, Kufe, Suriye, Bağdat, Basra	Fıkıh, Hadis	Touati, <i>Orta Çağda İslam ve Seyahat</i> , s. 86; Abû Nayeem, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî", s. 323-324.
58	Cûdî b. Osmân el-Mevrûfî		814	Kufe	Dil	Yıldırım, <i>Endülüste Arap dili çalışmaları</i> , s. 25, 28; Ergüven, "Endülüs' te dil ve Nahiv çalışmaları", s. 145; Makdisi. İslam'ın klasik çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri bilimler. s. 80.
59	Cümâhir b. Abdurrahman	Tuleytula	1074	Mısır	Hadis	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat.", s. 79.
60	Dâvud b. Ca'fer es-Suğayyer		749		Hadis	Öztoprak, "Endülüs' te Hadis ilminin gelişim aşamaları", s. 186.
61	Dâvûd b. İsâ b. Cebbûye el-Kilâbî el-Ahval		?		Hadis	Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 146; Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 62.
62	Dâvûd b. İsâ b. Cebbûye el-Kilâbî el-Ahval		?		Hadis	Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 146, 182; Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 62.
63	Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Meserre	Kurtuba	931	Kayrevan, Mısır, Hicaz, Irak	Felsefe	Atiyeh, "İbn Meserre, Muhammed İbn'Abdillah (883-931)" s. 200; Dağ, "Endülüs' te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları.", s. 441; Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat.", s. 169; Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 216.
64	Ebû Abdillah Muhammed b. Abdullah el-Kudai (İbnü'l-Ebbar)	Belensiye	1260		Coğrafya	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 72.
65	Ebû Abdullah Abdülaziz b. Alî eş-Şehrezûrî	Daniye	?			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.
66	Ebû Abdullah İbn Müferric		990	Mısır		Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 68.
67	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah		800	Mısır	Kıraat, Dil	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 239.
68	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmalik		941			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.
69	Ebû Abdullah Muhammad b. Esbâğ Labib	Ecija	939	Mekke	Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 148.
70	Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed	Kurtuba	979	Mekke, Medine, Cidde, San'a, Zebîd, Aden, Dımaşk, Gazze, Askalân, Taberiye, Trablus, Beyrut Sayda, Sûr, Kaysâriyye, Remle, Fermâ, İskenderiye,		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 141.

				Kulzum		
71	Ebû Abdullah Muhammed b. Ğalib (İbn el-Saffar)		907			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.
72	Ebû Abdullah Muhammed b. İsbâ el-Beyânî		949			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 145.
73	Ebû Abdullah Muhammed b. Mâlik (Tiğnerî)	Gırnata	1110	Mağrib, Mısır, Şam, Hicâz	Eczacılık, Tıp, Ziraat	Muhammed Hişâm En-Na‘Sân, "Tiğnerî", 90-91.
74	Ebû Abdullah Muhammed b. Mervân Rüzeyk ibnû'l-Ğaşa	Mârîde	950	Irak		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 145, 184.
75	Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ	Kurtuba	1025	Kayrevan, Mısır, Mekke	Hadis, Fıkıh, Rûya tabiri	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat.", s. 96.
76	Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Verrak		973		Coğrafya	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 65.
77	Ebû Ali es-Sadeî		1120	Mehdiye, Mekke, Basra, Bağdat, Suriye, Mısır	Fıkıh	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmi Hayat.", s. 129.
78	Ebû Amr Osmanb. Saîd ed-Dânî (İbnü's-Sayrafi)	Daniye	1053	Kayrevan, Mısır, Mekke, Medine	Kıraat, Fıkıh, Hadis, Tefsir	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 167.
79	Ebû Bekir b. es-Sumeyl		?	Mekke	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 79.
80	Ebû Bekir et-Turtûşî	Turtuşe	1126	Irak, Suriye, Mısır	Fıkıh, Hadis	Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği." s. 44.
81	Ebû Bekir Faric b. Selam	Kurtuba	?	Irak	Tıp, Mantık	Bozkurt, "Farabi'nin Endülüs'teki İmajı" s. 242; Rozi, <i>The Social Role of Scholars</i> , s. 375; Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", s. 156.
82	Ebû Bekir Muhammed b. Muâviye	Kurtuba	969	Mısır, Mekke, Bağdat, Basra, Kûfe, Hindistan		Rozi, <i>The Social Role of Scholars</i> , s. 360-361; Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 145.
83	Ebû Bekir Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahman		969			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 145.
84	Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. es-Saiğ (İbn-i Baccce)	Sarakusta	1139		Tıp, Felsefe, Matematik, Astronomi	Balcioğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", s. 278.
85	Ebû Ca'fer b. Meymûn		?			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.

86	Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim el Tamimi	Almeria	1229			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 217.
87	Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ümevî b. Meymûn	Tuleytula	1010	Mekke, Medine, Mısır		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 142.
88	Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed el-Gafikî		1165	Kuzey Afrika	Botanik, Eczacılık	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 262.
89	Ebû Cafer İbn Avnullah	Kurtuba	990	Mısır	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 68.
90	Ebû El-Muttarif Abdurrahman b. Muhammed el-Ümevî		946			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 198.
91	Ebû Hafs Ömer b. Berîk		?	Kayrevan	Tıp	Yetmiş, "İbn Cülcül'ün Tabakatü'l-Etubbâ'Ve'l-Hükemâ'adlı Eseri", s. 98.
92	Ebû Hâmid el-Mazinî		1170		Coğrafya	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 240.
93	Ebû Hâmid et-Tâcir		?			Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 83.
94	Ebû Hamid Muhammed b. Abdurrahman b. Süleyman el-Mazini (Ebû Hamid el-Gırnati)	Gırnata	1169	Kuzeybatı Afrika, Mısır, Irak, İran ve Türkistan	Astronomi, Coğrafya	Özdemir, Ebû Hamid el-Gırnati, TDV; Balçoğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", s. 275.
95	Ebû İmran İbnü'l-Leb	Elvira	866	Mısır		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 221; Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.
96	Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Ümevî	Tuleytula	1010			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.
97	Ebû Mervân Abdülmelik b. el-Fakîh Muhammed b. Mervân b. Zühr	İşbiliye	1078	Kayrevan, Mısır	Tıp	Said el-Endelüsi, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> , s. 208.
98	Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr b. Abdülmelik b. Muhammed (Avenzoar)	İşbiliye	1162	Mısır, Kayrevan	Tıp	Said el-Endelüsi, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> , s. 208; Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi, Benî Zühr", s. 140-142, 146.
99	Ebû Mervân Muhammed b. Ahmed el-Lahmi		1237			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 214.
100	Ebû Muhammed Abdullâh b. İbrâhîm b. Muhammed el-Asîlî	Kurtuba	1002	Kayrevan, Mekke	Fıkıh, Hadis, Kelam	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlimi Hayat", s. 70, 72, 94.
101	Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Hâlid (İbn Mürtenîl)	Kurtuba	869		Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 148.
102	Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed		930	Mısır	Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 106.
103	Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Amrûn	Vehran	?		Matematik, Tıp	Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 145.
104	Ebû Muhammed Abdullahet-Tücibî ibnû'z-Zeyyâd	Sarakusta	1000	Irak	Hadis	Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 184.
105	Ebû Muhammed Ahmed b. Ali el-Kalânîsî		?		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 82.
106	Ebû Muhammed Kâsım b. Ahmed b. Jahdar	Toledo	923	Mısır, Yemen	Hadis	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 222.

107	Ebû Muhammed Kâsım b. Asım el-Muradî	Beccâne	912	Bağdat, Irak	Hadis	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 111; Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 184.
108	Ebû Mûsâ Abdurrahman b. Hişam el-Marshani	Marchena	994	Mekke	Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 218.
109	Ebû Musa Abdurrahman b. Musa el-Havari	İsticce	750		Kıraat, Dil	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 240.
110	Ebû Osman Saîd b. İmrân b. Müşerref	Kurtuba	?	Shrek, Irak		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 182, 184.
111	Ebû Salt ed-Dânî	Daniye	1134	İskenderiye, Kayrevan	Eczacılık	Akpınar, "Ebû Salt ed-Dânî", 341.
112	Ebû Tarık b. Mûsâ el-Mahzumi	Valensia	1146			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 219.
113	Ebû Ubeyde el-Leysî (Sahib'ül Kible)	Belensiye	907	Mekke, Mısır	Astronomi, Matematik	Said el-Endelüsü, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> , s. 170, 172; Balcıoğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", s. 269-270.
114	Ebû Velid Süleyman b. Halid	Beja	1100	Hicaz, Bağdat, Musul, Kahire	Fıkıh, Hadis	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 222.
115	Ebû Zekeriya Yahyâ b. Mâlik b. Âyiz b. Keysân	Turtuşe	985	Mısır, Bağdat		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 144.
116	Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ziyad el-Gafiki		816			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 217.
117	Ebû'l Hâlid Hâşim b. Hâlid es-Sefâf		910		Fıkıh	Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.
118	Ebû'l Kâsım Ahmed b. Vâddah	Beccane	?		Fıkıh, Kelam	Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 181.
119	Ebû'l Kâsım Halef b. Feth	Tartuşe	941			Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 218.
120	Ebû'l Kâsım İshak b. Gâlib b. Temâm el-Ufurî el-Kuraydî	Kurtubalı	999	Mısır, Yemen, Kayrevan		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 182.
121	Ebû'l Kâsım Mesleme ibnü'l Kâsım b. İbrahim	Kurtuba	964	Kayrevan, Mısır, Hicaz, Yemen, Irak, Şam		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 142, 145.
122	Ebû'l Kâsım Mesud b. Alî b. Mervân	Beccâne	?			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 184.
123	Ebû'l Kâsım Mesud b. Hayrân	Beccâneli	982			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 184.
124	Ebû'l Kâsım Seleme	Şentere	1050			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.
125	Ebû'l Kâsım Seleme b. Saîd b. Seleme b. Bürd el-Ensârî	İsticce	1016			Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmî Hayat.", s. 79; Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 146.
126	Ebû'l Velid b. Hişam	Marchena		Mekke		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 218.
127	Ebû'l-Hudr		?			Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.
128	Ebûbekir Abdullah b. Huseyin b. İbrahim (İbnü'l-Ğurbalı)	Kurtuba	1013		Coğrafya	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 66.
129	Ebû'l Hakem Amr b. Abdurrahman b. Ahmed b. Ali el-Kirmani	Kurtuba	1066	Cezire, Harran	Aritmetik, Geometri, Tıp, Mantık	Said el-Endelüsü, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> , s. 182; Gözütok, <i>İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi</i> , s.

						246.
130	Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed el-İşkarbî		1153	Bağdat, Nişabur, Merv, Herat, Belh	Hadis	Keleş, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler." s. 19.
131	Ebü'l-Hasen Nureddin Ali b. Musa (İbn Saîd el-Mağribî)		1286		Coğrafya	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 72.
132	Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr	Belensiye	1217	Gırnata, Septe, İskenderiye, Kahire, Ayzab, Cidde, Mekke, Medine, Bağdat, Samarra, Tıkrit, Musul, Nusaybin, Humus, Dimaşk, Akka, Sicilya	Coğrafya, Tarih	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 71.
133	Ebü'l-Kâsım es-Süheylî		1185		Dil	Ergüven, "Endülüs' te dil ve Nahiv çalışmaları", s. 147.
134	Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed	Kurtuba	1077	Mısır, Kayrevan, Mekke	Hadis, Fıkıh	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmî Hayat.", s. 99.
135	Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân (el-Kanâzi'î)	Kurtuba	1022	Mısır, Kayrevan	Kıraat, Fıkıh	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmî Hayat.", s. 95.
136	Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücebî el-Bâcî	Batalyevs	1081	Hicaz, Bağdat, Dimaşk, Halep, Mısır	Fıkıh, Hadis, Kelam, Cedel, Usûl, Edebiyat	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmî Hayat.", s. 79, 126; Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 53.
137	Ed-Dârimî		1070		Tıp, Mantık, Geometri	Selçuk, "Endülüs' te Mantık", s. 83.
138	El-Lûrakî		1292	Kahire, Şam, Bağdat	Kıraat, Edebiyat	Makdisi, <i>Orta Çağ'da Yüksek Öğretim</i> s. 144.
139	Esad b. Abdurrahman el-Saba'î	Elvira	767	Suriye	Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 236-237.
140	Esed b. Furât el-Kayravânî		828		Hadis	Öztoprak, "Endülüs' te Hadis ilminin gelişim aşamaları", s. 187.
141	Eş-Şentemerî		1084		Dil	Ergüven, "Endülüs' te dil ve Nahiv çalışmaları", s. 147.
142	Gâlib b. Abdurrahman	Gırnata	1124	Mehdiye, Mısır, Mekke	Fıkıh	Adıgüzel, "Endülüs' te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği", s. 38-40
143	Gâlib b. Abdurrahman b. Gâlib b. Temmâm		1124	Mehdiye, Mısır, Mekke	Fıkıh, Hadis, Kıraat	Adıgüzel, "Endülüs' te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği." s. 39.
144	Gâlib b. Temmâm		1010		Fıkıh, Hadis	Adıgüzel, "Endülüs' te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği." s. 38.

145	Gazi b. Kays		815	Medine	Fıkıh, Kıraat, Dil	Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 42; Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 88.
146	Hafs b. Abdüsselâm	Saragosa	816	Medine	Fıkıh	Bozkurt, "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs' te (B) İlim ve Felsefe" s. 311.
147	Halef	Talebîre	1017	Bağdat, Basra, Kufe, Kayrevan, Mısır	Kıraat, Fıkıh, Hadis	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmî Hayat", s.74
148	Halef b. Kâsım b. Sehl b. Debbâğ el-Ezdî (İbnü'd-Debbâğ)	Kurtuba	1003	Mısır, Suriye, Mekke	Hadis, Tefsir	Omar. "Hicrî IV.(X.) yüzyılda Dımaşkta ulemâ ve ilmî hayat" s. 89; Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat", s. 95.
149	Halef b. Mervân	Kurtuba	1048	Kayrevan, Mısır, Mekke	Hadis, Fıkıh, Kıraat, Edeb	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlmî Hayat", s. 71.
150	Hasan b. Abdüsselâm es-Sülemî	Saragosa	?	Medine	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri" s. 67.
151	Hattâb b. Muhammed b. Mervan b. Hattâb	Tudmir	?	Kayrevan	Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 218.
152	Hışam b. Muhammed		947		Hadis	Adıgüzel, "İşbiliyye'nin Endülüs' ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi", s. 81-82.
153	Hubâşe b. Hasan el-Yahsubî		959	Kuzey Afrika, Kayrevan	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 79.
154	Hüseyin b. Muhammed b. El-Hüseyin b. Hayy et-Tücibi (İbn Hayy)	Kurtuba	1064	Mısır, Yemen, Bağdat	Mantık, Geometri, Astronomi	Said el-Endelüsî, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> s. 186-188.
155	İbn Baytâr		1248	Kuzey Afrika, Selçuklu, Bizans, Makedonya, Ege Adaları	Botanik, Hayvan- bilimi	Yavuz Unat, "Orta çağ İslâm Dünyasında Bilim ve Batıya Etkileri", s. 17; Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 100;Mahmut Kaya, "İbnü'l-Baytâr", 526-527.
156	İbn el-Kallas		?	Mısır, İran, Irak, Hindistan		Ávila, "The Search for Knowledge" s. 135.
157	İbn el-Shammâ	Kurtuba	?			Ávila, "The Search for Knowledge" s. 134.
158	İbn Mâlik		1274	Şam, Halep	Dil	Ergüven, "Endülüs' te dil ve Nahiv çalışmaları", s. 148-149.
159	İbn Munfalit		?	İskenderiye	Hadis	Ávila, "The Search for Knowledge" s. 128.
160	İbn Saîd el-Mağribi	Kal'atu Yahsub	1286	Tunus, Kahire, Dımaşk, Hama, Humus, Bağdat, Halep, Anadolu, İran	Tarih, Coğrafya, Şiir, Edebiyat	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar." s. 68-69, 72.
161	İbn Sîde		1066		Dil	Ergüven, "Endülüs' te dil ve Nahiv çalışmaları", s. 147.
162	İbnü'l Avvâm		?		Botanik, Eczacılık, Tıp, Ziraat	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 262.

163	İbnü'l Begûniş	Toledo	1052		Mantık, Geometri	Selçuk, "Endülüs' te Mantık", s. 82.
164	İbrâhim b. Messere b. Necîh		?		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 66-67.
165	İbrahim b. Muhammed	Tuleytula	1011		Hadis	Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlimi Hayat", s. 70; Rozi, <i>The Social Role of Scholars</i> , s. 261.
166	İbrahim b. Muhammed b. Hüseyin Şinzir	Tuleytula	1012	Mekke, Medine, Mısır, Trablus, Kayrevan	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s.87.
167	İbrahim b. Vaddâh	Kurtuba	?	Irak	Hadis	Ávila, "The Search for Knowledge" s. 128-129.
168	İbrahim b. Yakub		900		Coğrafya	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 239.
169	Kâsım b. Asâkîr		?		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 49.
170	Îsâ b. Dînâr	Toledo	828	Kayrevan	Fıkıh	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 38, 57-58.
171	Kâsım b. Esbâğ		951	Mısır, Mekke, Bağdat	Tarih, Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 68; Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.
172	Kasım b. Esbâğ el-Beyyani	Kurtuba	952	Mekke, Bağdat, Kufe, Kayrevan	Coğrafya, Tarih	Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", 540-541; Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 64-65.
173	Kâsım b. Esbağ el-Hacrî	İşbîliye	?	Bağdat	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 61.
174	Kâsım b. Sâbit b. Hazm	Sarakusta	915	Mısır, Hicaz	Dil, Fıkıh, Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 66-67.
175	Kasım b. Temmâm		929		Fıkıh, Hadis	Adıgüzel, "Endülüs' te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği." s. 38.
176	Kuleyb b. Muhammed		930	Mısır		Ávila, "The Search for Knowledge" s. 128.
177	Labib		?	Mısır, Suriye		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 219.
178	Mervân b. Süleyman	İşbîliye	1027	Kayrevan		Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlimi Hayat.", s. 249.
179	Mesleme el-Kurtubi	Kurtuba	964	Mısır, Hicaz, Irak	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 86.
180	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba	1048	Kayrevan, MekkeFıkıh		Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlimi Hayat", s.72.
181	Muhammed b. Abdun el-Cebeli		995	Basra, Mısır	Tıp, Geometri, Matematik, Mantık	Said el-Endelüsi, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> , s. 202.
182	Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen		942	Mısır, Mekke, Bağdat		Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 68.
183	Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî	Ceyyân	900	Mekke, Basra, Bağdat, Mısır	Hadis, Dil	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 41, 52, 66-67.

184	Muhammed b. Ahmed b. Abdullah		1042		Hadis	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 66-67.
185	Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb		958		Hadis	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 83.
186	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Müferric		991	Mısır, Mekke, Medine, Bilâdüşşâm		Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 53.
187	Muhammed b. Ebi'l Hüseyin el-Fihri		?		Dil, Edebiyat	Yıldız, “Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar”, s. 159; Yılmaz vd. “Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları”, s. 173.
188	Muhammed b. Ebû Huceyre		906	Mısır	Fıkıh, Hadis	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 39.
189	Muhammed b. el-Kâsım b. Mes'ade el-Bekri		?	Mekke	Hadis	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 79.
190	Muhammed b. Futays	Elvira	931	Mısır	Hadis, Tefsir	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 221; Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 147.
191	Muhammed b. Futays b. Vâsıl el-Gâfikî	İlbire	932	Kuzey Afrika, Mekke	Hadis	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 39, 42-44, 47, 90.
192	Muhammed b. Futuh b. Abdillâh b. Futuh Humeyd el-Ezdi el-Humeydi	Mayorka	1095	İfrikiyye, Mekke, Mısır, Şam, Irak	Tarih	Öz, “Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler”, 89.
193	Muhammed b. İshâk b. Münzîr (Ebû Bekir b. es-Selîm)		978	Mekke, Medine, Mısır	Fıkıh, Hadis, Dil	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 26-27.
194	Muhammed b. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî		?	Mısır, Hicaz	Hadis	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 79.
195	Muhammed b. İsmail el-Ensari		1003	Fustat, Kulzum		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 221-223
196	Muhammed b. Kâsım	Kurtuba	938	Fustat, İskenderiye, Dimyat, Kayrevan, Mekke, Basra, Küfe, Bağdat		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 221-223
197	Muhammed b. Kâsım b. Muhammed	Kurtuba	?		Fıkıh	Ávila, “The Search for Knowledge” s. 134.
198	Muhammed b. Kasım b. Muhammed b. Seyyâr el-Beyyânî	Kurtuba/B eyyâne	890		Hadis	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 173
199	Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr		940	İskenderiye, Bağdat, Basra, Küfe, Mekke		Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 53.
200	Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr	Kurtuba	939	Kayrevan, Trablus, İskenderiye, Mısır, Mekke, Dimyat, Basra, Küfe, Bağdat	Hadis	Çoban, “Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri”, s. 41.

201	Muhammed b. Ma'mer	Ceyyân	?			Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", s. 159; Yılmaz vd. "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları", s. 173.
202	Muhammed b. Marvan b. Hattâb	Tudmir	836	Kayrevan	Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 218.
203	Muhammed b. Mervân b. Ruzayk	Batalyevs				Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 184.
204	Muhammed b. Muaviye (İbn el-Ahmar)	Kurtuba	936	Hindistan		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 222.
205	Muhammed b. Mûsâ b. Hişâm el-Efşengî		920	Mısır	Dil	Yıldırım, <i>Endülüste Arap dili çalışmaları</i> , s. 29.
206	Muhammed b. Salih el-Muâfirî	Kurtuba	988	Mekke, Irak, Horosan, Buhara	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler" s. 86; Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 141.
207	Muhammed b. Tahir el-Kaysî	Tudmir	989	Mekke, Medine		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 221-223
208	Muhammed b. Tarhân		?	Bağdat		Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", s. 159; Yılmaz vd. "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları", s. 173.
209	Muhammed b. Ubeyd b. Eyyûb	Kurtuba	930	Bağdat, Kayrevan	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 64.
210	Muhammed b. Vaddâh	Kurtuba	900	Irak, Şam, Kayrevan, Mısır, Mekke, Medine, Kufe, Bağdat	Hadis	Ávila, "The Search for Knowledge" s. 128-129.
211	Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyâ		1004	Mısır, Hicaz, Suriye	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s.79.
212	Muhammed el-Efşin	Kurtuba	919		Tarih, Rical	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 85.
213	Muhammed el-Meafiri	Kurtuba	993	Irak, Horosan	Hadis, Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 86.
214	Muhammed et-Tucibi	Mürsiye	1213	Mekke, Tilemsân	Tarih, Rical	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 94.
215	Muhammed et-Turtuşî	Turtuşe	1126	Bağdat, Basra, Şam, Beytu'l-Makdis	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 90.
216	Muhammed ez-Zuhri	Malaka	1220	Mısır, Şam, Cezire, Bağdat	Tarih, Neseb-bilimi	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 94.
217	Muhyiddin İbnü'l Arabi	Mürsiye	1148	Bicâye, Sûse, Mehdiye, Kayrevan, Kahire, Kudüs, Mekke, Bağdat,		Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda bilginin seyahati", s. 37-40; Watt, <i>Endülüs tarihi</i> , s. 149-150; Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat.", s. 79,

				Şam		130.
218	Münzir b. Saïd el-Bellûf		966	Bağdat	Fıkıh	Özdemir, <i>Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi</i> , s. 187.
219	Müslime b. Ahmed b. Kasım b. Abdullah (Ahmed el-Mecriti)	Madrid	1007		Matematik, Kimya, Astronomi, Mantık	Holmyard", Some Chemists Of Islam.", s. 70;Balcıoğulları, "Endülüs'te Astronomi, Bilimi ve Başlıca Astronomlar", s. 271-272;Şeyban, Endülüs Âlimleri, s. 48.
220	Nizar b. Muhammed	İşbiliye	1033	İfrikiyye	Dini ilimler	Adıgüzel, "İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi." s. 100.
221	Ömer b. Abdülmelik b. Süleymân		967	Mekke, Basra, Bağdat,	Fıkıh, Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 42.
222	Ömer b. Yunus b. Ahmed el-Harranî			Bağdat	Tıp	Said el-Endelüsi, <i>Tabakatü'l-Ümem</i> , s. 202, 208.
223	Radiye		?	Mısır, Suriye		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 219.
224	Sa'sa b. Sellâm eş-Şâmî		808	Suriye	Fıkıh	Urvoy, "The. Ulamā. of al-Andalus." s. 850; Karahan. "Endülüs Emevîleri Döneminde Kelâm Karşıtlığının Sebepleri." s. 152.
225	Sâbit b. Hazm el-Avfî	Sarakusta	926	Mısır, Hicaz	Fıkıh, Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 66-67,88;Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", s. 156.
226	Sa'id b. Hasan		?			Ávila, "The Search for Knowledge" s. 135.
227	Saïd b. Nasr b. Ömer b. Halef		961	Horosan, Buhara		Şeyban, <i>Endülüs Âlimleri</i> , s. 142.
228	Sehl b. İbrâhim b. Sehl	İstice	998		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 49.
229	Salih b. Muhammed el-Muradî		914	Kayrevan		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 104.
230	Selmâ es-Sadefî	Tuleytula	888	Kayrevan		Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.
231	Selmân b. Feth b. Müferric el-Ensârî		?	Mekke	Fıkıh, Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 79.
232	Şerif el-İdrisi		1165	İfrikiye, Sicilya	Coğrafya, Tarih	Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar.", s. 68-69.
233	Ubeyd b. Abdullah		1002	Mısır, Şam		Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs' te İlimi Hayat", s. 73.
234	Umeyra b. Muhammed b. Mervan b. Hattâb	Tudmir	?	Kayrevan	Fıkıh	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 218.
235	Umeyye b. Ebi's-Salt	Daniye	1135	Kahire, İskenderiye, Mehdiye	Tarih	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", 90-91.

236	Yahyâ b. Haccâc		877	Kayrevan	Fıkıh, Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 38.
237	Yahyâ b. Hakem el-Gazâl (İbn Alkame)		896		Şiir, Edebiyat	Vural, "İslâm Felsefesi Tarihi İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri."s. 248; Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", s. 156.
238	Yahyâ b. Mâlik b. Âiz	Tartûşe	986	Mısır, Mekke, Irak	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 48, 52.
239	Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Eş'arî (İbnü'l-Ceyyânî)	Kurtuba	1000	Mekke	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 87.
240	Yahyâ b. Yahyâ (İbnü's Semine)	Kurtuba	927		Astronomi, Matematik	Said el-Endelüsi, Tabakatü'l-Ümem, s. 172.
241	Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî Kurtuba		849	Mısır, Medine	Fıkıh	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 62.
242	Yahyâ er-Rabâhî el-Ceyyânî		969	Mısır	Dil	Ergüven, "Endülüs' te dil ve Nahiv çalışmaları", s. 145.
243	Yâsîn b. Muhammed b. Abdürrahim el-Ensârî		932		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 89.
244	Yûsuf b. Ahmed es-Saydelânî		?		Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 83.
245	Yûsuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemdânî		994	Mısır	Hadis, Tarih, Tefsir	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 89.
246	Yûsuf b. Yahyâ b. Yûsuf el-Ezdî	Tuleytula	901	Mısır, Mekke, Yemen	Hadis	Çoban, "Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri", s. 54.
247	Yûsuf el-Meğami	Tuleytula/ Meğame	901	Mekke, Sana	Tarih, Rical	Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler.", s. 84.
248	Zekeriyyâ b. Yahyâ el-es-Sekafî		889	Şam	Hadis	Lenker, <i>The Importance Of The Rihla</i> , s. 220.